

พระราชหัตถเลขา ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
เรื่อง

เปิดประพาสแหลมมลายู

ห้องขจร
อ
915.93
จ247พ

915.93
๑๒๔๗ พ

สำนักหอสมุดกลาง มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ
สุขุมวิท 23 กรุงเทพฯ 11 โทร. 3921975, 3918098

27 พ.ค. 2524



ห้อง ขจร สุขพานิช

พระราชหัตถเลขา ในพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว

เรื่องเสด็จประพาสแหลมมลายู

เมื่อรัตนโกสินทรศก ๑๐๘, ๑๐๙, ๑๑๓, ๑๒๐, รวม ๔ คราว

ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พิมพ์พระราชทานในจารพระศัพ
ดสมเด็จพระเจ้าน้องนางเธอ เจ้าฟ้ามาตินันทรา ศิริทิภาพรรณดี

กรมขุนศรีรัตนดัยสุภานุญา

ณพระเมรุทองต้นามหาดวง พ.ศ. ๒๔๖๘

พิมพ์ที่โรงพิมพ์ไท ถนนรองเมือง

84718

106295

84718

27 พ.ค. 2524



พระรูปสมเด็จพระเจ้าน้องนางเธอ เจ้าฟ้าฯ กรมขุนศรีสัชนาลัยสุรกัญญา
 ฉายเมื่อ พ. ศ. ๒๔๖๒

คำนำ

หัวเมืองที่ตั้งอยู่ในแหลมมลายู เรียกกันมาแต่ก่อนเป็น ๒ ชื่อ
บรรดาหัวเมืองที่ตั้งอยู่ทางชายทะเลอ่าวสยาม คือมณฑลชุมพร
มณฑลนครศรีธรรมราช และมณฑลปัตตานี เหล่านี้เรียกว่า “หัว
เมืองปากน้ำ” บรรดาหัวเมืองซึ่งอยู่ทางชายทะเลอ่าวเบงกอล คือ
มณฑลภูเก็ต เรียกว่า “หัวเมืองฝ่ายตะวันตก” หรือ “หัวเมือง
ฝ่ายตะวันตก” ก็หัวเมืองที่อยู่ในแหลมมลายูทั้งปวงนั้น แต่โบราณ
ไปมายาก นอกจากเวลาศึกสงคราม พระเจ้าแผ่นดินจึงมิได้เสด็จ
ไปประพาส มีปรากฏในหนังสือ “สิทธิคณิทาน” คำานพระพุท
ธิหิงค์ กล่าวว่สมเด็จพระร่วง (สันนิษฐานว่าพระเจ้ารามคำแหง)
ได้เสด็จลงไปรับพระพุทธสิทธิคณิทานถึงเมืองนครศรีธรรมราช แต่เป็นเรื่อง
นิทาน ถ้าว่าตามเรื่องพงศาวดาร ตั้งแต่ครั้งกรุงศรีอยุธยาเป็นราชธานี
สืบมา ไม่ปรากฏว่าพระเจ้าแผ่นดินพระองค์หนึ่งพระองค์ใดได้เสด็จ
ไปประพาส จนถึงรัชกาลที่ ๔ กรุงรัตนโกสินทร เมื่อมีเรือกลไฟเป็น
ราชพาหนะแล้ว พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวได้เสด็จไป
ประพาสหัวเมืองปากน้ำได้เป็นครั้งแรกเมื่อปีมะเมีย พ.ศ. ๒๔๐๓ ได้เสด็จ
ไปจนถึงเมืองสงขลาครั้ง ๑ ต่อมาเมื่อปีกุนย พ.ศ. ๒๔๐๖ ได้เสด็จไป
ประพาสหัวเมืองปากน้ำได้จนถึงเมืองปัตตานีอีกครั้ง ๑ แต่ส่วนหัวเมือง
ฝ่ายตะวันตกและหัวเมืองมลายูประเทศราช คือเมืองไทรบุรี เมือง
กัณทัน และเมืองตรังกานันั้น พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า

เจ้าอยู่หัวเป็นพระองค์แรกที่จะได้เสด็จไปประพาส

ในรัชกาลที่ ๕ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้เสด็จประพาสหัวเมืองแหลมมลายูเป็นครั้งแรก เมื่อคราวเสด็จเมือง สิงคโปร์และเกาะชวาในปีมะเมีย พ. ศ. ๒๔๓๓ ครั้นนั้นเมื่อเสด็จไป เมืองสิงคโปร์และประพาสเมืองต่างสถานที่หนึ่ง ต่อมาเมื่อเสด็จไป อินเดียในปีมะแม พ. ศ. ๒๔๓๔ ขากลับได้เสด็จประพาสหัวเมืองฝ่าย ทิศตะวันตก คือเมืองภูเก็ต เมืองพังงาเมืองไทรบุรี แล้วเสด็จทาง สัตตมารคจากเมืองไทรบุรี ข้ามแหลมมลายูมาลงเรือพระที่นั่งที่เมือง สงขลา กลับมากรุงเทพฯ แต่่นักเฝ้าว่างการเสด็จประพาสหัวเมือง ในแหลมมลายูมาถึง ๑๗ ปี ในระหว่างนั้นเสด็จประพาสแต่ทางหัวเมือง ฝ่ายตะวันออกและฝ่ายเหนือ มาจนถึงปีชวด พ. ศ. ๒๔๓๑ จึงได้เสด็จ ประพาสหัวเมืองแหลมมลายูอีก ตั้งแต่คราวนั้นต่อมาก็เสด็จประพาส เมือง ๆ จนตลอดรัชกาล ดูเหมือนจะได้เคยเสด็จไปถึงเมืองในแหลม มลายู ทั้งในแดนไทยและแดนอังกฤษทั่วทุกเมือง เว้นแต่เมืองกระบี่ ในแดนไทยกับเมืองเนครีเซมบิตันในแดนมลายูของอังกฤษ ๒ เมืองเท่านั้น แต่การที่เสด็จประพาสหัวเมืองแหลมมลายู มักเสด็จตามมณฑล บัณฑิตในพระราชอาณาเขตเป็นพื้น

ในเวลาเสด็จประพาสหัวเมืองทางไกล พระบาทสมเด็จพระ พุทธเจ้าหลวงมักทรงพระราชนิพนธ์จดหมายรายการที่เสด็จไปแทบทุก ครั้ง ทรงพระราชนิพนธ์เป็นจดหมายรายวัน เช่นเมื่อเสด็จประพาส เกาะชวาครั้งที่ ๒ และครั้งที่ ๓ บ้าง ทรงพระราชนิพนธ์เป็นพระราช

หัตถ์เลขาส่วนพระองค์ เช่นพระราชหัตถ์เลขาพระราชทานมาถึงสมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถ ฯ เมื่อเสด็จไปยุโรปครั้งแรก และพระราชทานมาถึงสมเด็จพระเจ้าน้องนางเธอ เจ้าฟ้าจุฬาภรณวลัยลักษณ์ (สมเด็จพระเจ้าลูกเธอ เจ้าฟ้าจุฬาภรณวลัยลักษณ์) เมื่อเสด็จไปยุโรปครั้งที่สอง และโปรด ฯ ให้รวมเป็นหนึ่งในเรื่องไต่สวนนั้นบ้าง ทรงเป็นพระราชหัตถ์เลขาบอกข่าวมา ยังผู้รักษาพระนคร ดังเช่นเมื่อคราวเสด็จประพาสหัวเมืองมณฑลฝ่ายเหนือบ้าง ในการเสด็จประพาสแหลมมลายู พระบาทสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงก็ได้ทรงพระราชนิพนธ์เป็นพระราชหัตถ์เลขาบอกข่าวทรงเล่าเรื่องที่เสด็จประพาสมายังผู้รักษาพระนครหลายคราว พระราชหัตถ์เลขาเหล่านั้นยังหาเคยได้พิมพ์ไม่

พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวผู้ทรงพระคุณธรรมอันมหาประเสริฐ มีพระราชประสงค์จะให้พิมพ์หนังสือเป็นของพระราชทานในทางพระเมรุพระศพสมเด็จพระเจ้าน้องนางเธอ เจ้าฟ้ามาดามรินพดารา ศิริวิภาภรณ์วงศ์ กรมขุนศรีรัตนธำมัญญานุญา จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้เจ้าพนักงานกรมราชเลขาธิการคัดสำเนาพระราชหัตถ์เลขาพระบาทสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงเรื่องเสด็จประพาสแหลมมลายู ๔ ครั้ง เป็นพระราชหัตถ์เลขา ๓๓ ฉบับ ดังมายังหอพระสมุดวชิรญาณสำหรับพระนคร และโปรดเกล้า ฯ ให้กรรมการหอพระสมุด ฯ ตรวจสอบจัดการพิมพ์ทุกเล่ม ฯ ถวายทรงแจกในทางพระเมรุท้องสนามหลวงครั้งนั้น

เมื่อตรวจดูพระราชหัตถ์เลขาที่พิมพ์ในสมุดเล่มนี้ เห็นรายการ

ในการพิมพ์พระราชหัตถเลขาครั้งนั้น ได้เติมอธิบายหมายเหตุ
และรวมรูปนายาดัก্ষณซึ่งมีอยู่ในหอพระสมุด ฯ บ้าง ขอกระจก
รูปซึ่งพระบาทสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวง ทรงถ่ายมาจากกรมช่างมหาด
เล็กบ้าง เอามาเติมออกคัดจำต้องรูปในเรื่องเด็จจุประพาสแหดนมถาย
พิมพ์ไว้ด้วย ๓๒ รูป ตั้งด้วยว่ารูปสถานที่ต่าง ๆ นั้นจะมีบางรูปที่ถ่าย
ภายหลังคราวที่ ทรงพระราชนิพนธ์พระราชหัตถเลขาว่าด้วยเรื่องที่นั่ง
นั้น แต่เชื่อว่าไม่ผิดตำแหน่งแห่งที่.

๑๓ ๒๖ กรกฎาคม ๒๕๖๓

หอพระสมุดวชิรญาณ

วันที่ ๑๕ มิถุนายน พ.ศ. ๒๕๖๘

สารบรรพ์

เด็จจุประพาสคราว ร. ศ. ๑๐๘

ประกาศการรักษามะนาคร	หน้า ๑
พระราชหัตถเลขาฉบับที่ ๑	” ๓
เด็จจุไปจากกรุงเทพ ฯ	” ๓
เด็จจุถึงเกาะหมาก	” ๓
เด็จจุถึงชุมพร	” ๖
เด็จจุถึงเกาะง่าม	” ๖
เด็จจุถึงเกาะตังกาจิวทอดพระเนตรถาวรนิมิต	” ๗
เด็จจุถึงเกาะพังนัง	” ๘
เด็จจุประพาสเกาะพังนังและเกาะช่องอ่างทอง	” ๑๐
เด็จจุถึงเกาะสมุย	” ๑๓
เด็จจุถึงเมืองสงขลา	” ๑๓
เด็จจุประพาสเมืองสงขลา	” ๑๒
พระราชหัตถเลขาฉบับที่ ๒	” ๑๔
เด็จจุจากสงขลา	” ๑๔
เด็จจุประทับร้อนที่ปากบางกับบ้านแหลมจากต่อกัน	” ๑๕
เด็จจุประทับแรมที่พลับพลาเกาะดีเกาะห้า	” ๑๖

แต่จ้จทอดพระเนตรการต๋อยวังนทที่ถ้ำใหญ่	หน้า ๓๘
ทรงจารึกอักษรพระปรมาภิธัย จ ป ร.	” ๒๐
แต่จ้จทอดพระเนตรไถ่กระจง	” ๒๓
แต่จ้จถึงเมืองพัทลุง	” ๒๓
แต่จ้จประพาสเมืองพัทลุง	” ๒๒
อธิบายภูมิประเทศของเมืองพัทลุงและทเถด่าบ	” ๒๔
แต่จ้จจากพัทลุงกต๋มมาสงขลา	” ๒๘
พระราชหัตถเลขาณบับที่ ๓	” ๓๓
แต่จ้จจากสงขลาไปเมืองหนองจิก	” ๓๓
แต่จ้จไปเมืองสา่ย	” ๓๕
แต่จ้จไปถึงเมืองตานั	” ๔๐
แต่จ้จไปเมืองยิหรั้ง	” ๔๕
แต่จ้จไปเมืองเทพา	” ๔๗
แต่จ้จทอดพระเนตรการต๋กนทกษัณ	” ๔๘
แต่จ้จจากเมืองเทพามาแะเมืองสงขลา	” ๕๓
พระราชหัตถเลขาณบับที่ ๔	” ๕๕
แต่จ้จกต๋มถึงเมืองไชยา	” ๕๕
แต่จ้จประพาสเมืองไชยา	” ๕๗
แต่จ้จไปเมืองกาญจนดิฐ	” ๖๐
แต่จ้จประพาสตถาตเมืองกาญจนดิฐ	” ๖๕
แต่จ้จกต๋มถึงเมืองหตังสวน	” ๖๖

เสด็จประพาสเมืองหลวงสวน	หน้า ๖๗
เสด็จประพาสเกาะเขาเขน	” ๗๓
เสด็จประพาสคราว ร.ศ. ๓๐๘	
ประกาศการรักษาวรรณคร	” ๗๔
พระราชหัตถเลขาฉบับที่ ๓	” ๗๖
เสด็จจากกรุงเทพ ฯ ถึงชุมพร	” ๗๖
เตรียมการเสด็จข้ามแหลมมลายูไปเมืองกระ	” ๗๘
พระราชหัตถเลขาฉบับที่ ๒	” ๘๐
เสด็จทางสถมารถจากเมืองชุมพร	” ๘๐
อธิบายภูมิประเทศระหว่างชุมพรกับเมืองกระ	” ๘๓
ทรงจารึก จ ป ร. ที่แบ่งน้ำ	” ๘๕
เสด็จถึงเมืองกระ	” ๘๘
อธิบายภูมิประเทศที่ต่อแดนอังกฤษ	” ๙๐
เสด็จทางสถมารถแต่เมืองกระถึงระนอง	” ๙๐
เสด็จประทับที่เมืองระนอง	” ๙๖
เสด็จประพาสตลาดเมืองระนอง	” ๙๘
เสด็จบ้านพระยาระนอง	” ๙๙
พระราชทานข้อดีสถานที่ในเมืองระนอง	” ๑๐๐
เสด็จทอดพระเนตรที่ฝังศพพระยาดำรงสุจริต	” ๑๐๓
ว่าด้วยการปกครองที่เมืองระนอง	” ๑๐๒
เสด็จจากเมืองระนองไปเมืองตะกั่วป่า	” ๑๐๔

แต่ตั้งถึงเมืองตะกั่วป่า	หน้า ๑๐๖
แต่ตั้งประพาสเมืองตะกั่วป่า	„ ๑๐๗
แต่ตั้งออกจากเมืองตะกั่วป่า	„ ๑๑๐
พระราชหัตถเลขาฉบับที่ ๓	„ ๑๑๒
แต่ตั้งถึงเมืองภูเก็จ	„ ๑๑๓
ว่าด้วยการทำเหมืองแร่ในเมืองภูเก็จ	„ ๑๑๔
แต่ตั้งจากเมืองภูเก็จไปทอดประทับที่เกาะยาว	„ ๑๑๘
แต่ตั้งไปเมืองตะกั่วทุ่ง	„ ๑๑๙
แต่ตั้งประพาสเมืองตะกั่วทุ่ง	„ ๑๒๐
แต่ตั้งถึงเมืองพังงา	„ ๑๒๓
ระยะทางโดยย่อแต่เมืองพังงาถึงเกาะตรูเตา	„ ๑๒๓
พระราชหัตถเลขาฉบับที่ ๔ (พระราชทานดำเนาระยะทางแต่ เกาะตรูเตาถึงสิงคโปร์)	„ ๑๒๖
ดำเนาส่งกับพระราชหัตถเลขาฉบับที่ ๔	„ ๑๓๓
ว่าด้วยภูมิประเทศและกิจการในเมืองพังงา	„ ๑๓๓
แต่ตั้งประพาสวัดเขาประจิมเขต	„ ๑๓๕
พระราชหัตถเลขาฉบับที่ ๕ (พระราชทานดำเนาระยะทางโดย พิสดาร)	„ ๑๓๘
ดำเนาที่ ๑ ตั้งพร้อมๆกับพระราชหัตถเลขาฉบับที่ ๕	„ ๑๔๒
แต่ตั้งจากเมืองพังงามายังเมืองตรัง	„ ๑๔๒
แต่ตั้งขึ้นเมืองตรัง	„ ๑๔๖

ว่าด้วยการปกครองเมืองตวัน	หน้า ๓๕๐
พวกจีนเฝ้าและเสด็จวัดคณฐาน	" ๓๕๔
เสด็จจากเมืองตวันถึงเกาะลังกา	" ๓๕๖
เสด็จทอดพระเนตรใต้กระงะที่เกาะลังกา	" ๓๕๗
เสด็จประพาสน้ำตกบ่อโบราณ	" ๓๖๐
เสด็จประพาสทะเลสาบและถ้ำจารึก	" ๓๖๓
เสด็จถึงเมืองไท	" ๓๖๘
ว่าด้วยเครื่องประโคมสำหรับยศเจ้าเมืองไท	" ๓๗๐
เสด็จประทับที่อะนะบุเกด	" ๓๗๒
ตำนานที่ ๒ ตั้งกับพระราชหัตถเลขาฉบับที่ ๕	" ๓๗๗
เสด็จประพาสศาลากลางและตลาดเมืองไท	" ๓๗๗
เสด็จทอดพระเนตรที่ฝังศพเจ้าพระยาไท	" ๓๘๓
เสด็จทอดพระเนตรระคอนบังถ้ำวัน	" ๓๘๖
เสด็จบ้านพระยาสุรพล	" ๓๘๗
เสด็จทอดพระเนตรการใต้ถั่วดำ	" ๓๘๘
เสด็จจากเมืองไทไปบิณ	" ๓๘๙
เสด็จขึ้นเมืองบิณ	" ๓๙๓
รับเยี่ยมเรดีเคนต์และผู้อื่น	" ๓๙๕
เสด็จทอดพระเนตรนาตก	" ๓๙๗
เสด็จศาลารัฐบาล	" ๓๙๘
เสด็จประพาสกวาดามุดา	" ๓๙๘

แต่จ้จประพาสคราว ร. ศ. ๑๑๗

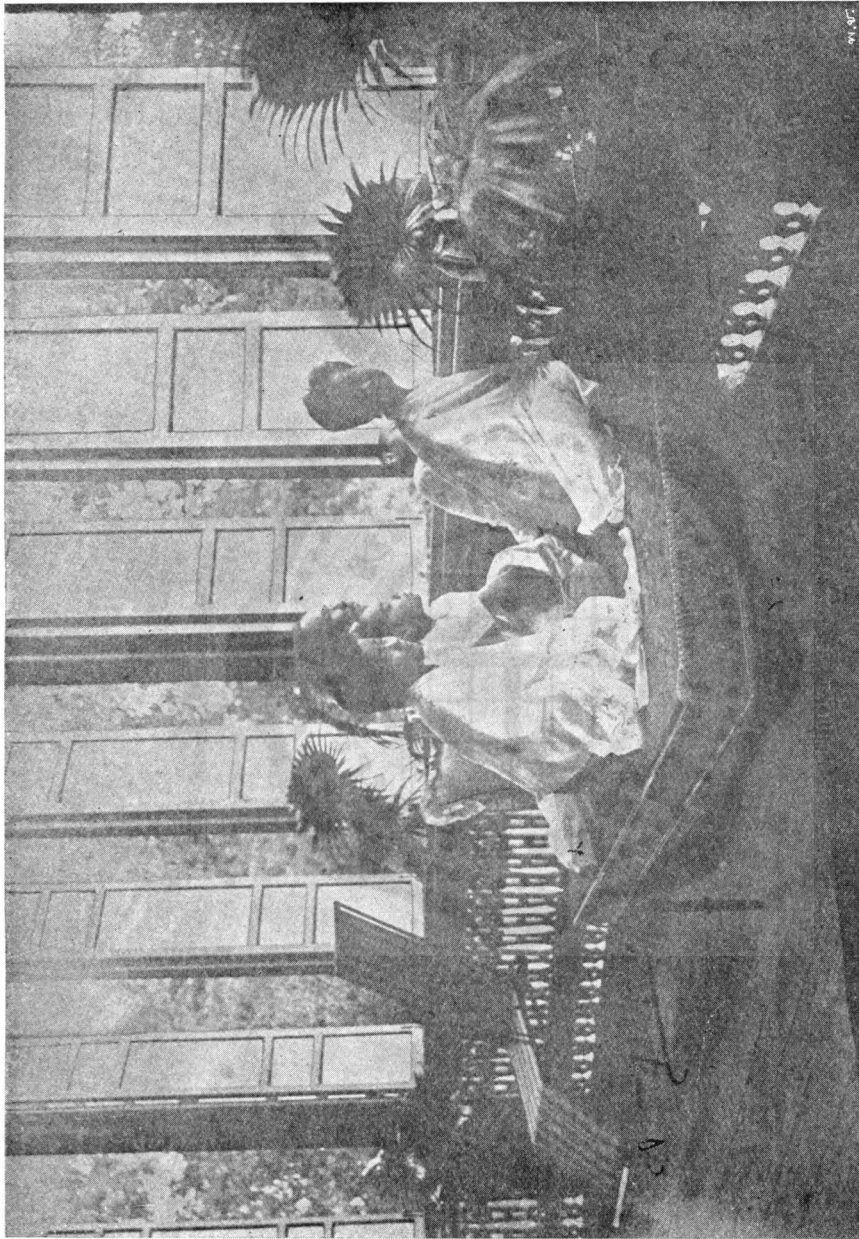
พระราชหัตถเลขาฉบับที่ ๑	หน้า ๒๐๕
แต่จ้จจากกรุงเทพ ฯ ถึงเกาะพังน	” ๒๐๕
แต่จ้จถึงเมืองสงขลา	” ๒๐๖
แต่จ้จจากเมืองสงขลาไปเมืองกตันตัน	” ๒๐๗
แต่จ้จจากเมืองกตันตันถึงเมืองตรังกานู	” ๒๐๘
แต่จ้จกลับจากเมืองตรังกานูถึงบางนรา	” ๒๐๙
แต่จ้จกลับจากบางนรามานครศรีธรรมราช	” ๒๑๐
พระราชหัตถเลขาฉบับที่ ๒	” ๒๑๑
แต่จ้จประทับเมืองนครศรีธรรมราชตม โภชพระมหาธาตุ	” ๒๑๑
ว่าด้วยยอภินิหารของพระครูเทพมนุ่ปาน	” ๒๑๒
แต่จ้จประพาสที่ต่าง ๆ	” ๒๑๔
แต่จ้จจากนครศรีธรรมราชมาหาดังถวน	” ๒๑๕
แต่จ้จประพาสคราว ร. ศ. ๑๒๐	
ประกาศการรักษาพระนคร	” ๒๑๖
พระราชหัตถเลขาฉบับที่ ๑	” ๒๒๑
รายงานรย่ที่ไ้แต่จ้จจากกรุงเทพ ฯ ถึงตังคโปร้ จนแต่จ้จ ตงเรือกลับ	” ๒๒๑
แต่จ้จจากตังคโปร้มาประทับที่เมืองประจันตคีรีเขต	” ๒๒๔
พระราชหัตถเลขาฉบับที่ ๒	” ๒๒๕
ว่าด้วยการตัมกตันธุ์ที่บ้านคตองมยมเกาะช้าง	” ๒๒๕

สารบรรพ

- ๑ พระรูปสมเด็จพระเจ้าน้องนางเธอเจ้าฟ้าฯ กรมขุนศรีศัขันถาย
ตุรกีญา ต้นตมุด
- ๒ ตพานทางไปถานาทมรงนก เกะตังกาจิว หน้า ๖
- ๓ นกทำรังในถานาเกาะตังกาจิว " ๘
- ๔ พระบรมรูปตังนาทธารเตตจ เกะพงัน " ๑๐
- ๕ รูปกระบวรเรือเทเตตจที่เมืองปัตตาน " ๔๔
- ๖ รูปริมฝั่งน้ำเมืองปัตตาน " ๔๖
- ๗ พระที่นั่งคุกหาคุกหาตั้น ในถาหลวงเขาตมรียยอด " ๗๒
- ๘ รูปหมู่ถายที่พลับพลาประทับแรมท่าไม้ถาย แขวงเมือง
ชุมพร " ๘๒
- ๙ รูปหมู่ถายที่หลังท้องพระโรงท่าไม้ถาย แขวงเมืองชุมพร " ๘๔
- ๑๐ ทรงช้างถิงบกอินทนิล พลับพลาประทับร้อน แขวงเมือง
กระบรี " ๘๖
- ๑๑ บ้านนาคคคคคเมืองกระตงใหม่ " ๘๐
- ๑๒ วงรัตนรังตวรค เมืองระนอง " ๑๐๐
- ๑๓ พลับพลาที่เมืองภเกจ " ๑๑๒
- ๑๔ เหมืองแร่เกา หน้าพลับพลาเมืองภเกจ " ๑๑๔
- ๑๕ ตถาดเมืองภเกจ " ๑๑๖
- ๑๖ รูปหมู่ถายที่บ้านพระยารัตนเครีษฐี ซึ่งพระราชทานชื่อว่า
บ้านระนองที่เกาะหมาก " ๑๒๔

๑๗	พดด้งที่เมืองพงา	หน้า ๑๓๒
๑๘	รับเด็ที่เมืองตรังกานู (๑)	” ๑๓๘
๑๙	พระยาตรังกานูคอยรับเด็	” ๑๔๐
๒๐	ราษฎรเมืองตรังกานูมาดกระบวรเด็	” ๑๔๒
๒๑	รูปทางรับเด็เข้าบ้านพระยาตรังกานู	” ๑๔๔
๒๒	รูปกระบวรเรือแห่เด็ที่เมืองถนันทัน	” ๑๔๖
๒๓	รูปแถวรายทางรับเด็ที่เมืองถนันทัน	” ๑๔๘
๒๔	ดำรับเด็ที่เมืองถนันทัน	” ๑๕๐
๒๕	นำตบเรือดากา เกาะดังกา แขวงเมืองไทร	” ๑๖๒
๒๖	เด็ที่ทรงเรือในทเดน้ำจิด ในเกาะดังกา แขวงเมืองไทร	” ๑๖๔
๒๗	พระบรมรูปทรงดำราญพระราชอิริยาบถที่ธารเด็ เกาะ	พงัน ” ๒๐๔
๒๘	พระมหาธาตุเมืองนครศรีธรรมราช (๒)	” ๒๑๐
๒๙	พระพุทธรูปที่หังคเมืองนครศรีธรรมราช	” ๒๑๒
๓๐	ทางชนชนทกษิณพระธาตุเมืองนครศรีธรรมราช	” ๒๑๔
๓๑	พระเจดีย์บวร พระมหาธาตุเมืองนครศรีธรรมราช	” ๒๑๖
๓๒	รูปครุฑโบราณ ที่พระมหาธาตุเมืองนครศรีธรรมราช	” ๒๑๘

- (๑) แ่รูปนี้ไปจะดอดให้ตรงกับเรื่องไม่ได้ เพราะพระราชทานระยะทางมาอย่างย่อ ๆ จึงต้องดอดด่งเตยไปในตอนอื่น ๆ
- (๒) รูปคณเมืองนครศรีธรรมราชนี้ ก็ต้องดอดเตยไปในตอนอื่น เพราะมีรายการเด็จน้อย



พระรูปหล่อถวายพระที่นั่งพิมานเมฆ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๘ (พระรูปแต่ซ้ายไปขวา)

สมเด็จพระเจ้าเฟียนกันพดล, สมเด็จพระเจ้า ๑ กรมขุนสุโขทัยธรรมราชา, พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระองค์เจ้าอรุณศรีสมโภช,
สมเด็จพระเจ้าฟ้า ๑ กรมขุนศรีสัชนาลัยสุรกัญญา



พระราชหัตถเลขา
เรื่องแต่งตั้งประพาสแหดมมตายุ
คราว ร.ศ. ๑๐๘

ประกาศ

มีพระบรมราชโองการโปรดเกล้าฯ ให้ประกาศให้ทราบทั่วกัน
ว่า การแต่งตั้งพระราชดำเนินประพาสครั้ง^{นี้} ได้โปรดเกล้าฯ ให้
สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้าจุฑาธุชธราดัย กรมพระจักรพรรดิพงษ์
อริยเดชพระคงมหาดมบดี พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงเทวะวงศ์วโรปการ
เสนาบดีว่าการต่างประเทศ เป็นประธานในที่ประชุมเสนาบดี
บัญชาการทั้งปวงพิจารณาดำเนินไป พร้อมด้วยพระเจ้าน้องยาเธอ กรม
หมื่นนเรศวรฤทธิ์ ว่าการกรมพระนครบาล พระเจ้าน้องยาเธอ กรม

หมื่นประจักษ์ศิลปาคม เสนาบดีว่าการกรมวัง พระเจ้าน้องยาเธอ
เจ้าฟ้ากรมขุนนริศรานุวัดติวงศ์ วังการทหาร เจ้าพระยารัตนบดินทร์
ที่สมุหนายก เจ้าพระยาพลเทพ ที่สมุหพระกระดาไหม พระยาภาส
กรวงศ์ ที่เกษตราธิบดี เป็นผู้รักษาพระนคร(๑) ซึ่งได้ประชุมกันใน
พระบรมมหาราชวังเป็นนิตย์ทุกวันไป การอันใดเกิดขึ้นที่ควรจะกราบ
บังคมทูลพระกรุณาก่อน ก็ให้มีหนังสือไปกราบบังคมทูลพระกรุณา
ถ้าการอันใดร้อนเร็ว หรือเป็นการไม่สำคัญ ก็ให้พร้อมกันบังคับบัญชา
ไปให้ตลอดทุกประการ อย่าให้คนทั้งปวงมีความวิตกหวาดหวั่นตื่นเต้น
ประการใดเลย

ประกาศมาณวันที่ ๑๑ กรกฎาคม รัตนโกสินทรศก ๑๐๘

- (๑) ผู้ซึ่งมีตำแหน่งในที่ประชุมเสนาบดีไปตามแต่ครั้งนั้นคือ สมเด็จ
เจ้าฟ้า ฯ กรมพระภาณุพันธุวงศ์วรเดช ผู้บัญชาการกรมยุทธนา
ธิการ กรมหมื่นสยมตอมรพันธุ์ กระทรวงมุรชาธร กับกรมหมื่น
ดำรงราชานุภาพ กระทรวงธรรมการ

พระราชหัตถเลขาฉบับที่ ๑

เรือพระที่นั่งอับตบุรทิศทอดปากอ่าวเมืองสงขลา
วันที่ ๒๑ กรกฎาคม รัตนโกสินทร ศักราช ๑๐๘

ถึงท่านกลางแลกรมหลวงเทเวศร์วิโรประการ

ด้วยระยะทางที่ฉันออกมาครั้ง^{๕๕} ไม่ตรงกันกับโปรแกรมที่กะไว้เดิม ต้องยกเรือไปตามเวลาที่ได้ของลมจัดไม่จัด แลตามความประสงค์ที่จะเที่ยวไปมาไม่จำเป็นที่จะต้องเอาเป็นแน่ จึงขอเล่าเรื่องพอให้ทราบตามระยะที่ได้มาแล้ว

ในวันที่ ๑๑ กรกฎาคม เวลาบ่าย ๕ โมงหย่อนเด็กน้อยออกจากเมืองสมุทรปราการ เวลาหัวค่ำมีลมจัดคลื่นไม่สู้มากนัก แต่ฉันเมาเสียตั้งแต่พอเยี่ยมปากอ่าวออกมา ด้วยเวลาเย็น^{๕๖}นั่งอยู่บนบกก็ออกเมาๆ อยู่ทุกวัน เป็นเวลาไม่สบาย กระทบคลื่นเข้าก็ยิ่งเมามาก ต้องนอนอยู่กับที่ลุกขึ้นไม่ได้ ถ้านอนอยู่ก็สบายเหมือนปรกติ(๑).

วันที่ ๑๒ เวลาเช้าโมงเศษ ทอดที่อ่าวเกาะหลัก ห่างฝั่งประมาณ ๕๐ เส้น อ่าวนี้กว้างประมาณ ๓ ไมล์ แลดูฝั่งข้างในเห็นเขาติดเป็นเทือกยาวเหมือนเมืองปราณ ที่ริมหาดมีเขาหัวแหลมทั้งข้าง

-
- (๑) เหตุที่จะเสด็จประพาสคราวนี้ เพราะทรงประจวบ พอพระอาการคลายจนจึงเสด็จไปเปลี่ยนอากาศตามคำแนะนำของแพทย์

เห็นช้างโต ที่ตรงเขาเตาหมวกปลายแหลมช้างโตออกมาเกาะอยู่
ใกล้ๆ กันตามเกาะ ในตามเกาะนั้นเกาะหนึ่งที่เรียกว่าเกาะหลักเป็น
ชื่อของอำเภอ ที่ริมฝั่งกลางอ่าวมีเขาสูงหนึ่งเป็นช่องทูลุโค เวลาเช้า
๒ โมงขึ้นบกเป็นเวลาดำรง มีหาดทรายมุขเบียดยื่นออกมาในน้ำยาว
ต้องลงเรือเล็กเช่นขึ้นไปถึงบนฝั่ง มีบ้านเรือนคนประมาณร้อยหลัง มี
วัดวัดหนึ่ง คนอยู่ทนคดฝางคดไม้ขายเป็นพน ทำนาแต่เช้าไม่พอกิน
ต้องไปซื้อเมืองประจวบคีรีขันธ์บ้าง (๑) เพื่อซื้อบ้าง การทำปาณาติ-
บาตก็ทำอยู่แต่พอกินไม่เป็นที่ซื้อขายมากเหมือนเมืองปราณ มีป่า
อยู่สูงหนึ่ง ได้พบบุตรหญิงพระยาศรีเดชา คง เป็นพี่พระอนุรักษโยธา
ตั้งบ้านเรือนอยู่ทนคนหนึ่ง กับคนค้าขายมาจากเมืองเพชรบุรีคนหนึ่ง
มาแต่เมืองกำเนิดคนคนหนึ่ง ถ้ามได้ความหลายอย่าง ในคำแจ้ง
ความทางปวงนั้นว่าผู้ร้ายชุนัก มาทางทางนาทางบก ผู้ร้ายนั้นเป็นไทย
พูดเสียงชาวนอกเป็นพน การที่จะรักษากันของชาวบ้านพวกนี้ ถ้า
ว่าผู้ร้ายมาแต่หัวหลังคดไปซุ่มซ่อนนอนเสียในป่า ถ้าผู้ร้ายไม่ได้ตัว
เจ้าของบ้านแต่หัวไม้ก่ดเขาปด้น ด้วยกลัวว่าชาวบ้านจะคิดอุบายซุ่ม

(๑) ชื่อเมืองประจวบคีรีขันธ์ในรัชกาลที่ ๕ พระราชทานเป็นนาม
เมืองใหม่ซึ่งตั้งกรุงรัชกาลที่ ๒ เมืองเดิมอยู่ที่ใกล้ปากคลองบาง
นางรมในอ่าวเกาะหลักนั่นเอง แต่ต่อมาผู้ว่าราชการเมืองประ-
จวบ ๑ ย้ายไปตั้งที่เมืองกุยอยู่ข้างเหนือขึ้นมา เพราะไร่นาบริ-
บูรณ์กว่าที่บางนางรม

ซ่อนคอยนั่งรายดักทาง ถ้าได้ตัวเจ้าของบ้านแก้วกุ่มต๋องเร่งเอาทรัพย์
ถ้าได้ทรัพย์แล้วให้เจ้าของบ้านนำไปส่งถึงในป่าหรือในเรือที่มา ให้
ร้องประกาศว่าเต็มใจให้โดยดี ผู้ร้ายปล้นชิงทรัพย์สมบัติเช่นนี้ให้ตาย
ครึ่งมาได้แล้ว ชุมจัตอยู่ระหว่างตั้งแต่เมืองเพชรบุรีไปจนถึงเมือง
กำเนิดนพคุณ ราษฎรพากันกลัวครันคร้ามไปด้วยอุบาย คำภาว่าผู้
ร้ายพวกนี้ผู้ใดยังไม่ออก จึงมีความหวาดหวั่นมาก เห็นว่าจะต้อง
กันกับไบบอกระยาเพชรบุรี(๑) ที่เข้าไปเมื่อก่อนน่าจะออกมาน
ขอให้เคื่อนเจ้าพระยาพลเทพ(๒) ให้คิดจัดการปราบปรามผู้ร้ายเหล่านี้
ตามที่ได้ตั้งไว้นั้น

ขึ้นไปอยู่บนบกประมาณชั่วโมงหนึ่งกลับมาถึงเรือ เวลานั้น
ลมมรสุมด้วยฝนตกบนฝั่ง ฉันทายมาเป็นปกติแล้ว เวลาเย็นคิด
ค่อยสงบลง แต่เห็นว่าลมยังพัดจันทน์ จะออกไปก็กลัวจะถูกลูกคลื่นมาก
จึงได้จอดนอนอยู่ที่นั่น จันทน์ปราศจับเวลา ๘ ทุ่ม ๒๑ นาที ต่อตาม
ยามจึงได้ยินชาวบ้านยังบนแต่ที่วัดตักทอง ออกเรือเวลา ๓๐ ทุ่ม
วันที่ ๓๓ เช้ามืดมจัตแต่ไม่มีคลื่น ต่อกลางวันจึงมีคลื่นอยู่ข้าง

-
- (๑) พระยาสุรินทรภักไชย (เทศ บุนนาค) ต่อมาได้เป็นเจ้าพระยา
สุรพันธ์พิสุทธิ์
(๒) เจ้าพระยาพลเทพ (พุ่ม) ที่สมุหกระเทศาโหม ต่อมาได้เป็นเจ้าพระ
ยารัตนาธิเบศร เวลานั้นหัวเมืองบักขได้ฝ่ายตะวันตกยังขึ้น
กระทรวงกตาโหม

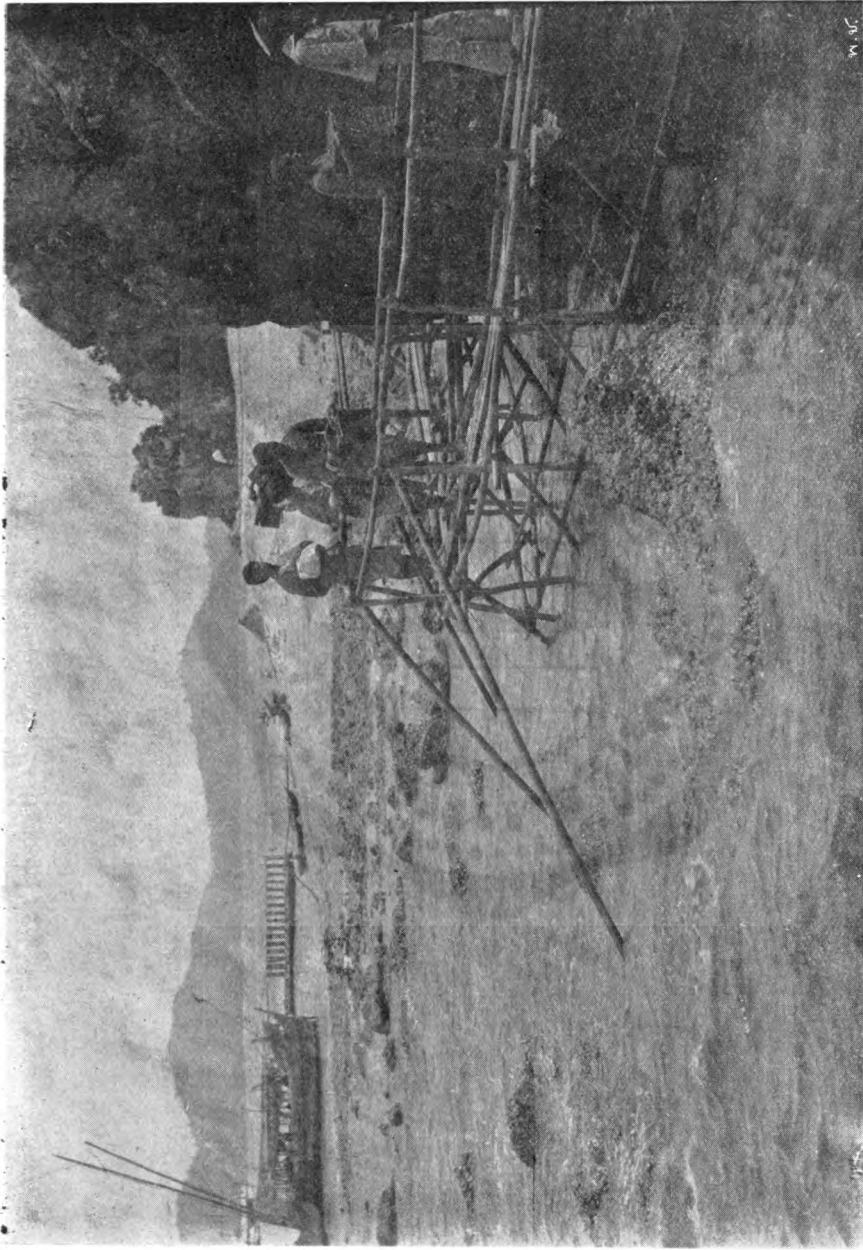
จะเมากันยับเยิน แต่ฉันอยู่ตัวแล้ว เวลาบ่าย ๔ โมงถึงเมืองชุมพร
 วันนั้นฝนฝน ฝนมัวครึ้มไปยั้งค่ำ ๕ โมงเศษลงเรือไปขึ้นบกที่หน้าคอกปาก
 น้ำ พระยาชุมพรกับพระยาไชยา(๑) มาคอยรับ ตกแต่งถนบกที่เชือก
 ผืน (๒) หุ้มผ้าแดงเต่า ปูเสื่อเรียบร้อยชั้น แต่ลมพัดจากหมู่บ้านตรง
 มาที่คอก เหมือนเหล็กกำลังที่จะทนได้ พอเดิรขึ้นคอกนคักแล้วก็กลับม
 ลงเรือ ฝนตกพรำไปเสมอไม่ว่าใครมีเวลาเว้น ตามพระยาชุมพรแจ้งว่าคน
 ที่หั่นนกกกลับมา (๓) แต่น่าทำยังไม่ได้ผลตบบริบูรณ์ด้วยฝนแดง ได้
 แต่เข้าไว้ แต่ไข้เจ็บยังมีชุกชุมอยู่ เวลา ๑๑ โมงออกเรือมีคลื่นแต่
 ธรรมดา

วันที่ ๑๔ เวลาเช้าโมงเศษถึงเกาะง่ามทอดไกลเกาะนำควนออก
 แดเห็นปากถ้ำเป็นโพรง ๆ ที่เขาน้ำมีต้นไม้เขียวแดงเห็นคีตมาก ที่เกาะ
 นั้นพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าได้ประทับทอดพระเนตรวัง นกแต่ก่อน
 ฉันจำได้ว่าได้ตามแต่ดั่ง แต่ครั้นเมื่อคักกระเชียงเข้าไปใกล้ ปากถ้ำที่
 ลงถึงน้ำเรือเข้าไปได้แต่ก่อนนั้น มีก้อนคีตตกลงมาขวางเดี่ยวเรือเข้า
 ไม่ได้ จะขึ้นก็ยากเพราะมีคลื่น ด้วยเกาะนั้นเมื่อถูกปลายไต้ฝุ่นครั้งก่อน
 พังลงมามาก คักกระเชียงอ้อมไปรอบเกาะ เห็นทิวเด็ก ๆ ซึ่งปลูกไว้

(๑) พระยาชุมพร (ยัง) พระยาไชยา (ชำ ศรียาภย์) ต่อมาได้เป็น
 พระยาวจีสัตยารักษ์

(๒) คือรูปที่เด็ก ๆ เขียนเด่น เพราะคักกันทั้งอยู่ไม่มีผู้ดูแล

(๓) ก่อนนั้นเกิดไข้ระบาดราษฎรพากันอพยพหนีความไข้ไปอยู่ที่อื่น



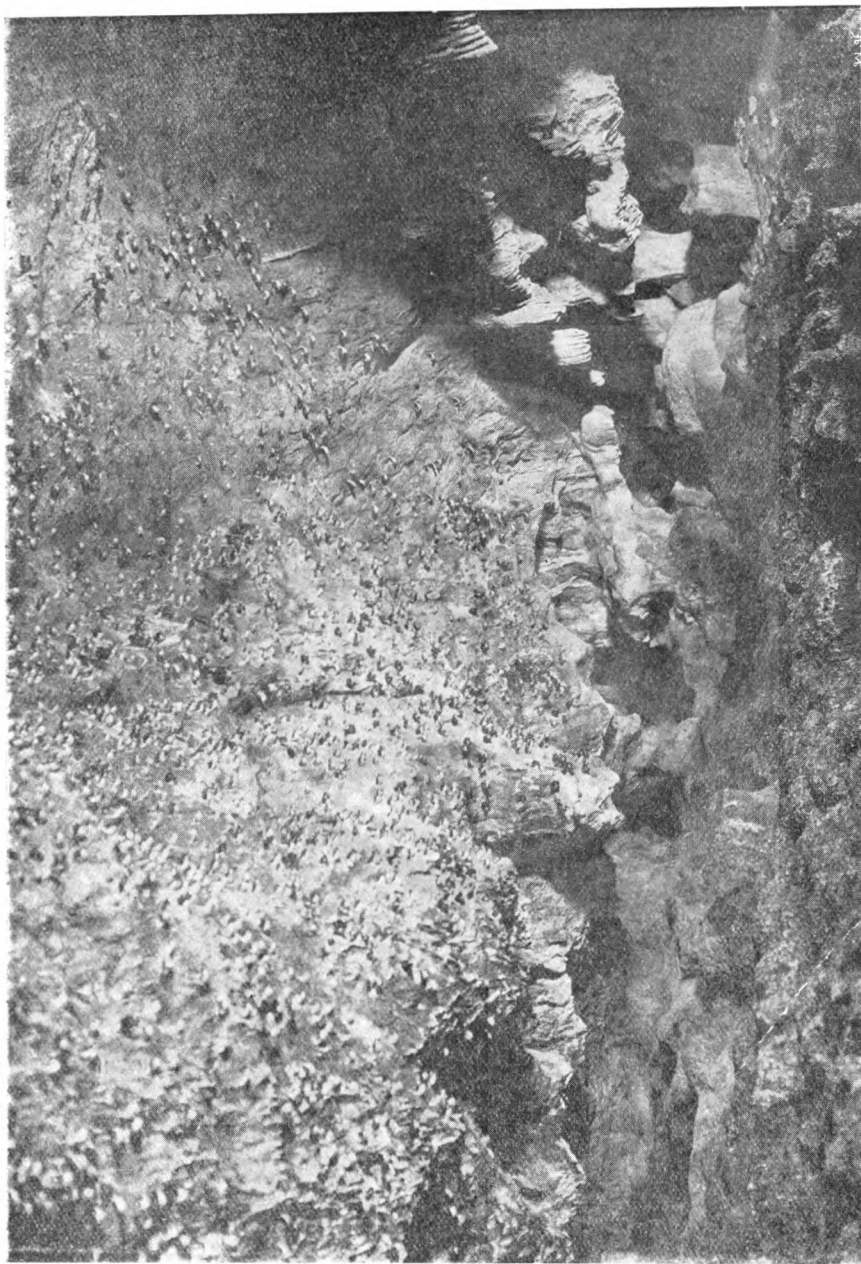
๒๕๕๕
สะพานทางไปถ่านหินบริเวณเกาะตงกาจิด (รูปทรงถ่าย)

ตามก้นศิดา สำหรับคนรักษาเกาะอาศัยเฝ้ายามหลายหลัง ที่ย่าน
กลางเกาะเป็นที่ประชุมคนมีที่บ่ออย่างแข็ง ๆ หลายหลัง แด่ศาลเจ้าก่อ
อิฐหลังเล็ก ๆ หลังหนึ่งตั้งอยู่บนไหล่เขา ที่ริมหน้าตรงนั้นลงมาอีกร้างน
ก้าหนึ่ง มีวังนกออยู่ประมาณสักสามสี่สิบวัง ต้องขึ้นไปดูเกาะหลาย
ไปพดาง แต่ไม่มีเครื่องมือที่จะหา จับดูรักษาเขาไม่ได้กระทั่งลงมา
ให้ดูแปดตัวอย่างสัก ๑๒) วัง แต่เห็นมีตัวจับอยู่มากจึงได้ห้ามเสีย
ไม่ให้กระทั่งต่อไป เวลา ๓ โมงเช้าออกเรือ ฝนตกแถมมืดครึ้มไม่มี
แดดเลย

เวลาเช้า ๕ โมงเศษ ถึงเกาะดังกาจซึ่งพระยาไชยาจัดไว้รับ
รูปวังเกาะก็คล้ายกันกับเกาะง่าม แต่ที่นั่นมีหาดทรายยาวท่งที่ดีกว่า
มาก ลงเรือไปก็ด้านเหนือมถ้าต้องช่องเหมือนนกเขาหลังโรงตะคอง
ช่องข้างตะวันตกเรือสืบต้องกระเชยงเข้าไปได้พอหมดดำ แล้วยังชอกพอ
เรือเล็ก ๆ ออกไปตกทเลข้างนอกได้อีกช่องหนึ่ง มีวังนกอจับอยู่บ้าง
เล็กน้อย แต่อยู่ต่งต้อยไม่ถึง ออกจากถ้ำนั้นมาเข้าถ้ำข้างตะวันออก
เรือกระเชยงก็เข้าไปได้เหมือนกัน แต่ระยะทางยาวต้องใช้เรือทอดเป็น
สะพานเข้าไปอีกถ้ำหนึ่ง ถ้ำใหญ่กว้างพนชนขึ้นไปสูง เต็มไปด้วย
มดนก มีปล้องแสงสว่างต้องปล้องนกจับมาก ที่นั่นเขาต่งตะแกรงให้
ดูตามวิธีที่เก็บวังนกอ ครั้นจะพรรณนาให้ฟังละเอียดก็จะยืดยาวนักไป น
า ดูมากเพราะเป็นการประหลาดไม่เคยเห็น แต่น่าสงสารนกมากเหมือน
กัน ด้วยลูกเล็ก ๆ ที่ยังบินไปไม่ไหวต้องตกจากรังมาก ออกจากถ้ำ
นั้นออกมาไปหน้าตะวันตก ขึ้นที่หาดแต่เป็นหาดมีกระวังชันยาก เขาทำประรำ

ไว้รับ มีถ้ำเล็ก ๆ เรียงกันไปตามถ้ำ ถ้ำกลางเรียกถ้ำคลองควาย
มีรังนกที่ชาวบริสุทธดีประมาณดักร้อยรัง ไม่มีตัวนกเลย ที่นั้นได้
แซะถ้อยเองถอยดู แต่ยังพบไขที่เห็นจะพักไม่เป็นแถวประมาณดัก
ตามสี่ใบเหลื่ออยู่ในรัง ต่อไปเป็นถ้ำใหญ่หน่อยหนึ่งเรียกว่าถ้ำน้ำ คือ
เวลาน้ำขึ้นถึงพื้นถ้ำ น้ำถ้ำเปิดแสงสว่างเข้าได้ตลอด ในนั้นมีรังนก
หลายพันติดกันไปทั้งผนังงามมาก ดูเขาแซะถ้อยอยู่จนเวลาบ่าย ๓
โมงจึงได้กลับมารุ่งเรือ ออกเรือจากเกาะดังกล่าวเวลาบ่าย ๕ โมง
ฝนตกประปรายคลื่นราบ เวลาบ่ายห้าครึ่งทอดกั๊กอ่าวหาดรี

วันที่ ๑๕ เข้าโมงครึ่งขึ้นบ้านหาดรี มีเรือนโรงตั้งหกเจ็ดหลัง
หากินในการทำปาลาณานิบาต ตัดไม้ ตัดหวาย ทำไม้ เหม็นเค็มที่ทน
ไม่ไหว ที่นั่นอ่าวมีเกาะรายไปหลายเกาะถ้วนแต่เกาะรังนกทั้งนั้น มี
ถ้ำธารน้ำจืดไหลลงมาจากหน้าหาดทรายแห่งหนึ่ง เติร์ดย่นบนหาดน้อย
หนึ่งกั๊กถึงเรือมาจะไปขึ้นหาดอื่น พอฝนตก ได้ออกเรือเข้า ๔ โมง
มีลมพัดหนาว แต่ออกเรือมาจนเที่ยงฝนไม่ตก บ่ายสามโมงครึ่งถึงเกาะ
ช่องอ่างทอง ทอดไกลได้เกาะงัวตาหัดับ เวลาเย็นลงเรือไปขึ้นหาดเกาะ
งัวตาหัดับแล้วไปขึ้นหาดเกาะงัวตาหัดำ ซึ่งเป็นที่พวกรังนกอยู่เฝ้าถ้ำ
รังนกที่ถ้ำเกาะงัวตาหัดำนั้นเป็นมากกว่าทุกตำบล แต่ไม่เป็นรังนกอย่าง
ดักเดียวนัก ทางที่จะขึ้นไปปากถ้ำต้องขึ้นเขาถึงสองชั่วโมงตามชั่วโมง
แล้วต้องลงทางปากปดต้องบันไดถึง ๘๐ คั่น เวลาค่ำกลับมารุ่งเรือ ที่
เกาะนี้มีน้ำจืดแต่ที่บ่อหาดเกาะงัวตาหัดับแห่งเดียว เวลานั้นน้ำขึ้นถึงจึง
ได้คิดจะไปค้นน้ำที่เกาะพวง แล้วจึงจะกลับมามีขึ้นต่อไป ได้ออกเรือ

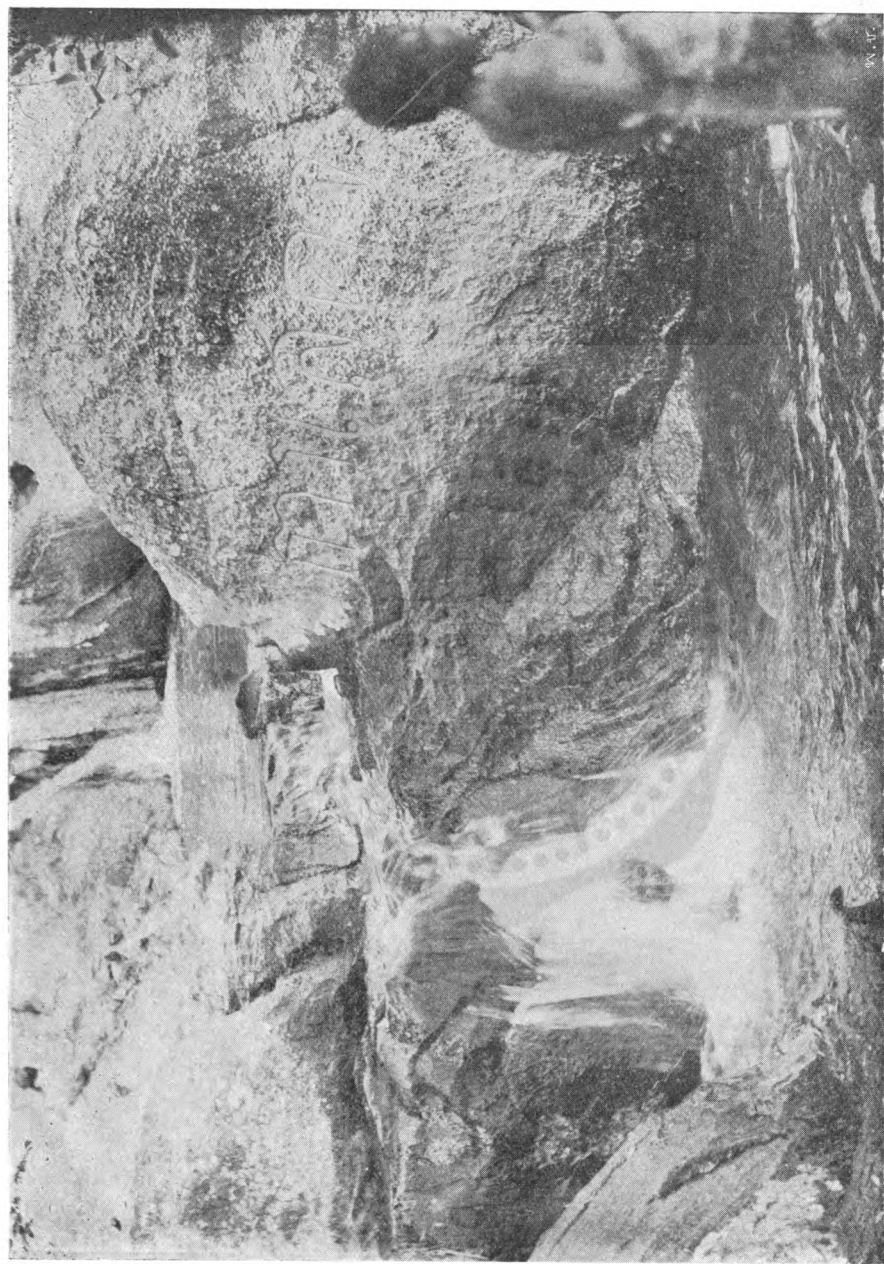


นทวรางโงเภานาเกะดงกาจ (รูปทรงถ้ำ)

๓๐. เต้น วัดนี้ไม่มีโบสถ์ ไปทำอุโบสถวัดเขา มีพระสงฆ์ ๖ รูป
 ออกจากวัดเตไปวัดเขาทางประมาณ ๒๐ เต้น เป็นเนินสูงชันไปหน่อย
 หนึ่ง มีโรงอุโบสถเตาไม้จริง หลังคามุงกระเบื้องด้ามห้อง เติดย
 รอบหลังหนึ่ง พระประธานใหญ่ตรงรักไว้จะบิดทอง วัดนี้ก็เป็นของ
 ขริวพุทธสอนสร้างเหมือนกัน แต่ทั้งร้างไปพึ่งจะมีพระสงฆ์มาอยู่ใน
 สองเดือนนี้ มีแต่กุฎีเป็นที่พักเด็ก ๆ หลังเดียว กัดับมาลงเรือที่เก่า
 แล้วออกเรือจากเกาะส้มยกกลับมาที่เกาะช่องอ่างทอง ทอดที่หน้าเกาะ
 จัหวาหลับตามเดิม เวลาราย ๔ โมง ๒๐ นาที ลงเรือไปดู่เกาะ
 ที่เปนมุขอยู่ในที่นั้น มีตึกสิบเจ็ดสิบสองเกาะ ดูไม่ต่างเหมือนที่
 ชมกันฤๅที่คนในแผนที่ว่าจะงาม ถ้าจะว่าตามความเห็นของช่างก่อ
 เขาแล้ว ต้องร้องว่าก่อไม่เป็นเลยทั้งนั้น เขาแต่เห็นคิฉามากดีเหมือน
 ผนังโบสถ์ร้าง ต้นไม้ชนิดเล็ก ๆ ให้นึกเห็นเป็นวัดร้างในกรุงเก่า
 มากกว่าอย่างอื่น ที่สูงก็คล้ายพระปรางค์ยอดพัง ที่โตก็คล้ายผนัง
 โบสถ์ไม่มีหลังคา ถ้าจะว่าเป็นเขาในอ่างแก้วก็เรียงเป็นแถวกันมาก
 ไป ไม่ดับดับซับซ้อนไปเหมือนอยู่แต่ที่ริมหน้าเปนมุขเขาเล็ก ๆ เข้าไป
 เหมือนกับภูเขาดังอยู่บนบ้านตะกวดที่ในอ่างแก้ว นอนอยู่ที่นี่จนเวลา

๓๑. ทุ่มออกเรือ

วันที่ ๑๔ ต้องจะไปทอดที่ในช่องส้มยกอีก ตามจัดทอดไม่ได้ ฉันท
 ขอบใจดำธารที่อ่าวเตดีจ จึงให้กัดับมาทอดที่นั่นจนไปอาบน้ำอีก
 วันหนึ่ง ให้จารึกที่หน้าตกระกนาคันกร่างซึ่งเป็นที่พักบ่อข้อไว้ว่า
 “ธารเตดีจ” แดจะให้พระยาไชยาทำศาลาไว้ในที่นั้นด้วย แล้วกัดับ



พระบรมรูปทรงนาถารแต่ดเจเกาะพง

ลงมาเรือ ได้ออกเรือเวลาบ่าย ๒ โมงเศษ มาทอดที่อ่าวแม่น้ำเกาะ
 ตมุยอึก เวลาเย็นขึ้นบกไปที่ข้างแหลมเรียกว่าหน้าพระดาน เป็นที่
 ทราบยาตราประมาณสัก ๔ เดือน กว้างสัก ๒ เดือน ไม่มีคันไม้ไผ่เตี้ย
 ขึ้นในที่นั้นเลย มีพระเจดีย์เป็นขุมคุหาดีด้านซ้นด้านขึ้นสูงประมาณ
 สามวาอยู่ในกลางที่หนึ่งคั่นหนึ่ง ว่าเป็นที่บรรจุกระดูกขรวิทูตดอน
 ราชฐานนับถือกันถึงปีมาก่อพระทราย ถ้าเจ็บไข้มาตังน่านต์ ที่เคย
 นั้นว่าผีมาคอยกวาด แต่จัดเต็มที่ไม่ต้นๆอะไรเลย ลงเรือดักกระเชี่ยง
 อ้อมไปหาดด้านเหนือก็มีแต่โรงไร่โกไร่โกเต ขึ้นคุหนึ่งแล้วก็กลับ
 มาเรือ เวลา ๑๓ ห่มออกเรือ

วันที่ ๑๙ วันนั้นเป็นวันคั่นตมอยู่ข้างเรียบราบกว่าทุกวันตั้งแต่มา
 เป็นแต่เวลาเช้ามีเด็กน้อย เวลาบ่าย ๒ โมงตรงแหลมตมทุก หยุค
 ขึ้นดูแหลมตมทุกเป็นหาดทรายแคบนิดเดียว มีเรือนประมาณ ๗๐
 หลัง ปลุกคั่นมพร้าวมาก คนอยู่ทนหากินด้วยทำปาณาติบาตเป็นพัน
 พวกสงฆ์ชดชมาทำมาก มีของที่เป็นสินค้าขายออก คือปลาเค็ม ปลา
 กระบอก เคย แดง เป็นมาก ชื้อเขากินที่ปากพนัง อยู่ข้างจะเหม็น
 จัดทั้งบ้าน บ่าย ๔ โมงกลับมาถึงเรือแล้วออกเรือต่อมา คั่นตม
 เจียบตมบาย เวลา ๘ ห่มถึงเมืองสงขลา แต่ยังไม่ได้เข้าทอดที่ พัก
 อยู่ข้างนอกก่อน

วันที่ ๒๐ พอรุ่งสว่างเลื่อนเรือไปทอดที่ พระยาสุนทรานุรักษ์(๑)

(๑) พระยาสุนทรานุรักษ์ (ชม ณ สงขลา) ต่อมาได้เป็นพระยาวิเชียรคีรี

นำแผนที่ที่เดสาดงมาคิดการที่จะไปเมืองพัทลุง เวลาบ่ายขึ้นบก
 เขาทำพลับพลาไว้ที่ท่าหน้าจวน กรมการแลกริยากรมการมาหา แล้ว
 ไปเที่ยวตามตลาด ตลอดจนถึงวัดมณีมาวาส การที่เมืองสงขลา
 จัดตกแต่งบ้านเมืองเรียบร้อยดีกว่าแต่ก่อน เชื่อนำเมืองที่ซำรุด
 กัซ่มใหม่ตลอด ถนนลาดปูนใหม่กว้างขวางหมดจด ที่วัดมณีมาวาส
 ตั้งแต่พระภิกษุธรรมธาดาออกไปอยู่ (๑) ก็ตกแต่งบ้ดกวดสะอาด
 สดอันขึ้นพอดสมควรแก่เวลาที่ได้ออกมาอยู่น้อยวัน มีดีปฐกถาของ
 ประมาณห้าสิบหกสิบคน มีนักเรียนร้องเพลงสรรเสริญบารมีกว่ายี่สิบ
 คนได้ถวายเงินเพียงพระสังฆาตามซึ่ง แดเงินข้างในเข้าเรียรายกันทำถนน
 ในวัดซึ่งห่วย่อน แดแจกเงินดีปฐนักเรียน แล้วจึงได้กลับมาถึงเรือ
 ผ่าฟันในตลาดเมืองสงขลาขึ้นมากอย่างยิ่ง ด้วยรู้ยู่แต่ก่อนว่าจะมา
 ดงมือทอกันแต่ยู่แต่เดอนอายเดอนยักมี ชื่อไม้พรวงเหมือนอย่าง
 แต่ก่อน เมื่อผ่านไปแล้วกลับมากได้มบริบูรณ์อย่างเก่า แต่ผดไม้
 สู้ครั้งก่อนไม่ได้ สัมก็ยังมีน้อยไม่หวาน มีแต่่ม่วง จำปาตะกั
 หายาก

ซึ่งกำหนดว่าจะไปเมืองพัทลุงแต่ต้องคืนแต่ก่อนนั้น เปนอัน
 ไม่พอทีเดียว ด้วยระยะทางตั้งแต่เมืองสงขลาไปถึงเกาะห้าเต็มวัน
 ไม่มีเวลาพอที่จะเที่ยวในหมู่เกาะเหล่านั้นได้เลย ระยะทางตั้งแต่เกาะห้า

(๑) เดิมอยู่วัดโสมนัสวิหาร ได้เป็นพระครูอยู่วัดส้มเกลี้ยงในกรุงเทพฯ
 แล้วจึงเป็นพระราชาคณะออกไปอยู่เมืองสงขลา

ไปจนถึงเมืองพทลุงก็ใกล้เต็มวัน จะกลับไปที่เดิมไม่ได้ จึงต้อง
คิดไปค้ำที่เมืองพทลุง เห็นว่าบางที่จะต้องค้ำที่เกาะห้าต้องคืน เมือง
พทลุงต้องคืน ถ้าถ้ากระไรจะต้องค้ำเกาะห้าอีกคืนหนึ่ง เมื่อจากกลับ
คงจะต้องเป็นดีคืนห้าคืนจึงจะพอ แต่จะกำหนดเอาเป็นแน่ก็ยังไม่ได้
ต้องผ่อนผันตามเวลาที่พอควร กำหนดจะได้ออกจากเมืองสงขลา
ไปโดยทางทะเลสาปเวลาพรุ่งนี้

ตัวฉันแถบนี้คาผู้ที่มา มีตุกโต(๑)เจ็บไข้วันหนึ่ง ด้วย
ไม่สบายรอนมาแต่กรุงเทพ ฯ แล้ว ต้องวันก็หายเป็นปกติ ฉันก็
ค่อยมีกำลังแข็งแรงมากจนตงแต่ดวงมาได้สี่วันห้าวัน เว้นแต่ท้องแ
นอนนั้นยังไม่เป็นปกติที่เดียวนี้ แต่เชื่อว่าคงจะสบายได้ในเร็ว ๆ นี้
เป็นแน่ คนอื่นก็มีความสบายด้วยกันหมดทั้งต้น ให้ขอแจ้งความ
แต่พระบรมวงศานุวงศ์ข้าราชการทั้งฝ่ายหน้าฝ่ายในให้ทราบทั่วกัน อย่า
ให้มีความวิตกกังวลเลย.

สยามินทร์

(๑) พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลปัจจุบัน

พระราชหัตถเลขาฉบับที่ ๒

เรือพระที่นั่งอเนกบริรักษ์ ทอดปากอ่าวเมืองสงขลา
วันที่ ๒๙ กรกฎาคม รัตนโกสินทรศก ๒๔๒๒ ๓๐๘

ถึงท่านกงถางและกรมหลวงเทเวศร์วงศวิโรภการ

ด้วยแต่ก่อนได้บอกข่าวคราวเข้ามาเพียงวันที่ ๒๐ เดือนกรกฎาคม
จะขอบอกข่าวต่อไปตามลำดับ

วันที่ ๒๓ กรกฎาคม ได้รับหนังสือกรุงเทพฯ เขียนหนังสืออยู่ในเรือ จนบ่าย ๓ โมงจึงได้ขึ้นบก ฝนตกมาแต่เที่ยงเป็นคราวๆ เมื่อเวลาขึ้นบกฝนสงบ แต่ครั้นเมื่อได้กระเชียงไปถึงกลางทางฝนกลับตกอีก พรำเพื่อไปไม่หยุด ขึ้นพักอยู่บนพลับพลาที่รับพวกกรมการ และภรรยา กับทั้งราษฎรชาวบ้านมาหา จนพลบค่ำถึงเรือ คำบดที่หมายว่าจะไปเที่ยวแห่งใดไม่ได้ไป บ่อยการทั้งวัน

วันที่ ๒๒ เกือบโมงเช้าจึงได้ออกเรือ เพราะต้องกาหนดกันในการที่จะพ่วงเรือไป เรือกลไฟนำคันที่จะไปในทะเลสาบได้มีสามลำ คือเรือทอนิครอฟต์ลากเรือที่นั่งทรงที่นั่งรองผ้าห่มรวม ๔ ลำ เรือเซนดัยชชลากเรือเจ้านายและเรือผ้าห่ม เรือครัวรวม ๕ ลำ เรือยาโรจเรือเครื่องเป็นเรือหัวเมืองลำใหญ่ๆ ๓ ลำ ต้องเดินตามร่องน้ำลึกไปจนถึงน้ำมกระห่ม จึงได้วกกลับเข้าปากช่องแหลมทรายเสีย เวลาหัวโมงหนึ่ง ได้เห็นบ่อมหาแดงและบ่อคายม่วงที่เขาแหลมสน

ซึ่งเขาอาจไว้ทั้งต้องคำบด บ่อมเขาแดงเป็นบ่อมดีเหลียมเล็ก ๆ แต่บ่อม
 ค่ายม่วงเป็นบ่อมยาวตามริมฝั่งน้ำ เรือมาออกช่องเขาเชื่อมกับเกาะยอ
 แດเห็นแนวเขาและทิวไม้รอบ ไปค่อนข้างฝั่งเหนือแดเห็นต้นไม้ต้นด
 มีต้นคาตมาก คาตเหล่านั้ทำ “ฝั๋งฮบ” (๑) ลงมาชายที่คาต มี
 ต้นไม้อื่น ๆ บ้างไม้นานัก แดเห็นทุ่งหลังหมู่ไม้เป็นที่แผ่นดินราบ ๆ
 คดออกไป บ้านเรือนมีรายเปนหมู่ ๆ ไม้ดู่เปดยวนัก ดั้งแด่นำบ้านป่า
 จากไปน้ำน้อย จักรเรือคัยดินขึ้นมาดีแดง ๆ จนเกือบจะถึงคดอง
 ปากรอ ซึ่งเปนที่กัวแห่งหนึ่งในทเดสาปน้ำจึงได้ดัก แด่คดองปากรอ
 นั้นมีไข่เด็ก ถ้าจะเรียกว่าแม่น้ำก็ได้ กว้างกว่าคดองเกร็จมาก พัก
 รือที่หว่างบ้านปากบางกับบ้านแหลมจากต่อกัน บักเคนต์ใหญ่ของ
 พระยาสุ่นทรา พระยาจางวาง (เมืองพัทลุง) ยกรบัตรและหม่อมราช
 วงศ์หรั่ง เมืองพัทลุงมารับ (๒) ออกจากที่พักรือมาตามทาง เห็น
 บ้านปากจำ มีบ้านเรือนมากเปนด้ามหมู่ไปในระหว่างฝั่งกับเกาะญวน
 เรียกว่าคดองหลวง น้ำดินบางดกบ้างจนถึงบ้านปากพูนซึ่งเป็นช่อง
 จะออกที่กว้าง มีบ้านเรือนหลายสิบหลังต้นไม้และภุมที่งามนัก ฝั่ง

(๑) ชาวนครเรียกน้ำคาตบว่า (น้ำ) ฝั๋งฮบ เพราะใช้ดำเนิน ๒
 แทน ง

(๒) พระยารวรุณวิไล น้อย ท.จ. จางวางเมืองพัทลุง หม่อมราชวงศ์
 หรั่ง ดุฑกัน ณอยุธยา บุตรหม่อมเจ้าจินดาในกรมหมื่นไกรสรวิชิต
 เปนญาติกับพระยาพัทลุง ทับ

ขวาเป็นเกาะหมากฝั่งซ้ายเป็นแหลมเขาปากพูน ตั้งแต่เมืองสงขลา
 ขึ้นมาถึงปากพูน มีเด้าโรงพางและยกยอตลอดตระทางไปไม่ได้
 ชาติเลย เพราะในคอนนั้นปดาม พอนั้นไปถึงกตางเกาะปราบบายหัวเรือ
 ขึ้นเหนือจะไปตามน้ำเกาะวังนก ถมพัดไค่น้ำจืดน้ำก้น เรือไปได้เพียง
 น้ำเกาะยไค่ซึ่งเป็นเกาะที่ต้องในหมู่เกาะดีเกาะห้า ต้องปล่อยเรือกลไฟ
 คักระเชียงไปจนถึงปลับพลาซึ่งปลุกไว้ที่เกาะมวย เข้าทางช่องหว่าง
 เกาะมวยกับเกาะพระคอกัน เวลาค่ำจึงได้ถึง หลวงอุดมภักดี(๑)
 เจ้าภาษีนกมาคอยรับตงเตียงอยู่ในที่ ที่ซึ่งปลุกปลับพลาขึ้นเรียกว่า
 น้ำเทวดา คือเป็นที่ค้ำสำหรับพวกวังนกให้ไว้เจ้าก่อนที่จะลงมือทำวังนก
 พระมหาอรรณนิกรเป็นผู้มาปลุก มีท้องพระโรงหลังหนึ่งที่อยู่หลังหนึ่ง
 ที่เจ้านายข้าราชการอยู่อาศัยโรงของเจ้าภาษีนกตองหลัง พันที่ท่า
 ปลับพลาเป็นที่เดินขึ้นคดหย้าถมทรายโรย เมื่อมาตามทางไม่ถูกฝน
 แต่ที่ปลับพลาฝนตกอยู่ข้างจะเประอะเบอนมีก้นเหม็นคมเหม็นหย้า เคย
 อยู่ในทเดกวาง ๆ ขึ้นมาอยู่บนบกออกร้อนแฉะฝนก็ยังตกประปรายอยู่
 เป็นคราว ๆ มาเกือบสิบสองชั่วโมงออกเหนื่อย แต่ก่อน ๆ ที่มากันเขา
 พักปากพูนเป็นเวลาพอดีอยู่ในสี่โมงเย็น แต่คำสั่งให้มาปลุกปลับ
 พลาที่เกาะเขาก็ทำตามคำสั่ง ก็นับว่าอย่างหนึ่งที่เที่ยวได้สะดวกไม่
 ต้องไปทางไกล

วันที่ ๒๓ ฝนตกแต่เช้ามีดพรวาเพื่อไปจนเกือบ ๕ โมงจึงหายสนิท

(๑) หลวงอุดมภักดี พ่วง ณ สงขลา เคยวนเป็นพระยาหนองจิก

ไปเที่ยวที่ตรงนำพดด้พบดาซึ่งเปนศาตเจ้านั้น เปนเพิงเข้าไปตามเชิง
เขา เพดานราบก่อแท่นไว้เป็นที่ตั้งเครื่องตั้งเวยกวางขวาง ในนั้น
เปนที่ตำรวจและกรรมวงศาครัย ค่อไปข้างซ้ายเขาก่อตบศิดากอันสูง
ขึ้นไปเปนที่ก่อพระเจดีย์ทรายเมื่อเวลาเด็กทำวันนกแก้ว มีชาคร
ประชันกันเปนการฉลองทุกปี ในซอกเขากับที่ก่อพระทรายต่อกัน
ปลูกบ้านมุงกระแจะฝากระแจะเปนที่ฝังวันนก ค่อนั้นไปเปนโรงครัว
หลวงอุดมซึ่งมาตั้งเคียง ข้างขวามือเปนเพิงเขาคด้ายกันกับที่ศาต
เทวดาแต่กว้างกว่า เปนที่อาศรัยของพวกทำวันนก เดิมกันมาแต่
เดี๋ยวนเปิดไว้ให้เป็นที่ชำระการอาศรัย เพดานเพิงนั้นเปนคณดำ
รอยหุงเข้าตลอดไป ที่ตรงนำเพิงมาข้างมุมพดด้พบดา หรือจะเรียกว่า
ค่ายหลวงอย่างย่อ ๆ เพราะกันด้วยหญ้าและผ้านวนทั้งนั้น มีบ่อ
น้ำร้อนแห่งหนึ่งก่อขอบไว้เดี๋ยวมเปนชาวดั้น ๆ ออกไปหน่อยหนึ่ง น้ำ
นั้นถ้าจะร้อนก็คงเป็นร้อนด้วยหินปูนอย่างที่ต้องข้าง แต่เมื่อไปลองดู
ก็ไม่เห็นร้อน เปนแต่ไม่เย็นตามที่ควรจะเป็นเท่านั้น เดิรเดียบไปตาม
ข้างเขาหนทางกว้าง แต่อยู่ข้างจะเบือนเปรี๊ยะด้วยน้ำฝน มีศิดาที่ทวงที่
งาม ๆ เปนช่องเหมือนปากถ้ำบ้าง เปนหัดบเปนโพรงพรุนไปทั้งนั้น
มีต้นไม้ใหญ่เต็กและกด้วยไม้ประด้างดงาม ถ้าข้างก่อเขาเห็นก็จะไม่
สู้คิดว่า “ไม่เป็น” นึก ไปทางประมาณห้าเดี๋ยถึงที่เจ้านั้น ถ้า เรียกว่า
ถ้ำใหญ่ ต้องขึ้นเขาอยู่ข้างจะขึ้น ต้องมีบันไดสองคอน ถึงปากถ้ำ
แล้วลงไปตามศิดาชั้น ๆ ต้องผูกเชือกเปนราวไต่ลงไปถึงพื้นถ้ำ ในถ้ำ
กว้างกว่าสิบห้าวาสูงมาก ที่พื้นเปนมอสสูง ๆ ต่ำ ๆ มีหัดบซอกไปได้

บ้างอยู่ข้างจะมีดี แต่ไม่ถึงต้องอาศัยแสงเทียนมากนัก นกทำรัง
อยู่เดียวในโพรงในซอกคิदानพบเพดานถ้ำมาก ไม่ใคร่ได้เห็นรัง ค่อยๆ
ได้ผูกปลายไม้ขึ้นไปต้องจึงได้เห็น การทำรังนกที่นี่ไม่ใช่ตงตะแกรง
เหมือนอย่างที่ชุมพร ใช้พระองค์ไม้ดำเดียวพาดขึ้นไปด้อย ที่สูงนักก็มี
หาทรายไว้ ไม่ถ่อที่ด้อยก็ใช้ดำเดียวไม่ต่อได้เป็นท่อน ๆ เหล็กปลาย
ถ่อไม้ใช้เป่นวงเดือน ทำเป็นแบน ๆ เหมือนปากสัตว์ เมื่อด้อย หรือ
เรียกว่าแทงตามคำเขาเรียก ตกลงมาแล้วไม่ร้อง “ออย” อยู่ข้าง
จะถือถ่อขึ้นปัดดิเชียดต่าง ๆ มีพิธีรูดกันมาก แต่ด้อยอย่างหนึ่งก็เก็บ
รังนกแต่ปีละต้องครั้งเท่านั้น แต่เดิมมากก็ว่าเก็บด้ามครั้ง แต่นกน้อย
ไปทุกปี ๆ จึงได้เปลี่ยนเป็นเก็บต้องครั้ง แต่นั้นมานานก็มากขึ้น รังก็
หนากว่ารังนกที่ชุมพร ฉันเห็นว่ารังนกที่ชุมพรควรจะบังคับให้เก็บแต่
ต้องครั้งได้เหมือนกันจึงจะดี ถ้าคงเก็บอยู่ด้ามคราวเช่นนั้น นกคงจะหมด
ลงไปเต็มอ ที่ตั้งขดมานกน้อยจึงได้รู้ดังได้เร็ว ที่ชุมพรมีนกมากก็
ไม่รู้ดังแต่เป็นภาณุผูกขาดแท้ เจ้าภาณุคิดแต่จะหาประโยชน์ชั่วเวลา
ที่ตัวทำ ไม่ได้คิดบำรุงรักษาเผือกาดภายนำ ถ้าไม่จัดการตรวจตรา
มีข้อบังคับเสียให้ดี รังนกคงจะตกลงไปทุกปี ครั้นจะพูดให้ละเอียด
ในทันที ก็จะยืดยาวนานไป ขอตัดไปตามเรื่องระยะทาง กลับจากถ้ำ
ใหญ่ลงเรือข้ามไปอยู่หัวที่หัวเกาะพระตรงเกาะมวยข้าม เติร์เตียบ
เขาไป คิदानตามเชิงเขาเป็นโพรงพรุนรอยน้ำกัดไปทางนั้น ที่มีรังนก
นั้นเป็นโพรงลึกเข้าไปหน่อยหนึ่ง มีรังนกบ้างเล็กน้อย ออกจากถ้ำ
อยู่หัวที่ไปถ้ำแรงวู้ที่เกาะดำถัดเกาะพระไป ก็คล้ายคดถึงกันกับถ้ำอยู่หัว

กลับจากถ้ำแรงวมาชนถ้ำชิมในเกาะดำเนินเอง ถ้ำปากช่องแคบ
 เพราะมีเงือกคิตาบัง เมื่อเข้าไปถึงปากถ้ำอดค้ำระเข้าในท่งแควจ้ง
 ป็นคิตาชนไปหน่อยหนึ่งก้งในถ้ำ เป็นถ้ำใหญ่เหมือนถนนตรงถ้ง
 เข้าไปยาว แควจ้งถ้งที่กว้างแยกเป็นขาไปอีกขาหนึ่ง เพดานถ้ำสูงกว่า
 ถ้ำใหญ่ มีรังนกที่แด้เห็นมาก แต่ยังไม่แน่นเต็มไปเหมือนถ้ำนาทเกาะ
 ดังกาจ้ง ในถ้ำมืดต้องจุดไฟ มีปล่องแต่สูงนักแสงสว่างลงมาไม่
 พอถึงพื้น มีปล่องที่เป็นช่องนำต่างแด้เห็นอยู่ภายนอก ไม่ได้สูงนัก
 แต่ครั้นเมื่อเข้าไปในถ้ำเห็นปล่องนั้นสูงมาก พื้นถ้ำคงจะต่ำลงไปกว่า
 หัตถ์น้ำบัง กลับจากถ้ำชิม ผ่านน้ำพัดบดลงไปที่ถ้ำเลื้อที่ท้าย
 เกาะมวญเอง ชนบกไปหน่อยหนึ่งถึงถ้ำแรดย่อมกว่าถ้ำหัตถ์ ออกเคิร
 จากถ้ำแรดนี้ไปไม่มากถ้งถ้ำใหญ่ ถ้ำทั้งสองนี้เป็นโพรงเคิรได้ตัดอด
 ท้งทั้งถ้ำ เหมือนกับเขาก้อนคิตาตั้งไว้บนเสาหลาย ๆ ดิบเด้ ไม่มี
 ผงโปร่งปรุเคิรตัดอดไปได้ท้งทั้งถ้ำ เขาในเกาะรังนกเช่นนี้เป็น
 คิตาปูนเหมือนกันกับเขาข้างแควแม่น้ำน้อยไทรโยค แควบ้ำดัก
 มักจะโปร่งปรุไปตามเชิงเขาแด้มีถ้ำมาก ๆ เวล่าน้ำท่วมท่วมได้ถ้งใน
 ถ้ำ พื้นถ้ำเป็นดินรอยน้ำท่วมคด้าย ๆ กันท้งนั้น คิตาที่น้ำท่วมจ้งเป็น
 ดินвод ๆ มีคราบน้ำจับเขียว ๆ น้อย ๆ พอสังเกตเห็น ที่พื้นน้ำท่วมชน
 ไปก็เป็นที่เขาแด้ ๆ เหมือนปูนผนังโบราณ เกาะรังนกแถบนี้ทรวด
 ทรวงดินฐานที่ทำงานของเดียวกันกับที่น้ำเมืองชุมพร แต่มีท่วงท้งาม ๆ
 กว่า ไม่เป็นเข้าไปเที่ยวในกรุงเก่าเหมือนเกาะอ่างทอง มีต้นไม้ใหญ่ ๆ
 แะต้นกดยไม้ใบเขียวสด ช่วยประดับประดาให้หายร้างขึ้นได้มาก

นกพวงนอนอยู่ข้างขอบทึบขึ้น ๆ ดังเหตุที่ตรงไหนมีความน่าเป็นทาง นก
มักทำรังตรงนั้นมาก คีตาปุ่นเช่นนี้มักเป็นชอกเป็นแซกเป็นแข่งที่ชิง
น้ำ ฝนตกเวลาดานนแฉวนทำให้มันน้ำหยดน่าชิมได้หลายแห่ง กลับ
จากถ้ำเพื่ออ้อมเข้าไปดูเกาะเข้มข้างใน เกาะนี้เห็นข้างนอกเป็นก้อน
ศิลาโต ๆ รูปรี ๆ ตั้งเกาะอยู่ดำมก้น แต่ครั้นเมื่อไปข้างในเห็นเป็น
รูปเขามอเช่นก่อดงไว้ในกระถาง ประดับด้วยต้นไม้ใหญ่เล็ก และมี
หญ้าคาตดงไปจนถึงริมหน้าผาอยู่ ในท้องทะเลน้ำยังกร่อยแต่มีบัว
ลายมีต้นตะวาล่าห่วยตามริม ๆ เกาะ ถ้าหันหน้าเข้ามาข้างเกาะแลดู
คล้าย ๆ ท่งที่หน้าท่อม ต่อเมื่อแลออกไปข้างฝั่งไม่แฉเห็นฝั่งจึงเห็น
เป็นทะเล เวลามากกลับมากันนั้นฝนตกแต่เช้า บ่ายมีแดดพ่นแห้งคุด้อย
ดบายขึ้น เวลาย่ำก็มืดมพิศจนตลอดคำ

วันที่ ๒๔ เดิมคิดว่าจะไปเมืองพัทลุงในวันนั้น แต่ครั้นเมื่อเวลาดาน
ขึ้นนั้นได้ความว่า ที่เมืองพัทลุงทำไว้แต่พัดปลาดิบประทบร้อน เมื่อวานนี้
จึงได้ให้พระมหาอรรคณิกคุมเคนตขึ้นไปตั้ง จึงพักอยู่ที่นั่นพอได้ทำการ
เวลาดหนึ่ง ครั้นเวลาสายพระยาพัทลุง(๑) ลงมาแจ้งว่าได้ทำพัดปลาดิบ
ไว้ใหญ่โตพร้อมแล้วเป็นแต่ยังดงดยเด็กน้อยนำแผนที่มาให้แก้ไข.

ได้จารึกอักษร จ. ป. ร. และศักราช ๑๐๘ ไว้ที่หน้าเพิงศาลเทวดา
แห่งหนึ่งเป็นคีตาปุ่นเราะง่าย แล้วลงเรือไปที่เขาชันเป็นเกาะใหญ่
ของเมืองพัทลุง อยู่หลังเกาะดีเกาะห้า ระยะทางชั่วโมงหนึ่ง ตั้ง

(๑) พระยาอภัยบริรักษ์ (เนตร) บุตรพระยาจางวาง

ข่ายใต้กระจง ในที่ที่ได้นั้นเป็นป่าคอกเหตุมกวางดังที่ดิฉันว่าเท่านั้น
 ซึ่งข่ายดังกล่าวได้เกือบตลอด ข้างหนึ่งเป็นทุ่ง ข้างหนึ่งเป็นทะเล ไซ้คน
 ประมาณ ๕๐ คน เข้าไปค่อนข้างป่าไผ่ ๆ ในป่านี้ไม่มีสัตว์อื่นเลย
 นอกจากกระจงเพราะเป็นป่าโปร่งเตียนง่าย และกระจงที่นี้ตัวเล็ก ๆ
 เล็กกว่ากระจงที่เคยเห็น ๆ กันอยู่สักครึ่งหนึ่ง ดีตัวเหลืองทองขาว
 ไม่โตกว่ากระต่าย ดูน่ารักมาก คือนมาเข้าข่ายแล้วก็ตะครุบจับเอา
 ได้ง่าย ๆ กิริยาที่จะมาไม่เหมือนเนื้อ ไม่หนีคนไกล วิ่งวิ่งหยุด ๆ
 ไม่ใคร่จะเข้าที่รก วิ่งก็ช้าไม่เหมือนกระต่าย กิริยาที่วิ่งคล้ายหนูมาก
 กว่าอย่างอื่น แต่ที่มาได้เห็นหลายตัว วิ่งหักหลังไปเสียมาก ได้
 ดีเที่ยวจับได้สิบห้าตัว คราวหนึ่งคงจะได้เห็นอยู่ในสิบตัวขึ้นไปหาสิบห้า
 ตัว การที่ได้ได้น้อยเป็นเพราะคนเราไปนั่งนำข่ายมาก ตัวแต่เลื้อย
 ดีสัตว์ต่าง ๆ เกือบจะเป็นหีบนำยาเครื่องเขียน ถ้ากระจงไม่ได้อ่าย
 ที่จุดจนเกือบมานั่งตกได้ก็เห็นจะไม่ได้ตัว แต่เท่านี้ก็นับว่าเป็นได้มาก
 อยู่แล้ว คิดว่าจะพาเข้าไปเลี้ยงในกรุงเทพ ๆ ให้ได้ กระจงใหญ่
 มีบ้างแต่น้อย แต่ดูอยู่ข้างจะเชื่องกว่าที่เคยเห็นไปเสียสักหน่อยอีก
 เวลาเย็นกลับมาพบปลา

วันที่ ๒๕ เวลาเช้าโมงหนึ่งออกเรือไปพักดู น้ำตมขดเรือไฟ
 ต้องเข็นออกจากช่องเกาะ พอพ้นแล้วไปได้สักพัก น้ำในทะเลตอนเมือง
 พัทลุงลึกกว่าข้างนี้ พอพ้นแหลมจอมถนนออกไปแต่เห็นแต่ฝั่งข้างใต้
 และฝั่งตะวันตก ตรงเมืองพัทลุงข้างเหนือไม่ให้เห็นฝั่ง ในทะเลนอกนี้ไม่มี
 เกาะ ถ้าเดินตัดตรงไปได้ก็จะไม่ช้าเลย แต่ต้องอ้อมหัวช่อง ๕ ชั่วโมง

เต็มจึงได้ถึง พลับพลาตั้งอยู่ที่แหลมหาดทรายปากคลองดำน้ำข้างเหนือ
ต้องทำคานยาวประมาณ ๓๐ วา ลงมาจนถึงที่น้ำลึกแล้วเดินไปตาม
หาดจนพ้นที่น้ำกตเป็นชะวากจึงถึงพลับพลา พลับพลา นั้นทำเป็นตรีมุข
หลังเดียว แต่มีเรือนที่ข้าราชการอาศัยตามสมควร เมื่อนั้นไข่มุกจัด
เต็มที อัมจันทร์ใครงไม้ก็ถือปูน แต่ของเขากำพອอยู่ได้สบาย เวลา
ที่ทำงานก็เหนื่อยอย่างยิ่ง นับว่าเป็นความอดุสาหมาก แต่ต้องอยู่ที่แจ้ง
กลางวันอย่าแดดร้อนจัด เวลาบ่ายลงไปดูจรเข้ที่เขาวางตะกวดได้ใน
ท้องทะเล เป็นจรเข้ย่อม ๆ ยาวเจ็ดศอกแต่ยังทำฤทธิเดชได้บ้างห้อย ๆ
ตากขึ้นมาคูบนหาดได้ แล้วเข้าไปดูเมืองพัทลุงตามทางบก เป็นทาง
คดใหม่ไปตามท้องทุ่งข้างวัดอนุราชธาราม ซึ่งเป็นของพระยาจางวาง
สร้าง แล้วไปร่วมทางเดินถึงที่ตลาด ตลาดมีของขายกร่อย ๆ มี
ร้านผ้าอยู่สักสองสามร้าน นอกนั้นก็ขายของสด คนดักดีดห้ำดีดคน
มีของคนตะกระจาดบ้างไม่ถึงคนตะกระจาดบ้าง แต่ปลาดสดแล้ว
เป็นน้ำดังเขรอย่างยิ่ง อย่างโตอยู่ในขนาดปลากระดี่อย่างเล็กจนถึง
ขนาดปลาชืด ร้อยเป็นพวง ๆ ขาย เพราะปลาในทะเลตอนนี้ไม่มี ที่
มาขายนี้เป็นปลาในลำคลอง ที่ได้เห็นต่อไปอีกสองเวลา ได้ยินฉับนบ
ถึงปลาดุฮ่าห์ดี ๆ ไปหาได้ปลาดะเพียนมาตัวหนึ่งฤๅสองตัววางขาย กู
ก็แค่กุ่มคัมปลาดอย่างเห้งมาแต่ปากพูนเท่านั้น ผลไม้มีมะม่วงมปริง
แต่มีก้อยข้างจะมีมากหน่อยหนึ่ง ไปแวะที่บ้านพระยาจางวางแล้วไป
วัดวังซึ่งเป็นวัดถือน้ำ กลับจากวัดวังตั้งให้เขาเรือมารับที่บ้านพระยา
จางวางเพราะอยากจะดูทางดำน้ำ (ดำน้ำ) เรือดีต้องกระเชียงต้อง

ดงมากไม่ชัดของอันใด ชั่วแต่ท้องเรือครือทรายครึ่งหนึ่งเท่านั้น ถ้า
 คอนด่างนี้กว้างประมาณ ๘—๘ วาถึง ๑๐ วา แต่ที่ปากช่องออกทะเล
 มีทรายตื้นต้องเข็น น้ำในลำคลองจัดสันิทเพราะเป็นลำธารมาแต่เขา
 แต่คอนด่างมีดำห่วยในทะเลเข้ามาตอยรุงวังอยู่มาก น้ำในทะเลก็จัด
 พอไหว ๆ กินไม่รู้ลึก จัดกว่าน้ำกร่อยในกรุงเทพ ฯ ตามริมคลอง
 บ้านเรือนกรมการและคนที่พอมันจะกิน คงอยู่ฝั่งข้างเหนือตลอดไป
 แต่เป็นเรือนอย่างฝากระดานตามธรรมเนียม ชัดแต่ถ่อปูนทั้งนั้น ไม่
 มีฝากระดานเตยนอกจากบ้านพระยาจางวาง ดัดจากชัดแต่ถ่อปูนก็เป
 ฝาฉานที่เดียว ข้างทางบกที่มากมีบ้านเรือนมาก แต่เป็นบ้านครัวรอบ
 ไม่มีที่เป็นโรงคืด ๆ กันเลย ถึงตลาดก็เป็นร้านชำเท่านั้น จนนัยไม่
 ใครจะแฉเห็นเลย เป็นแปลกกว่าที่อื่นหมด เพราะไม่มีท่าค้าขาย
 มาขึ้นที่ข้างค่ายหลวง เวลาร้อนเพราะแดดปะรำกันร้อนแดดไว้มาก
 เลยบังลมเสียไม่มีใครเข้าไปได้ ต้องลงไปนั่งเล่นริมชายทะเลสบายดี

วันที่ ๒๖ เกือบโมงเช้า ออกจากพลับพลาไปทางบกเหมือน
 วนั้น เติรทางไปข้างวัดวังผ่านวัดเบิกไปอีกวันหนึ่ง แล้วต้องข้าม
 คลองเรียกว่าคลอง “พานะถ้ำ” ดินหน้าตาเป็นพานหมากเต็มที ต่อ
 ได้เลยจึงได้ความว่าเดิมสะพานนี้มีศาลาคร่อมอยู่กลางน้ำจึงเรียกว่า
 สะพานศาลา แต่ชำรุดหนัก เขารื้อลงเสียทำสะพานให้กว้างออก
 สะพานเดิมกว้างเพียงสามแผ่นกระดานเล็กๆ ศาลานั้นจึงใช้ไม่ได้ เมื่อ
 มาในทะเลแต่เห็นเขาบนฝั่งเป็นด้ามหย่อม คือข้างเหนือเขาแดงกลาง
 เขาเมืองกับเขาอกทุดเห็นติดกันเป็นหมู่เดียว ข้างใต้เห็นเขาหัวแตก

เขาถามหย่อมนี้เป็นที่หมายเมืองพัทลุงอยู่ตรงตัวนี้ตก เยื้องลงไปข้าง
 ใต้มีเขาไซยต้นอีกเขาหนึ่ง แต่ครั้นเมื่อออกเดินบกรมาวนนี้ คนแรกแ
 เห็นแต่เขาแดงเขาเมืองกับเขาอกทุดแยกออกไปเป็นสองเขา ไม่แ
 เห็นเขาหัวแตก ต่อเกือบไปถึงหัวเขาอกทุดจึงเห็นเขาหัวแตก เขาเมือง
 นั้นหนึ่งเรียกว่าชัยบุรี มีเขาคอกอยู่ในนั้นแห่งหนึ่ง ก่อกำแพง
 สกัณฑ์ยาวประมาณสามสิบวา ว่าเป็นเมืองเก่าตั้งอยู่ในที่นั้น เป็น
 ความคิดเดียวกันกับเขาคอกไม่แปลกเลย กำแพงนั้นก็ยังมีอยู่ เขาค
 ทุดนั้นที่ยอดเขามันเป็นยอดสูงโปกขึ้นไปอีกชั้นหนึ่ง มีช่องเป็นปากถ้ำ
 กว้าง ปต้องไปทุดข้างเขาคอกด้านหนึ่งตรงกันเป็นดำกตองตะแดงแ
 เห็นฟ้าและต้นไม้ทางช่องนั้นได้ ว่าที่ในนั้นกว้างเท่าอันนาหนึ่ง แต่เห็น
 จะมากเกินไป เขาหัวแตกนั้นข้างเหนือเป็นตัวเขาที่เรียกว่าหัวแตก คือ
 มีก้อนศิลาก้อนใหญ่แยกออกจากเทือกเขา พื้นฐานเหมือนดอกเข้าโ
 แดเห็นไปตั้งแต่พอออกจากเกาะดีเกาะห้า นำเขาข้างตัวนี้ออกค
 ข้างใต้เรียกว่าคหาดวรรค เป็นทถาซึ่งจะไปเดียน แดเห็นพระเจดีย์
 ทวัดแต่ไกล เยื้องเขาหัวแตกลงลงไปข้างใต้หน่อยหนึ่งเห็นเขาเจีย
 อีกเขาหนึ่ง ว่าระยะทางหกสิบเดิน มีถ้ำเหมือนกัน ตามระยะทางที่
 ไป บันดาที่พนราบแควเป็นนาท่วไปหมดไม่มีที่ว่างเลย เว้นไว้ที่เป็น
 “ควน” คือ เนิน จึงเป็นหมู่บ้านตั้งอยู่ ผ่านหมู่บ้านไปหลายตำบลๆ
 หนึ่งมี ๒๐—๓๐ เรือน แต่ในหมู่เหล่านี้บ้านควนพร้าวเป็นบ้านใหญ่กว่า
 ทั้งปวง มีเรือนประมาณร้อยหลัง มีวัดสี่วัด หยุตพักที่วัดควนพร้าว
 หน่อยหนึ่ง จึงไปต่อไปอีก ที่ในกตางบ้านมีคนขายของนมผดไม้

ต่าง ๆ ดัง ๖๐—๗๐ คน พบคนเค็รทางที่ไปซื้อของมาแต่บวนเมา
 ต้องพวก ที่บวนเมานี้เป็นตลาดนัดของชาวบ้านป่า เว้นวันหนึ่งออก
 วันหนึ่ง ระยะทางอยู่ใน ๗—๘ ชั่วโมง มีผลไม้และผักต่าง ๆ มาขาย
 มาก พวกชาวตลาดขึ้นไปรับลงมาขายในเมืองเสมอไม่ขาด เค็รทางไป
 ต้องข้ามน้ำดำป่าบ่อย ๆ เพราะแม่น้ำนั้นคดไปคดมา บางแห่งก็แคบ
 เรือวิ่งไปจนลำนว้าลำนี่ บางแห่งก็กว้างถึง ๖—๗ วา ราษฎรก็ทำ
 ขนรับน้ำไว้ทำนาเป็นตอน ๆ ตลอดไป แม่น้ำเองทำให้เมืองพัทลุงมีไร
 นานับรู้นมาก เที่ยงเมืองสงขลาได้ทั้งเมือง คนในเมืองพัทลุงที่จะ
 ไม่ทำนาไม่มีเลย เกือบจะเป็นหากินอย่างเดียวด้วยเรื่องทำนาทางนั้น
 ที่แผ่นดินก็อุดมดี ถ้าไม่มีน้ำดำป่าแล้วเมืองพัทลุงเห็นจะคงอยู่ไม่ได้
 ดุจลารพัคจะกินดวหมดทุกอย่าง ลงมาบริบูรณ์อยู่ข้างทะเลสาบแถบปาก
 พยูนทนน แต่คนในพื้นที่เมืองอยู่ข้างมักน้อยสันโดษ เป็นแบบเหมือน ๆ
 กันไปเสียหมด ไม่สนใจการค้าขาย ทำนาแต่พอไปแลกกับเข้าเมือง
 สงขลาขึ้นมากิน ผ้านุ่งก็ทอเองเพียงมีหนึ่งคนจะต้องผืนไม่ซื้อขาย
 กัน แดงก็อยู่เปล่า ๆ สบายแล้ว การซื้อขายจึงเกือบจะเรียกว่า
 ไม่มีอันใดได้ นอกจากของป่าเล็กน้อย ในเดือนห้าปีนี้มีใช้ทรัพย์สินมาก
 คนตายประมาณสักสามร้อยคน พระองค์หนึ่งมาปลุกผีก็ดับดับไป
 คนไม่นับถือ ชยจะหาเอาว่าฉ้อ ฉันทจึงได้สั่งพระยาพัทลุงให้ส่งคน
 เข้าไปปลุกหักที่โรงพยาบาล แดงให้รับหนองโคออกมาปลุกทุกปี แต่
 คนซึ่งตายก็อย่างในกรุงเทพฯ ควรฝั่งนั้น ถ้าเป็นคนจนก็นำไปแขวนไว้
 ที่ต้นไม้ ถ้าเป็นคนที่มีอันจะกินก็ปลุกแล้วเอาศพลงหีบไปฝังไว้ที่วัด

สุดแต่ไม่ให้ถูกดิน เมื่อซากถ้ำดินไปที่วัดพระยาขันไถ่กับวัดควนพร้าว
พบหีบศพตั้งอยู่บนร้านมุงกระแจะ หีบนั้นสูงกว่าหีบศพในบางกอกสอง
เท่า จนแรกเห็นนึกว่าหีบบรรจุของมาแต่่นอก ตามหมุดันวังเขาว่า
เขวณกันเถื่อนกถาไปทั้งนั้น แต่ฉันไม่ได้ไปเห็น เขาพูดว่าวรรคที่ไป
นั้น เมื่อจะเข้าเขตวัดมีสระ ๆ หนึ่ง ทางที่เข้าไปมีดู่เขาบังคับต้องเคี
เฉียงไป ฝนแผ่นดินแดงเหมือนเขาจันทบุรีตลอด ที่ตรงนำวัดมีบ่อ ๆ
หนึ่งว่าน้ำจืดสนิท แต่เวลาน้ำแห้ง มีถ้ำอยู่ใกล้เขาข้างน้ำเป็นโพรง
เล็ก ๆ มีพระพุทธรูปขึ้นไปบนฐานชั้นบนอีกชั้นหนึ่งสูงตึก ๗-๘ คอก
เป็นพนารวมกว้างตึกสามสิบวา มีต้นไม้ใหญ่ปลูกรายรอบรั้วมีรั้ว ที่
กลางถ้ำนั้นยกพื้นอีกชั้นหนึ่งสูงตึกคอกหนึ่ง มีโบสถ์สามห้องไม่มีผนัง
อย่างโบสถ์บ้านนอกข้างหัวเมืองตะวันตกทั้งปวง มีพระประธานใหญ่
ที่ฐานชั้นกลางมีการปริญญะและกฐิพระสงฆ์ ปลูกพลับพลาประทับรอน
บนนั้น ว่าข้างภุมที่ท่งที่เขาตั้งอย่างนี้ เหมือนอย่างเราจักทำถ้ำ
ถ้าจะทำเป็นวัดหลวงจะงามกว่าวัดมหาสมณารามมาก ขึ้นเนินลาด ๆ
ไปอีกหน่อยหนึ่งจึงถึงปากถ้ำ ที่ปากถ้ำนั้นก็มีเทือกเขาบัง ต้องเคี
เฉียงเข้าไปเหมือนกัน ถ้ายาวตึกสิบห้าวา ข้างแคบ ๆ กว้างหน่อยหนึ่ง
แสงสว่างเข้าได้เต็มหน้าเพราะปากช่องใหญ่ ถ้ำนี้เรียกว่าถ้ำน้ำเงิน
เพราะน้ำซึมตะไคร้จับเขียวไปทั้งถ้ำ มีพระพุทธรูปนอนใหญ่องค์หนึ่ง
นั่งใหญ่องค์หนึ่ง ย่อม ๆ ตรงมาอีกยี่สิบหกองค์ พระพุทธรูปนั่งก็
น้ำเงินไปด้วยกันโดยมาก ข้างหลังพระมีปัดต้องลงไปใต้ถ้ำจนถึงพื้น
ถ้ำมีน้ำ ไนนั้นทำนองถ้ำหมี่แควป่าดึก แต่มืดต้องจุดเทียน ได้

จารึกอักษร จ. ป. ร. ไว้ที่เพิงนำถ้ำอีกแห่งหนึ่ง แล้วเดินกลับลงมา
เดียวไปตามทางข้างเขาอีกหน่อยหนึ่งถึงถ้ำนางคดอด ปากถ้ำสูงประ-
มาณสี่วา เป็นเว้งเข้าไปตื้น ๆ ไม่อศักรรยอันใด กลับมาถึงพลับพลา
เวดabayห้าโมงครึ่ง เวดากดางวันตุ้มโน้ห้รา เวดาค่ำมีหนึ่งตุง
ได้ให้คนไปดูที่ทต่น้อยแขวงเมืองนครศรีธรรมราชระยะทางสองชั่วโมง
ห้าชั้คนเรือไฟเข้าเข้าไม่ได้ ต้องลงเรือเล็กเข้าคดองนางเรียงไปอภัยสืบห้า
มินิต ถึงในนั้นเป็นที่มดคอกบัวหดวงดีขาว แต่หน้าคนจนราษฎรทำนาได้
ในทเถ ที่เมืองพัทลุงนี้จะหาของประหาดฤทที่ทำในบ้านเมือง ไม่มี
อันใดเลยสักอย่างเดียว มีแต่หม้อดินขาว ซึ่งทำที่บ้านนาระแนะใน
คดองปากประพรมแดนเมืองนครศรีธรรมราช ดินขาวดีกว่าคนโท
ถาวมาก แต่ชาวบ้านนั้นทำมาขายเมืองพัทลุงได้เล็กน้อยไม่มีใครมีผู้
ซื้อ เพราะปรกติไม่มีใครซื้อขายกัน ไม่ออกจากเมืองได้ จึงมีภาชนะ
แต่สักด้ามเดียว รูปร่างไม่เปนเรื่องทั้งนั้น ถ้ารู้จักทำรูปดี ๆ จะดีกว่า
ดินสังขตามาก

วันที่ ๒๗ เวดเช้าสองโมง ๔๕ ออกจากเมืองพัทลุง มาที่พลับ
พลาเกาะมดยเร็วกว่าเมื่อขาไป ๑๕ มินิต พอมาถึงก็มีพายุลัด ภาย
หลังเปนฝนตกพรำไปจนค่ำ ไม่ได้ไปไหนและไม่ได้ทำอะไร จึงจะพูด
ถึงทเถสาปหน่อยหนึ่ง ทเถสาปนี้มีที่กว้างเปนสามดอน ดอนคั่นอยู่ใน
กลางเมืองสงขลา มีคดองหลายคดอง แต่คดองอยู่ต่ำเภาเป็นคดองใหญ่
มีเกาะสองเกาะ ช่องที่จะออกไปดอนที่สอง เรียกว่าคดองปากกรอ
เปนแขวงสงขลาทั้งสองข้าง ข้างทิศใต้คดองบางไม่เป็นพรมแดนกับ

เมืองพัทลุง แต่ที่ของสงขลาเข้าไปแซกอยู่ในหว่างเมืองพัทลุงล้อมรอบตำบลหนึ่งเรียกว่าที่พะเก็ด นอกนั้นเป็นแขวงพัทลุงทั้งต้น ผังข้างเหนือเป็นแขวงสงขลา เกาะในทะเลตอนที่สงขลานั้น บ้านเกาะใหญ่ ๆ ตั้งแต่ปากช่องคลองปากกรออกไปเจ็ดเกาะ ๆ เด็กตามเกาะ ไม่มีประโยชน์อันใด ตกเป็นของเมืองพัทลุง แต่เกาะเล็ก ๆ ที่มีวังนกรเรียกว่าเกาะดีเกาะห้า ราชอยู่ตามน้ำเกาะใหญ่ของพัทลุงสืบเชื้อเกาะมีวังนกรอยู่หกเกาะ กับเกาะหว่างช่องที่จะออกไปทะเลตอนที่ตาม ซึ่งน้ำจะเป็นของเมืองพัทลุงด้วยนั้น กัดับเป็นของเมืองสงขลา ยิ่งเกาะเล็ก ๆ ข้างเหนืออีกห้าเกาะ จะเป็นของสงขลาที่ดูจะควรอยู่ แต่เหตุที่เป็นเช่นนั้น ก็เห็นจะเป็นด้วยเรื่องเมืองสงขลาผูกอากรวังนกร จึงได้ยกมาให้สงขลาเท่านั้น ดูก็ไม่สู้กระไรนัก แต่ที่พะเก็ดนั้นเกือบจะแปลไม่ออก เห็นจะเป็นด้วยเรื่องไม่เคยมานในที่นั้นจะมีมากแต่เดิมอยู่วงไร เมืองสงขลาสืบเดี่ยอยก็ขอตัดเอาแต่เฉพาะต้องการ แต่ในเวลานี้ก็ว่าไม่มีอันใด ดูน่ากลัวที่จะเป็นช่องโจรผู้ร้ายหลบหลัดข้ามแขวงข้ามแดนได้ง่าย ในทะเลตอนที่ตาม ตั้งแต่ทิศใต้โอบไปจนทิศตะวันตกครึ่งทะเล เป็นแขวงเมืองพัทลุง ตั้งแต่ทิศตะวันตกครึ่งทะเลโอบไปจนทิศเหนือเป็นแขวงเมืองนครศรีธรรมราช ทิศตะวันออกเป็นแขวงเมืองสงขลา ในที่ทะเลต่อแดนกันนั้น ว่าผู้ร้ายชุมอย่างยิ่ง พังเสียงทั้งพัทลุงทั้งสงขลา กล่าวโทษว่าแถบทะเลน้อยในแขวงเมืองนครมีคนตั้งบ้านเรือนมาก แต่เกือบจะไม่มีคนดีเลย ในหมู่นั้นเป็นผู้ร้ายทั้งต้น ด้วยเป็นปลายแดนห่างจากเมืองนครศรีธรรมราชมาก การติดตามผู้ร้าย

ยากลำบากอย่างยิ่ง การอันนี้เห็นจะเป็นจริง ด้วยหัวเมืองที่มีเขต
แขวงติดต่อกัน ๆ หรือที่ชนาบคาบเกี่ยวกันแต่ละก็ติดตามผู้ร้ายยากอยู่
ด้วยกันทุกเมือง

วันที่ ๒๘ เวลาบ่าย ๔๕ นาที ออกจากเกาะห้า ฝนตกพรมัด
คลุ้มมาแต่กตางคืนจนออกหนาว เวลาเที่ยงแล้วค่อยสงบฝน เวลา
บ่ายก็ตกอีกจนตลอดถึงเรือ ขากลับเร็วกว่าเมื่อไปมาก เมื่อไปนั้น
๑๒ ชั่วโมงเต็ม ขากลับ ๘ ชั่วโมงเศษเท่านั้น เมื่อถึงเรือแล้ว เวลา
เย็นมยุพัทธหนึ่งพอพลบก็สงบ

เมื่อก่อนที่จะขึ้นไปเมืองพัทลุง เห็นว่าเรือจะหยุดอยู่เปล่า จึง
ได้ให้พระยาไชยาดงไปเยี่ยมเยียนพังราชการที่เมืองกัตตันเมือง
ตรังกานู พระยาไชยาดงมาถึงสงขลา แล้วตามขึ้นไปเกาะห้าแจ้ง
ว่า พระยาถันตันพระยาตรังกานูต้อนรับตามสมควร การทั้งนี้
เมืองนั้นก็เป็นปกติดีอยู่

กำหนดเดิมว่ากลับจากเมืองพัทลุง แล้วรุ่งขึ้นจะไปเมืองหนอง
จิก เห็นว่ากลับถึงมาถึงเวลาเย็นผู้คนเห็นตื้นช้อยบอบช้ำ แลจะคงผู้
ช่วยเมืองพัทลุง ได้สั่งให้เขาตามลงมา จึงได้ทอดนอนอยู่ที่สงขลา
อีกคืนหนึ่ง

วันที่ ๒๘ เวลาบ่าย ขึ้นไปตู่บนหม้อคำบดบัพพันเหนือเมือง
สงขลา เป็นที่บนหม้ออย่างบาง แล้วกลับออกไปตู่ที่เมรุพระยาสง-

ขตา(๑) ซึ่งปลุกไว้ที่สนามหลังเมือง แล้วเข้าไปดูบ้านพระอนันต
 ตมบดี(๒) บ้านพระยาสุนทรานุรักษ์ เวลาร่ำเป็นพยุฝน ต้องรอ
 อยู่จนบ่าย ๕ โมงเศษ จึงได้กลับมาตงเรือ กำหนดว่าเวลาดวงจันทร์
 จะออกเรือไปเมืองหนองจิก เมืองสายเป็นที่สุด แล้วจะกลับขึ้นมา
 แวะเมืองเทพา เมืองกาญจนดิฐ เมืองไชยา เมืองหลังสวน ตามที่
 กะไว้แต่เดิม แต่วันคงจะต้องเคียนออกไปมาก ด้วยการที่มาเที่ยว
 ครึ่ง^{๕๕}อยู่ข้างจะหาความสบายมาก ไม่รีบร้อนเหมือนครึ่งก่อน ตั้งแต่
 มาถึงเมืองสงขลาแล้ว อาการที่เจ็บของฉันทันนั้นว่าเป็นหาย ในระยะที่
 ไปเมืองพัทลุงครึ่ง^{๕๕} ได้มีความสบายอันขึ้นเด่นกับปรกติแต่ก่อนได้
 แต่ยังไม่แน่ใจว่ามีกำไร บรรดาคนที่มาไม่สบายบ้างเล็กน้อย
 ถึงนับว่าเจ็บได้ พอจะบอกได้ว่าเป็นสุขสบายอยู่ทั้งคืน

สยามินทร์

(๑) พระยาวิเชียรคีรี ดั้งษ์ ณ สงขลา

(๒) พระอนันตตมบดี (เฮม ณ สงขลา) น้องพระยาสุนทรานุรักษ์

พระราชหัตถเลขาฉบับที่ ๓

เรื่องพระที่นั่งอุบลบุรทิศ

วันที่ ๔ สิงหาคม รัตนโกสินทรศก ๒๒ ๓๐๘

ถึงท่านกงถางและกรมหลวงเทเวศร์วศโรปการ

ด้วยจดหมายระยะทางฉบับที่ ๒ บอกแจ้งความมาเพียงวันที่ ๒๘
บัดนี้จะขอตอบกราบวันระยะทางต่อไป

ในวันที่ ๒๘ กรกฎาคมนั้นได้ออกเรือจากเมืองสงขลาวันที่ ๓๐
มาถึงเมืองหนองจิกเวลาเช้าโมงหนึ่ง ที่ทอดสมอไม่มีอำเภอเกาะอันใด
บังคมเหมือนกันกับหัวเมืองคอนต่าง ๆ ทั้งปวง แต่ไม่มีสิ่งที่จะเป็น
สำคัญสำหรับจำแนกนบนเป็นเครื่องหมายอย่างไร นอกจากอาศัยแผนที่
ด้วยมีเขาใหญ่ลูกหนึ่งก็ดูเหมือน ๆ กับเขาทั้งปวง ไม่แปลกประหลาด
อันใด เรียกชื่อว่าเขาใหญ่ พระยาหนองจิก (๑) ลงมาหาในเรือ ได้
ได้ถามด้วยเรื่องเขตแดนและการต่าง ๆ แจ้งว่าข้างเหนือคือแขวง
เมืองเทพา ระยะทางเดิรวนหนึ่ง ข้างตะวันตกคือเมืองจะนะ ตะวันตก
ถึงได้คือจะแหน ทางไปสองวันทั้งต้องข้ามดง ตะวันตกเฉียงใต้คือ
เมืองยะดาทางวันหนึ่ง ทิศใต้คือเมืองตานี เดิรตามชายทะเลหัวโมงหนึ่ง

(๑) พระยาเพชรฆาต (ทัต ณสงขลา) บุตรเจ้าพระยาสงขลา
(ดังข)

เขกราษฎรมีประมาณตามพันหลังเรือน คนไทยประมาณต้องร้อยละ
เก็บเงินต้นไม่ทองเงินแต่พวกแขก พระยาหนองจิกคนนี้ได้ว่าการบ้าน
เมืองตลอดเก็บแต่คนจะต้องเหรียญ ว่าได้อยู่ในปีตะตีพันเหรียญ เห็น
ผิดกันกับจำนวนเรือนมากนัก ที่เป็นดังนี้ ด้วยถามถึงคนมากคนน้อย
กำลังบอกการบ้านเมืองเจริญอยู่ จำนวนเรือนจึงได้มาก จำนวนเงิน
น้อยไปนั้นก็เพราะเป็นเงินคนไทยที่ว่าจะต้องร้อยละ เก็บเงินดังสงขลา
คนหนึ่งปีจะต้องเหรียญ ได้เงินปีตะตีร้อยละ แบ่งไว้เป็นค่าเก็บ
๕๐ เหรียญ ดังปีตะ ๑๕๐ เหรียญ แต่เมื่อฉันพบพระครูวิมลยัสสณวัตร
แจ้งว่าพระสงฆ์มีถึง ๑๒๐ ๗ ๑๘๐ คนต้องร้อยละ เที่ยพระสงฆ์
ถึงเท่านี้ทุกวัน แล้วแต่จะโปรด เห็นจะเป็นครั้นคร้ามพวกสงฆามาก
ด้วยตัวพระยาหนองจิกก็สงขลาอยู่เอง ได้ความเช่นนี้จึงมีรูปที่จะบอก
แน่อ่างไรได้ในเรื่องคน การทำมาหากินในเมืองนี้ มีแต่ทำนาอย่าง
เดียว บางปีเข้าได้ออกจากเมืองบ้าง แต่ไม่มากนัก ดินค้าขายออก
อาศัยของมาแต่เมืองยะลา ที่เมืองนคอยแต่เก็บค่าด่าน ที่ว่าดินค้าออก
นั้นก็ออกไปเมืองตานีทั้งนั้น ดินค้าเขาก็กมาทางเมืองตานีนี้ ไม่มีเงิน
เลยสักคนเดียว เพราะไม่มีการค้าขายอันใดเช่นนี้ ตลาดก็มีแต่ร้านชำ
ต้องร้านด้ามร้าน ถ้าจะกินของสดหมดเปิดไก่อ่ไปซื้อที่ตลาดเมืองตานี
แต่ปลามีราษฎรทำอยู่มาก เป็นคนเมืองกตัญญูบ้าง เมืองอื่นบ้าง
มาทำ ที่หาดทรายปากอ่าวทั้งต้องฟากมีเรือนกว่าร้อยละ ห้า
มีหาดทรายขวางหน้า เวลาน้ำตึงแห่งต้องเห็นเรือประมาณสักยี่สิบ
ต่อเข้าไปข้างในลึกลงน้ำจัดสนิท เพราะแม่น้ำนี้ไหลมาแต่ที่ยะรมเมือง

รามัน ผ่านเมืองยะลาลงมา เวลาจวน ๕ โมงเช้าขึ้นบก เขา
 ทำพิธีพดาร์บที่ปากน้ำ พระยาคาน์มากอยอยู่ด้วยแล้วพังกดไป
 พระยาหนองจิกให้ไปบอกกษัตริย์มาพร้อมด้วยพระศรีบริรัฐพิณฯ พระ
 พิพิธภักดี หดวงจันคณานุรักษ์ ทราบว่าศาลาการเปรียญที่วัดเมือง
 คาน์ซึ่งฉันทสร้างไว้ขึ้นเกือบจะแล้วเสร็จ จึงคิดว่าเป็นโอกาสดีพอที่จะ
 นุดองได้ จึงปล่อยให้พวกเมืองคาน์กลับไปจัดการรับที่เมืองคาน์
 เแต่ให้ไปนัดเมืองยี่หริ่งซึ่งได้ไต่ถามดูทางเห็นพอจะไปได้อีกเมืองหนึ่ง
 ให้ปากกรุยร่อนน้ำไว้คอยรับ แต่ตัวพระยาภิหริ่งและพระโยชานุประดิษฐ
 ว่าขึ้นไปต้องคดอยู่ในเมืองสงขลา

ได้สั่งห้ามปรามไปทั้งเมืองคาน์แต่เมืองยี่หริ่ง ไม่ให้ต้องทำพิธี
 พดาร์บเพราะว่าจะขึ้นไปเที่ยวเวลาเดียวกลับ แล้วตั้งเรือกระเชี่ยงเข้าไป
 ในลำน้ำ มีบ้านเรือนราย ๆ ไปไม่ขาด เห็นปลูกแต่หมากกดย้อย
 แลไร่ยาสูบเปนแห่ง ๆ นอกนั้นเปนทุ่งนาตลอด ลำน้ำก็คด้าย ๆ กัน
 กับลำน้ำเมืองคาน์ เปนแต่ย้อมตง ขึ้นไปประมาณครึ่งชั่วโมงเศษ
 ถึงบ้านคองซึ่งเจ้าเมืองอยู่ เดิมตามถนนซึ่งเป็นถนนแคบ แต่งใหม่ให้
 ใหญ่กว้างขึ้นไปดักสามสี่เส้นถึงบ้านเจ้าเมืองอยู่ข้างถนน มีบ้านกรม
 การเดราษฏรเด็กน้อยห่าง ๆ เปนทางผ่านไปในห้องนาดีดีเด็น ถึง
 วัดคองมีพิดัพดา ขนาดพิดัพดาก่อหลังหนึ่ง ปลูกอยู่ในกลาง
 ดานวัด พระอุโบสถหลังคาจากสามห้องไม่มีฝา ผูกพัทธสีมาแล้ว
 มีก้อนหินวางไว้เป็นที่กำหนดเขต มีศาลาการเปรียญหลังคาจาก
 หลังหนึ่ง กุฏิแปดฝากระดานหลังหนึ่ง ฝากระแซงอ่อนซุกโซมอยู่

หลายหลัง ว่าเป็นวัดของพระยาหนองจิก เกดียง พระเรียกว่าพระยา
 แก้มดำเป็นผู้สร้าง เป็นวัดถือนาพระพิพัฒน์จุฑา ฉันทเห็นว่าเป็นที่นา
 ดังเขื่อนัก จึงได้มอบเงินให้พระยาหนองจิกไว้ยืมซึ่ง ให้สร้างพระ
 อุโบสถขึ้นพอได้เป็นที่ถือนา เมื่อทำแล้วเงินขาดเท่าใดจึงให้เบิกต่อไป
 แด่ให้ข้อวัดด้วยว่า วัดมูจลินทวาปีวิหาร พระครูเจ้าวัดอยู่ข้างเป็น
 คนแข็งแรง ที่กุฎีกักตักแต่งวาคเขียนกาฉวาวตูกอยู่ มีประหลาด
 อย่างหนึ่ง ที่พระพุทธรูปยืนในนั้นต้ององค์นั่งใต้โหรงทงค์ เมื่อมา
 ตามทางในเรือฝนตกพุกหนึ่ง ครนเมื่อนั่งอยู่ที่พัดปลาทวัดฝนตกอีก
 จนพัดปลาคู่ไม่ได้ ต้องไปอยู่บนกุฎีพระครู พอฝนซาออกเตีร
 กลับมาได้ครึ่งทางฝนตกลงมากอีกมาก จึงได้แวะเข้าบ้านพระยา
 หนองจิก เป็นเรือนจากสองหลังพื้นไม้หามาก มีโรงอีกสองหลัง
 อยู่ข้างจะเก่ารอบแกรอบเดิมที่ เรือนพระขลุ่ยแดพระพิไชยขันธ์เมือง
 ประจันตคีรีเขตต์ดีกว่ามาก เป็นการผิดคาดผิดหมายที่ขึ้นชื่อว่าเป
 นเมืองประเทศราช แต่มี่จำนวนเรือนถึงด้ามพันหลัง ไม่คิดเห็นว่าจะ
 เปนเช่นนั้น ถ้าดูคำบดคุยงแล้วพอตรงกันกับเมืองขลุ่ยที่เดียว บ่ายด้าม
 โมงกลับลงมาเรือ ต้องเข็นบ้าง ให้ตราภัทรภรณ์พระยาหนองจิก
 ดวงหนึ่ง กับเงิน ๔๐๐ บาทให้แจกคน ๒๐๐ คนซึ่งเกณฑ์มาใช้ แด
 ให้รางวัลผู้ซึ่งถวายเป็นของตามสมควร รอรับพื้นอยู่จนเวลาดึก ด้วยเขา
 ได้ตัดตระเตรียมไว้มาก เวลาค่ำเขาคงล้อมวงบนบก กองเพลิงแ
 มี่กลองแขกอยู่จนดึก ได้ให้ใบอนุญาตวิสุตกรรมดีมาด้วยสองวัด
 เพราะเป็นการยากลำบากที่จะเข้าไปจนถึงกรุงเทพ ฯ ของหัวเมืองเหล่า

นึ่งนึ่ง

วันที่ ๓๓ ออกเรือมาแต่ ๘ ท่อ ๑๕ มินิต ทอดส้มหน้าเมือง
 ด้าย เข้าโหมงครึ่งทอดได้ไถ่ผึ่ง เป็นหาดทรายยาว แดเห็นเขาโต ๆ อยู่
 ไถ่ ๆ ที่อยู่ไถ่ต้องเขา คือขุเกะสิโธบาย ขุเกะมาตา ซึ่งอยู่ในตำบล
 บ้านดีดินของบายที่เปนเมืองด้ายใหม่พอเป็นที่ตั้งเกิดจำได้ถนัด พระ
 ยาด้าย (๑) พาสัต์วันกรมการแะเรือแซกลงมารับ ๗๐ ลำ คนดำหนึ่ง
 ๑๕) คน ที่เปนดำย้อม ๆ จน ๕) คนเปนที่สุก คนกว่า ๕๐๐ มี
 เครื่องแห่ของประจำเรือ แะพินพาทย์จีนด้วยดำหนึ่ง พระยากัน
 ดันมาด้วยเรือยอชี่ใหญ่ต้องดำ ทอดอยู่ที่หน้าเมือง แะตัวพระยากัน
 ดัน พระยาด้ายรับเข้าไปให้อยู่ในดำน้ำ จัดเรือกำปั่นให้อยู่หมดดำหนึ่ง
 พวกเมืองกันตันก็ตั้งเรือมาดอยรับอยู่พร้อมด้วยพวกเมืองด้าย ได้
 ออกแซกเมืองอย่างครึ่งยศในเรืออุปถัมภ์ รับพระยากันตัน ๑ พระ
 โยชี่ประดิษทุรรายมุดา ๑ พระรัชฎาธิบตีบุตร ๑ เมืองด้ายพระยา
 ด้าย ๑ พระรัตนมนตรี ๑ พระวิเศษวงศ์คำ ๑ พระยากันตันแจ้ง
 ความว่า พระยาเดชาบุชิตได้ลงมาถึงปากน้ำแล้วไม่สบาย (ทำนอง
 เมาคัน) ต้องกตบขันไปพูดจาแะคงความขันขมยินดีต่าง ๆ พระยา
 ด้ายได้จัดโต๊ะเบี่ยงอาหารแะพินลงมาส่งเรือทุกดำเปนอันมาก เวลา
 เข้า ๕ โหมงครึ่งแะตัวเครื่องยศขันบก มีเรือแซกนำต้องดำ นอกนั้น
 ตามไปภายหลัง ตั้งแต่เรือไปจนถึงปากช่องดำน้ำประมาณครึ่งไมล์

(๑) เปนที่พระยาดุริยสุนทร

เป็นหาดทรายสีดั่งขี้ก้น คด้ายอย่างปากช่องเมืองตรังگان เป็นแต่
 ย่อมกว่าเหมือนแหลม ตลุมพุกเมือง นครศรีธรรมราชกับแหลมเมือง
 ตานี ที่คอหาดต้องช้างเป็นหมู่คันตัน ตอนนั้นไปเป็นสวนมะพร้าวแดง
 เห็นไปโดยรอบ ที่ปลูกใหม่ออกมาตามหาดทรายก็มี ดูเป็นเมืองที่
 กำลังปลูกสร้างอยู่ไม่ถอยหลัง ดำน้ำกว้างใหญ่ มีคลองเล็กน้อยแยก
 ไปหลายทาง ตัวแต่เป็นสวนมะพร้าว และหมู่คันตาดและเรือนโรง
 ที่คนอาศัยรักษาสวน เป็นระยะกันไปมิได้ขาด ที่กลางน้ำมีทรายมุด
 เป็นเกาะ ร่องน้ำข้อมไปตามท้องทุ่ง ท้องที่โรงเรือนและดำแม่น้ำคัน
 ไม่ก่คด้ายเมืองตรังگان บางแห่งก็มีไร้อยู่ที่ เป็นบ้านหมู่ใหญ่
 ก็มี คนมานั่งดูหลาย ๆ ร้อยคน เห็นจันมีเนื้อ ๆ แต่ราษฎรที่มาดู
 หญิงคลุมหัวน้อยคน ไม่เหมือนเมืองกัณฑ์ และเมืองตรังگان ดู
 งาม ที่หัวทุ่งดูถนนบ้านจันมีตึกจันก่อกำแพงถักดินาหลังหนึ่ง มีเรือ
 ค้าขายเป็นเรือทเด จอดอยู่ตักตักเอ็ดสิบสองตำ เรือศรีชะแบน ๆ รูป
 ร่างคล้ายเรือเหินบนทุกเพียบ ๆ ดีห้าตำ พอแต่เห็นดังเกิดได้ว่าเป็น
 เรือเหินจอดอยู่ตามริมฝั่ง ไปประมาณตัก ๕๐ มีนิตเศษถึงท่าหน้าพัด
 พดา ฉนวนหน้าแต่แต่ไถด้นักว่าเป็นสะพานน้ำ น้ำดูเหว้าใช้โครงไม้ไผ่
 หุ้มผ้าขาว แดงแต่ไถดเหมือนก่ฮือฮืออุปน ท้องที่เป็นอย่างแซก มี
 ประว้างแต่สะพานขึ้นไปถึงพัดพดา มีร้านคาบะรำพระสงฆ์
 ข้างหนึ่ง ๗ รูป ข้างหนึ่ง ๖ รูป นั่งชยันโตคอยประน้ามนต์ พระครู
 เจ้าคณะมานั่งอยู่ด้วย วัดที่พระครูอยู่แซกเรียกว่ากรากี้ แต่พระครู
 บอกเองว่าวัดกรากี้เป็นวัดโบราณ อยู่ไถดออกไป ที่พัดพดานั้นท่า

เป็นดี मुख ยกพันกวางสูง มีพันกรอบเหมือนอย่างจะตั้งพระเจดีย์หรือ
 ฐานตุ๊กซี่พุทธปรากฏปราสาทตั้งโต๊ะเก้าอี้เป็นที่ประทับบนนั้น मुखและ
 เสด็จยังด้านหลังกันม่านแพรดีต่างๆเป็นข้างใน ที่ช่องม่านจะขึ้นไปบน
 ยกพันกวางตัดผ้าปะเป้นชั้น มีรูปข้างตามเคี้ยวและตราเกี่ยวยอดแบบๆ
 मुखซ้ายขวา ยกพันไว้เป็นที่เจ้านายนั่ง मुखหน้าพื้นดัดเสมอเสด็จยัง ดำหรับ
 หัวเมืองเผ่า มีรั้วไม้ไผ่ซึ่งผ้าขาวเป็นกำแพงรอบ ชั้นประตูเหมือนกระ-
 บังหน้ามีจอหนู การที่ท่าและที่ตกแต่งประดับพาดำทงปวง เห็นชัดว่าเป็น
 ผู้มีเชื้ออยู่ข้างคล้ายดูเหว้ามากกว่าประดับพาดำ พวกเมืองกถันตันและ
 เมืองสายขึ้นมาหา พระยาเดชาณุชิตฝากหีบหมากทองคำดัมฤทธิ์เต็ม
 ทอง เครื่องในนาถ เป็นอย่างหีบหมากแขกเช่นเดียวกันอยู่ที่บ้าน เมื่อ
 เวลาไปเมืองกถันตันมาให้ใบหนึ่ง กับหอกคอกทองคำดัมฤทธิ์เต็ม หอก
 คอกทองคำตามธรรมเนียมและผ้าดำโหรงรายา ปราปวนซึ่งเป็นภรรยา
 พระยาเดชาณุชิต มารดาพระยาถันตัน และตนกับบุตรพระยาเดชา-
 ณุชิตพี่พระยาถันตัน ซึ่งเป็นภรรยาพระยาตานั่นคนก่อน ฝากผ้าดำโหรง
 ใหม่มาให้แม่กวางคนละสองผืน ผ้านั้นเนื้อหนาละเอียดเหมือนอย่าง
 แพรฝรั่งเป็นของทอในวังเมืองกถันตัน ควรนับว่าเป็นฝีมืออย่างเอก
 ได้ พระยาดายและญาติพี่น้องดีดวันกรรมการก็ให้ของต่าง ๆ มีอาวูร
 เป็นต้น ได้แจกของคอบแทนตามสมควร ข้างในภรรยาและญาติพี่
 น้องพระยาดายสวมเสื้อแพรประดับลายทองคำดัมฤทธิ์เป็นเพชรไธรงแทน
 ดายบักเหมือนอย่างเสื้อปักดินหลายคนมาต้อนรับ ได้ถามการต่าง ๆ
 ในเมืองสายได้ความว่า ถ้านานมีทางแยกไปได้สามทาง คือทาง

ยิงออกไปเมืองเก่า ซึ่งอยู่สูงขึ้นไประยะทางวันหนึ่ง พระยาตายเห็น
 ว่าระตูแต่งนำแห้วเรือเคียวไม้คดอด จึงได้เลื่อนลงมาตั้งค่ายที่เมืองใหม่
 นี้ได้สิบแปดปีมาแล้ว แต่เมืองเก่ายังมีคนมากกว่า เมื่อนำอีกแยกหนึ่ง
 ไปที่เกาะดาพอ อีกแยกหนึ่งไปเมืองระแงะ ปลายคดของจดเมืองรามัน
 คนในเมืองได้ตรวจดูบาญชีครั้งก่อนมีห้าพันหลังเรือน แต่เดี๋ยวนี้คนมาก
 ขึ้นกว่าแต่ก่อนหาได้ตรวจดูไม่ จึงมีประมาณสัก ๗๐๐) หลังเรือน แต่
 ไม่ต้องเสียอะไรมากนักไม่เงินทองเหมือนพวกแขก ผิดกันกับที่เมือง
 กงตันตันเขาเก็บแต่หมอนักัน คนในพื้นที่เมืองทำนาทำไร่ทำสวน
 ปลูกมะพร้าว พวกจีนทำสวนมะพร้าว ปลูกเผือกปลูกมันและซื้อขาย
 ในตลาด มะพร้าวเป็นสินค้าตรงเข้าไปขายกรุงเทพฯ ฯ น้ำตาลโคตโนด
 ไปขายเมืองสิงคโปร์ เข้าไปขายเมืองกงตันตันเมืองตรังกานู เรือเหิน
 บันทุกฝืนยาสูบยาแดงปลา ขึ้นไปขายถึงบ่อทองเมืองระแงะและเมือง
 รามัน ขาดต้องบันทุกคู้บักบ้าง เข้าดาร์บั้ง เก็บภาษีเข้าดาร์บ้องกัน
 ดังเป็นเงินครึ่งเหรียญ ปีหนึ่งเข้าออกอยู่ในแสนคันตัง (๒๐๐ เกวียน)
 คนไทยจีนแขกอยู่ปะปนกันไม่ได้แบ่งแผนกเหมือนเมืองตานี ทางเคียว
 ดังแต่นำพดด้พดไปจนถึงบ้านพระยาตาย ที่ริมเขาดีโดยบายกว่าสิบเส้น
 เป็นทางกว้างทำไว้แต่เมื่อสร้างเมือง ตกแต่งบ้าง ข้างทางมีร้านขาย
 ผ้ายู้งดองตำร้าน มีบ้านเรือนด้อมรั้วหนั ๆ รั้ว ๆ เกะกะไม่เป็นระ-
 เบียบเรียบร้อย แต่ก็ทำของเมืองตรังกานู ที่หน้าบ้านพระยาตายทำ
 พดด้พดขายกไว้หลังหนึ่ง ในที่ซึ่งถางกว้างเป็นสนาม ไม่มีต้นไม้เลย
 รั้วบ้านกว้างประมาณสักสองเส้นเศษ ทำดักหินใหม่เป็นสองหลังเคียง

กันมาถึงหนึ่งซีกกลางถึงกัน เป็นความคิดแต่ฝีมือจีนเป็นแขกบ้าง ตามความปรารถนาของเจ้าของ แต่ยังไม่แล้วเสร็จ ที่อยู่เดี๋ยวนี้อยู่ข้างหลังคอกนั้น เป็นเรือนแฝดฝาสามหลังหนึ่ง เรือนหลังเดียวด้อมดีห้าหลังสามแฉ่งถึงกันไปด้วยไม้หมาก ทำเป็นมุขยื่นออกมาตรงกลาง และที่ตรงเรือนแถวที่จะเป็นห้องยังไม่แล้ว แต่ในบ้านนั้นไม่มีต้นไม้เลย แต่เรือนจัด ถ้ามองว่าทำไมจึงไม่ปลูกต้นไม้ ก็ว่าจะคอยหาต้นไม้ในกรุงเทพ ฯ ออกมาปลูก แล้วจัดการเลี้ยงที่เรือนเก่า ของหวานนั้นเลี้ยงแต่ที่พิถีพิถันต่าง ใช้จานช้อนโต๊ะหนึ่งห้าสิบกว่าใบ แต่ขนมข้างล่างเป็นฉาบ ๆ ข้างบนเป็นซุบ ๆ คด้าย ๆ กับที่ทำกันอยู่ในกรุงเทพ ฯ ไม้ตู้แปดกนก ที่น้ำเย็นและที่น้ำชาใช้เหมือนเมืองกัตตันนั้นมาเลี้ยงที่บ้านนี้เลี้ยงแต่ของขาวอย่างเดียว ไม่มีของหวาน ดำรับแถวๆ ใช้โต๊ะทองเหลืองช้อนกับเขาดูชัน แต่ที่ตั่งเครื่องใช้ถาดเงินเยอรมัน โถฝรั่งเหมือนดำรับไทย แปกแต่กับเข่าเป็นดีเหลือง ๆ คำ ๆ ไม่มีแดง เทือกแกกรืออย่างเหลืองเป็นอาหารแขกทั้งนั้น การทำกับเข่าอยู่ข้างเป็นรองเมืองกัตตันและเมืองศรีลังกา ทดตั้งเครื่องนั้นจัดเลี้ยงในห้องนอนของตัวเอง ซึ่งยังมีท่อนอยู่ในที่นั้น การที่จัดรับรองทั้งปวงนั้นดูเป็นที่ชื่นชมยินดีอย่างยิ่ง ทำจนสุดกำลังที่จะทำได้ ภรรยาและญาติพี่น้องยกดำรับเองทั้งสิ้น เมื่อกลับมาแวะไปตลาดจันทน์ซึ่งเคยไปตามด่านำประมาณสักห้าหกแฉ่ง มีร้านขายผ้าและขายของมาก เมืองที่ลิดินับายนี้ แต่เห็นได้ว่าเป็นเมืองใหม่ยังไม่บริบูรณ์เต็มที่ เพราะเมื่อก่อนสิบแปดปีเป็นป่าที่เดียว จนเดี๋ยวนี้ถึงเขาต้องยอ

ที่กล่าวมาแล้วยังมีเด็กมโนอยู่ พระยาตายคนนั้นไม่แต่พูดภาษาไทยได้
รู้หนังสือไทยดั่งที่เคียว ได้ทดลองให้อ่านแล้ว เมื่อครั้งก่อนชวนให้
พูดกึ่งเงินไป ครั้นมาครั้งนั้นแต่แรกก็ไม่มีใครจะพูด ต่อภายหลังคุ้นเคย
และปลื้ม มากเข้า ดังกราบ ทูลเป็นภาษาไทย หนึ่งแห่ง เป็นเลี้ยงชาว
นอก เพราะได้ไปเรียนหนังสือที่เมืองสงขลา อยู่ข้างจะเป็นคนแข็งแรง
ถึงพวกสงขลาที่ดรรชนี ว่าเป็นทางราชการอยู่ข้างเข้าใจดีมาก แต่
เป็นไทยอย่างเก่าแท้ เดิมคิดว่าจะใคร่ออกเรือไปเมืองตานี้เสียในเย็น
วันนั้น แต่เห็นว่าค้อนรับแข็งแรง และพวกกตัญญูกันก็กระหายเข้าไม่มีใคร
กล้าคอยวันยังค่ำ จนบ่าย ๔ โมงจึงได้กลับลงมา พระยาถนอมยังมา
คอยเรือเข้าอยู่ข้างเรือ ยืนอยู่ไม่กลับไปจนจนพลบ เห็นว่าจะ
บอบนัก ด้วยมาคอยอยู่ถึงดึกแล้ว จึงบอกให้กลับไปเรือ และอนุ-
ญาติให้กลับไปเมืองก่อนเวลาที่เรือที่หนึ่งออก ในเวลาที่เรือยังทอดอยู่
นั้น บนบกก็ตั้งกองล้อมวงกองไฟ ค่ำซ้องกันขานไป และมีกลอง
แขกดังเรือมาค้อยู่ห่าง ๆ จนดึกเวลา ๘ โมงออกเรือจากเมืองสงขลา

วันที่ ๑ เดือนสิงหาคม เวลาเช้าโมงเศษทอดที่หน้าเมืองตานี
พระยาด่านี พระยาพิทักษ์ธรรมสุนทร พระศรีบุรีรัฐพิณิจ พระพิพิธ-
ภักดีดงมาหา รับเป็นไปเรือในเรืออุบลบุรุษ เปลี่ยนตราพระยา
ตานีเป็น จ.ม. พระยาพิทักษ์เป็น ม.ม. พระศรีให้ ภ.ม. พระพิพิธให้
ท.ช. เห็นว่ามาจอดอยู่ในกลางทะเลแต่ร่อนนักสั่งให้เขาขึ้นไปคอยรับ
เสียที่วัดก่อน เวลา ๔ โมงเช้าแต่งตัวเต็มยศ เพราะจะมีงานเป็นการ
ฉลองวัด ขึ้นไปชั่วโมงหนึ่ง ถึงฉนวนหน้าวัดตานีบางน้ำจืด ขึ้นไปเลี้ยง

พระบนคึกการเปรียญที่ทำขึ้นใหม่ พระสงฆ์ฉัน ๗ รูป หาดวงจันคนา-
 รัชจัดตำรับแก้มของคักบาตรขึ้นไปจากในเรือด้วย พระสงฆ์ฉันแล้ว
 ถวายไตรรงค์ตะไคร้ พระยาตานี้จัดของไทยทานมาช่วยในการทำบุญ
 ผ้าขาวพับหมากพลูรูปเทียนดอกไม้ใบชาไม้ขีดไฟ เข้าตำรับทำเหมือนชั้น
 คักบาตรมีทัพพีมาให้คักบาตร คู้อยู่ข้างเข้าใจอย่างทำบุญไทยมาก
 เวลาย่ำสวดมนต์ พระสงฆ์ในวัดเพิ่มขึ้นอีก ถวายเงินแทนเครื่อง
 ไทยทาน พระครูพิพัฒน์มณิกิจ และพระสมุห์วัดใหม่ องค์ละสิบสอง
 เหรียญ พระอันดับในวัดตานีองค์ละ ๖ เหรียญ ๓๒ รูป พระอันดับ
 วัดใหม่องค์ละ ๓ เหรียญ ๗ รูป มีจรรณดอง โนให้ราดสองโรง มายง
 โรงหนึ่ง หนึ่งแขกโรงหนึ่ง หนึ่งไทย (คือหนึ่งคตง) โรงหนึ่ง รำกฤษ
 วงหนึ่ง เต้นตั้งแต่เช้าจนเย็น ราษฎรมาประชุมกันกว่าสามพันคนเต็ม
 ไปทั้งถานวัด ได้ให้พระยาไชยาตวงนำขึ้นมาแต่เวลานี้ ให้จัดซื้อ
 ขนมผลไม้ต่างของกินต่าง ๆ บันดามโนคตาดทั้งสี่ จะเลี้ยงราษฎร
 พระยาไชยาตวงมาได้เพียง ๑๙ เหรียญหมดคตาด ต้องว่าให้ทำ แด
 ให้หาผู้ชายอีกจึงได้ของมาต่อบาย จำหน่ายเงินสี่ ๘๘ เหรียญหมด
 ดั่งของ แล้วแจกให้แก่ราษฎรเป็นการครึกครื้นสนุกสนานกันมาก
 เวลาย่ำได้ทั้งทานเงินเพียงเงินสี่ถึง ๗ ชั่ง บันไม่ให้ผู้หญิงผู้ชายปนกัน
 แย่งทานเลี้ยงร้องก๊ว ๆ เหมือนเร่งพายเรือ กึกก้องกาหัดกันยิ่งใหญ
 แล้วมีแะชน ท่านผู้ช่วยสองคนลงไปเดินอยู่กลางสนาม จนถึง
 พระยาพิทักษ์ธรรมสุนทร พระยาตานีเองก็อดคึดมือไม่ได้ ดูเป็นการ
 สนุกสนานครึกครื้นรื่นเริง ตั้งแต่เจ้าเมืองกรมการตลอดลงไปจนราษฎร

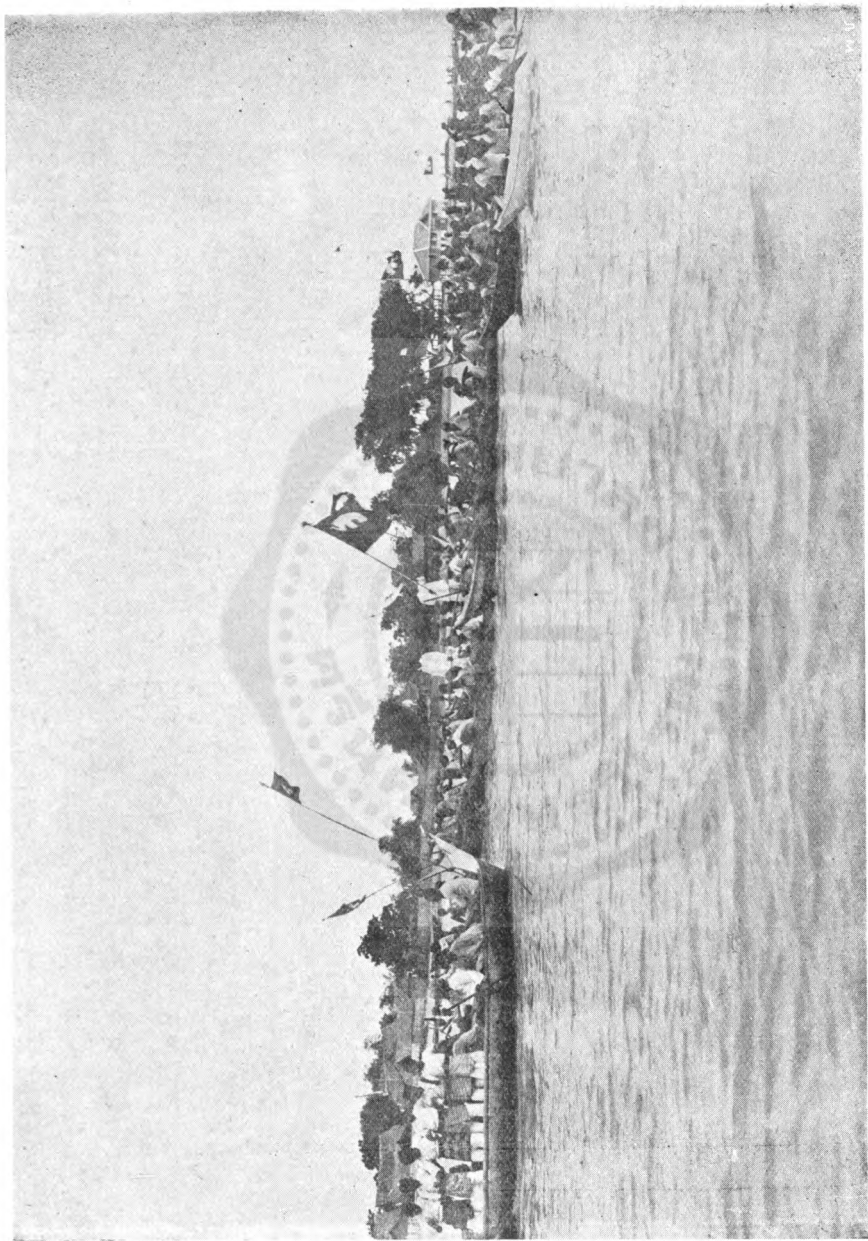
มีหน้ายิ้มแย้มแจ่มใสอยู่ไม่ขาด พวกบุตรภรรยาเจ้าเมืองกรมการก็พากันไปนั่งนำพัดพลายอยู่วันยังค่ำ พัดพลายที่ห้ามไม่ให้ทำก็ขึ้นทำงานได้ แล้วได้คิดศึดาจารึกเรื่องที่ปรารถนาร้างศาลาและเพิ่มชื่อวัดว่า วัดคาน์นรตโมตร หลวงจันคนานุรักษ์ลงทุนเลี้ยงข้าราชการเดาหารทั่วไป ได้ให้ตรา จ.ม. ดวงหนึ่งกับสิ่งของอื่น ๆ ตามสมควร คนซึ่งพระยาคาน์นรตมาใช้ด้วยคนก็ได้ให้เงินแจกดิบขัง

เวลาเย็นลงเรือขึ้นไปดู่เตาหม้อ ทำอิฐโอบอ่างที่คาบดเกาะเหนือตลาดขึ้นไปหน่อยหนึ่ง แล้วกลับลงมาชนบทที่ถนนตลาด เดิรในเวลาที่ไม่ทันรู้ตัว ครั้นตลาดขายผ้าผ่อนครึกครื้นแน่นหนาขึ้นมาก เมืองคาน์นเป็นเมืองกำลังเจริญ เขาเกิดอับริบูรณ์ ดินค้าเข้าออกมากขึ้นกว่าแต่ก่อน นับว่าเป็นที่ทองเมืองสงขลาได้ ที่ตลาดจันข้างริมปากน้ำก็มักเกิดโรงขึ้นอีก ตั้งแต่ตลาดจันไปจนกระทั่งถึงตลาดแขก มีหนทางริมแม่น้ำอยู่แต่เดิมนั้น เดียวหมดจดเรียบร้อยกว่าแต่ก่อน บ้านเรือนก็เกือบจะติดต่อกัน มีวัดตลาดหลายสิบแห่ง เดิรไปจนถึงที่บ้านพระยาคาน์ ในวัดนี้เขยียดขึ้นนอกมีโรงงารมโหรีศพแถวหน้าของทำนองหลังรทางวังเต็มไป ที่หนึ่งมีโตะยาวตั้ง ตรงโตะขึ้นไปติดรูปนั้น บนโตะตั้งต้นไม้เงินทองสำหรับพิธีของเขา ใหญ่ต้องต้นเล็กต้องต้น มีเทียนใหญ่คู่หนึ่ง เทียนเล็กต้องคู่ๆอยู่ตรงัญญาบัตร แดเครื่องยศพระยาคาน์รายมาผู้ช่วย โตะอันนี้โตโตไวต้องเดือนเศษ เกือบสามเดือนมาแล้วด้วยทำการฉลองตรา พระสงฆ์ไทยล้วนมนต์สามวัน สวดภาณวารด้วย แล้วทำบุญแขกอีกห้าวัน ค่อนั้นไปมีงาร

สำหรับที่เอาไปเล่นที่วัด เล่นเประอะไรไปทุกวัน มีการเลี้ยงกันเล่นเบาะ
 บ้าง คิดต่อกันกับแต่งารบุตรสาว ซึ่งยกให้เป็นภริยาพระศรีบุรี
 ราชพิณิจ การที่มาเมืองตานี้เห็นเปลี่ยนแปลงไปว่าแต่ก่อนหมด
 พวกพี่น้องผู้หญิงแต่ผู้ชายซึ่งนั่งแตกกันอยู่เป็นสองพวกต่างคนต่างนิ-
 ทากันนั้น กลับเข้ากลมเกลียวรักใคร่กันเป็นอันหนึ่งอันเดียว ด้วย
 พระศรีผู้ซึ่งเป็นคู่แข่งนั้นกลับมาเป็นลูกเขยเสียแล้ว พวกที่เคยนิ-
 ทาอยู่แต่ก่อนกลับสรวลเสริญพระยาตานี้ ว่าเป็นคนโอบอ้อมอารีรัก
 ใครพระศรีมาก ภริยาพระยาตานี้ที่ตายก็แจกนาให้ทำกินทุกคน
 บ้านใหญ่ซึ่งเป็นที่ดินสำหรับเจ้าเมืองนั้นก็ให้เข้าไปอยู่ ยอมให้พระศรีอยู่
 พวกพี่น้องผู้หญิงของพระยาตานี้ที่ตาย ให้นำมาแยกบ้านเรือนไปปักพากัน
 กลับเข้ามาอยู่ในบ้านนั้นรวมรวมกันทั้งต้น ตัวพระยาตานี้เองอยู่บ้าน
 เดิมซึ่งเป็นบ้านเด็ก การปราบปรามโจรผู้ร้ายในบ้านเมืองก็แข็งแรง
 ราษฎรพากันนิยมนับถือมาก เมืองสงขลาซึ่งเป็นเมืองขึ้นกับที่ออกกระหอง
 ระแหงอยู่แต่ก่อน ก็กลับสรวลเสริญยกย่องว่าเป็นคนดีดีหยอดกันมาก
 พระยาตานี้คนนั้นอยู่ข้างจะเป็นคน ที่ควรนับว่ามีสติปัญญาแต่อย่าค่อย
 เรียบร้อยเท่า ถึงแม้ว่าจะมีความคิดที่พอจะเดาถึงอยู่บ้างก็ซ่อนเงื่อน
 มิดชิดนัก ฉะนั้นจึงเกิดได้อย่างหนึ่ง ว่าแต่ก่อนเมื่อตัวพระยาตานี้เป็น
 พระศรี ในสัญญาบัตรว่าเป็นผู้ช่วย แต่เรียกกันในพื้นเมืองว่ารายา
 มุตาช้อยอยู่นำพระพิพิธ แต่ครั้นเมื่อยนบาญชชอททุกเบิกครั้ง ชอพระ

พิพิธ (๑) ยืนนำ พระศรีอยู่หลัง เรียกว่าผู้ช่วยทั้งสองคน ก็ยังคิดเห็น
 อยู่ว่าบางทีจะเป็นพระสุรินทราเมศย์ไขว่ไขว่ไปเอง แต่ครั้นเมื่อผู้หญิง
 ไปพูดกับพวกผู้หญิงชาวเมืองนั้น เรียกพระศรีว่ารายามดาไม่มีใคร
 รู้จักเลย รู้แต่ว่าเป็นผู้ช่วย ทั้งสัญญาบัตรครั้งนี้เรียกว่ารายามดาด้วย
 เพราะฉะนั้นจะแก้การบาดหมางด้วยซ้ำไป เขามาทำกันเฉยเฉยบ ๕๕ ได้
 ดับยัดดีไม่มีใครตั้งตั้งเตือนเลย เห็นว่าความมุ่งหมายภายนอกยังมีอยู่
 ที่แท้พระพิพิธคุมแวงมากกว่าพระศรี มีเงาแตกร้างอยู่อีกเรื่องหนึ่ง
 คือดาพิชชาที่เป็นพระเป็นเจรเรียกกันว่ากหะย ๕๕ คราวนั้นมาหาคนที่เมือง
 หนองจิก บอกว่าย้ายไปอยู่ที่นั่น ถ้ามถึงความเดือดร้อนอันใดก็ไม่พูด
 เลยทั้งผิวทั้งเมื่อย ๕๕ เป็นแต่ย้ายเมื่อยม ๕๕ อยู่บ้าง แต่คนทั้งปวงนั้นคิดม
 ไม่นึกถึงตาคนเลยแต่เดิมมา การคุ้นเคยของพระยาดานี้กับฉันตุนิ
 สันมมากขึ้น เมื่อมาครั้งก่อนพูดไทยไม่เข้าใจ แต่ไม่พูดออกมาเลยเป็น
 อันชาติ คนอื่นยังดื้อได้บ้าง แต่ครั้งนตบ้ายลงพูดไทยกับฉันจ้อทีเดียว
 ที่ไม่พูดนั้นจะเป็นด้วยรู้ศัพท์ไม่พออย่างหนึ่ง พูดไม่ชัดคือไม่ดังเชื่อชาว
 เช่นชาวนอก ๕๕ ยิ่งกราว ๆ ไปเช่นแขกญรังพูดไทยนั้นอย่างหนึ่ง
 ประหม่าตะทกตะท้านอย่างหนึ่ง พอได้พูดไทยเดียวกัดสบายใจขึ้น
 มาก ทำอาการกิริยาเกือบจะเป็นข้าราชการไทย ๆ เดิมคิดว่าจะแะ
 ตตาตจัน แต่เวดาคำเดียวไม่ได้แะ กัดบดงมาเรือดคิดเข่นอยู่จนต้องทุ้ม
 ได้มาถึงเรือ

(๑) พระพิพิธภักดีคน ๕๕ ชื่ออับดุลกาเด เป็นบุตรพระยาดานี้ ต่อมา
 เมื่อบิดาถึงอนิจกรรมได้เป็นพระยาดานี้ แต่มีความผิดถูกถอด

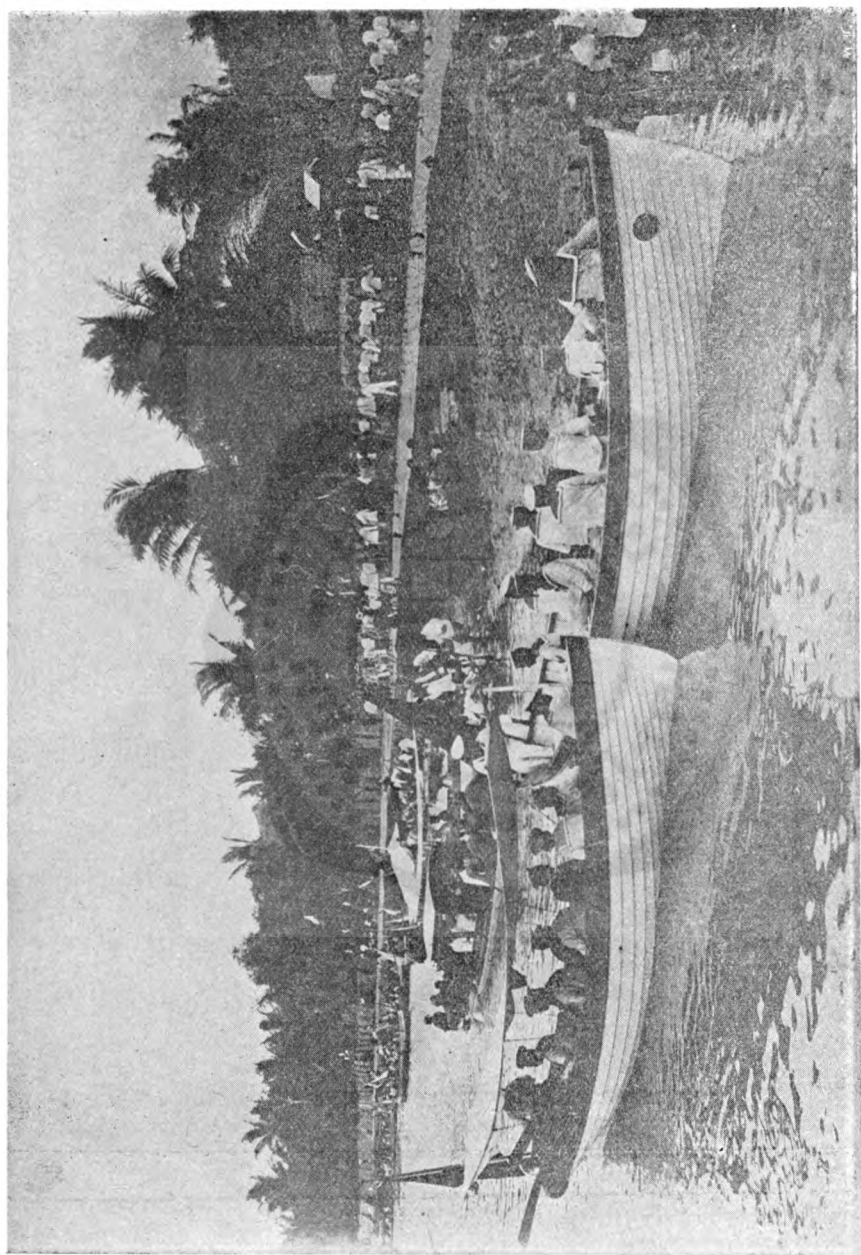


รูปกระบวนเรือแห่เต๊ตจทเมืองปัตตานี

วันที่ ๒ เวล่าย่ำครึ่ง ถึงเรือนเชียงพวกเมืองคาน้นำทาง
 พระยานี้ พระยาพิทักษ์ธรรมสุนทร รายนาค ผู้ช่วย และเรือ
 พวกเมืองคานำตามไปด้วยหลายลำ ไปในอ่าวตามฝั่งแดงเห็นมีเรือน
 พวกหาปลารายเปนหมู่ ๆ ไปเกือบจะตลอดฝั่ง มีต้นตาลเปนอันมาก
 เรือเล็ก ๆ ตกเบ็ดอยู่ตามน้ำหาดเปนหมู่ ๆ เปนพวกหาปลาทั้งสิ้น ไป
 ได้ครึ่งทางเรือกรมการเมืองยี่หริ่งออกมารับห้าลำ คนดำละ ๑๒) คน
 มีเรือค้าขายทางทะเลจอดรายไปตามทางหลายลำ ปากช่องลำน้ำเป็น
 บ่าไม้โก่งกางที่แหลมเดียนออกมา มีนกจับขาวไปเหมือนเมืองนคร
 ศรีธรรมราช ตั้งแต่ที่ทอดสมอเมืองคานำไปจนถึงปากอ่าวต้องชั่วโมง
 เศษ ลำน้ำนั้นแรกเข้าไปคล้ายเมืองนครศรีธรรมราช แต่ครั้นเมื่อเข้า
 ไปลึกกึกกว้างขึ้น มีบ้านท่าปลาหลายแห่ง ต่อเข้าไปข้างในตลิ่งสูงน้อย
 หนึ่ง ไม่มีบ้านเรือนคนจนเกือบจะถึงที่ตลาด จึงได้มีบ้านหมู่หนึ่ง
 ประมาณ ๒๐) เรือน มีต้นมะพร้าวต่อออกไปเป็นท้องนา ครึ่งชั่วโมง
 ถึงท่าเมืองยี่หริ่ง เขาแต่งโรงหลังหนึ่งคล้ายโรงเดียวไม่เป็นพลับพลา
 ที่บริบทา ชื่อนี้รอฟพรวักพร้อมกัน นิโธ๊ะ(๑)บุตรพระยายี่หริ่ง
 พาดีควนกรมการมาคอยรับอยู่ที่นั่น แล้วออกเคียวตามหนทางที่จะเรียก
 ว่าเป็นถนนไม่ได้ เพราะเป็นพื้นทรายปรกติทั่วไป ทรายลึกเคียวดำมาก
 ผ่านบ้านพระยายี่หริ่งเก่า มีหอหนึ่งเป็นโรงหลังคามุงกระเบื้อง เรือน
 ฝากระดานหลังคามุงกระเบื้องหลายหลังแต่ชำรุดทรุดโทรม ต้นไม้ขึ้น

(๑) เดี่ยวนี้เป็นพระยายี่หริ่ง ว่าราชการเมืองสาบบุรี

รกเป็นที่ร้าง ค่อน^๕ไปเป็นสุเหร่ามีโรงสวดย่อมๆ หลังคามุงกระเบื้อง
 หตงหนึ่ง ผู้หอรบ^๕หอรบหนึ่ง ที่วัดนั้นที่อยู่ข้างจะโทรมแต่ไม่ถึงร้าง
 อีกฟากถนนหนึ่งถึงกับบ้านเรือน มีบ้าน^๕โน้^๕ไธ^๕อยู่คั่นทาง แต่^๕รว^๕และ
 เรือนเกือบ^๕ๆ จะ^๕พ^๕งอยู่^๕แต่^๕ท^๕ง^๕น^๕น^๕ ถนน^๕เดียว^๕ไป^๕ทาง^๕ริ^๕ม^๕น้ำ^๕เป็น^๕ค^๕ด^๕ด^๕
 ปลูก^๕คัน^๕ประ^๕ด^๕ก^๕ด^๕าง^๕ถนน^๕ร^๕วม^๕ ใน^๕ไ^๕ค^๕ัน^๕ประ^๕ด^๕ัน^๕น^๕ มี^๕ร^๕า^๕น^๕เด^๕ก^๕ๆ^๕ เร^๕ียง^๕เป^๕น^๕
 ดี^๕แ^๕ก^๕ว^๕หัน^๕หน้า^๕เข้า^๕ห^๕าก^๕ัน^๕ เด^๕ิ^๕ร^๕เป^๕น^๕ด^๕อง^๕ทาง^๕ค^๕ด^๕าย^๕ค^๕ด^๕าด^๕เม^๕ือ^๕ง^๕ก^๕ด^๕ัน^๕ค^๕ัน^๕ แต่^๕
 ชาย^๕ผ้า^๕และ^๕ของ^๕ก^๕ิน^๕ค^๕ด^๕ะ^๕ปะ^๕น^๕ก^๕ัน^๕ ป^๕ระ^๕มา^๕ณ^๕ด^๕ั^๕ก^๕ ๕๐) ร^๕า^๕น^๕ ค^๕ู^๕ก็^๕มี^๕ผ้า^๕ผ^๕อน^๕
 มาก^๕ แต่^๕ร^๕า^๕ค^๕า^๕ผ้า^๕ที่^๕ช^๕ือ^๕ช^๕า^๕ย^๕ก^๕ัน^๕แ^๕ง^๕ก^๕ว^๕า^๕เม^๕ือ^๕ง^๕ค^๕า^๕นี้^๕ เป^๕น^๕ผ้า^๕ท^๕อ^๕ใน^๕เม^๕ือ^๕ง^๕
 ย^๕ิ^๕ห^๕ี^๕ร^๕ิง^๕บ^๕้าง^๕ ผ้า^๕ค^๕อก^๕มา^๕แต่^๕ด^๕ิง^๕ค^๕ไ^๕บ^๕้าง^๕ มี^๕ห^๕ีบ^๕และ^๕ก^๕ด^๕ัก^๕เห^๕ด^๕ัก^๕ว^๕ิด^๕า^๕ค^๕ย^๕อ^๕ย^๕าง^๕
 หนึ่ง^๕ซ^๕ึ^๕ง^๕เป^๕น^๕ของ^๕ท^๕า^๕ช^๕ือ^๕ช^๕า^๕ย^๕ใน^๕เม^๕ือ^๕ง^๕ย^๕ิ^๕ห^๕ี^๕ร^๕ิง^๕เ^๕อง^๕ ได้^๕ไ^๕่^๕ถ^๕า^๕ม^๕ใน^๕การ^๕เม^๕ือ^๕ง^๕ย^๕ิ^๕ห^๕ี^๕ร^๕ิง^๕
 จาก^๕น^๕ไ^๕ไ^๕ะ^๕ก^๕ิ^๕ท^๕ร^๕า^๕บ^๕้าง^๕ไม่^๕ท^๕ร^๕า^๕บ^๕้าง^๕ ค^๕ู^๕ไม่^๕ด^๕ู^๕เป^๕น^๕ค^๕ัน^๕ค^๕ุ^๕น^๕เ^๕ค^๕ย^๕ใน^๕ร^๕า^๕ช^๕า^๕ก^๕าร^๕น^๕ัก^๕
 ใน^๕เม^๕ือ^๕ง^๕ย^๕ิ^๕ห^๕ี^๕ร^๕ิง^๕เ^๕ค^๕ย^๕เป^๕รี^๕ย^๕บ^๕เม^๕ือ^๕ง^๕ด^๕าย^๕เม^๕ือ^๕ง^๕ค^๕า^๕นี้^๕มาก^๕ ด^๕ว^๕ย^๕จ^๕ำ^๕นำ^๕จ^๕น^๕ไป^๕ด^๕ู^๕น^๕
 น้ำ^๕เค^๕็ม^๕ค^๕ด^๕อ^๕ด^๕จ^๕น^๕ป^๕ด^๕าย^๕ค^๕ด^๕อง^๕ เร^๕ือ^๕ค^๕า^๕ช^๕า^๕ย^๕ก^๕ั^๕มี^๕แต่^๕เร^๕ือ^๕เด^๕็ก^๕ๆ^๕ บ^๕ัน^๕ท^๕ุก^๕เข้า^๕ด^๕ำ^๕ร^๕
 เก^๕ด^๕ือ^๕น้ำ^๕ค^๕าด^๕ค^๕ไ^๕น^๕ค^๕ ซึ่ง^๕เป^๕น^๕ของ^๕เก^๕ิ^๕ด^๕ใน^๕เม^๕ือ^๕ง^๕ย^๕ิ^๕ห^๕ี^๕ร^๕ิง^๕เ^๕อง^๕ซ^๕ึ^๕น^๕ด^๕อง^๕ น้ำ^๕ค^๕าด^๕
 ค^๕ไ^๕น^๕ค^๕เป^๕น^๕อ^๕ย^๕าง^๕มี^๕มาก^๕ท^๕ได้^๕ช^๕ือ^๕ช^๕า^๕ย^๕อ^๕อก^๕ต^๕าง^๕เม^๕ือ^๕ง^๕ บ^๕า^๕น^๕เร^๕ือ^๕น^๕ที่^๕ริ^๕ม^๕ค^๕ด^๕าด^๕
 นี้^๕ แ^๕ด^๕ค^๕่อ^๕อ^๕ก^๕ไป^๕ห^๕น^๕อ^๕ย^๕หนึ่ง^๕จ^๕น^๕ถึง^๕ค^๕ด^๕อง^๕แ^๕ย^๕ก^๕ เป^๕น^๕บ^๕า^๕น^๕จ^๕ัน^๕บ^๕า^๕น^๕ไ^๕ท^๕ย^๕มาก^๕
 จ^๕ัน^๕มี^๕ป^๕ระ^๕มา^๕ณ^๕ด^๕ิบ^๕ห^๕้า^๕ห^๕ด^๕ง^๕เร^๕ือ^๕น^๕ เป^๕น^๕แต่^๕ค^๕ัน^๕ช^๕ือ^๕ช^๕า^๕ย^๕ไม่^๕ได้^๕ท^๕ำ^๕มา^๕หา^๕ก^๕ิ^๕น^๕ด^๕ว^๕ย^๕
 ที่^๕เ^๕ฝ^๕่^๕น^๕ค^๕ิ^๕น^๕ เข้า^๕อ^๕อก^๕จาก^๕เม^๕ือ^๕ง^๕ย^๕ิ^๕ห^๕ี^๕ร^๕ิง^๕บ^๕้าง^๕ เม^๕ือ^๕เว^๕ด^๕าก^๕ด^๕ับ^๕มาก^๕ได้^๕เ^๕็^๕น^๕ก^๕ำ^๕ด^๕ัง^๕
 บ^๕ัน^๕ท^๕ุก^๕อยู่^๕ ว่า^๕อยู่^๕ใน^๕ป^๕ระ^๕มา^๕ณ^๕ด^๕อง^๕ห^๕ั^๕ม^๕ัน^๕ค^๕ัน^๕ด^๕ัง^๕เป^๕น^๕อ^๕ย^๕าง^๕น^๕้อย^๕ ค^๕น^๕ใน^๕เม^๕ือ^๕ง^๕
 นี้^๕ว่า^๕ป^๕ระ^๕มา^๕ณ^๕ด^๕ำ^๕ม^๕พ^๕ัน^๕เร^๕ือ^๕น^๕ ค^๕น^๕ไ^๕ท^๕ย^๕มี^๕มาก^๕ ว^๕ัด^๕ถึง^๕ด^๕ิบ^๕ห^๕้า^๕ว^๕ัด^๕ ตาม^๕ค^๕ด^๕าด^๕
 พ^๕บ^๕ค^๕น^๕ไ^๕ท^๕ย^๕ฤ^๕า^๕แ^๕ก^๕ที่^๕พ^๕ุด^๕ไ^๕ท^๕ย^๕ได้^๕มา^๕ก^๕กว่า^๕เม^๕ือ^๕ง^๕อ^๕ัน^๕ๆ^๕ ห^๕ม^๕ด^๕ . ป^๕ด^๕า^๕ที่^๕ก^๕ิ^๕น^๕ใน



รูปประเพณีแห่เมืองปัตตานี เวลากลางคืน

เมืองเปนปตานาเค็มเปนพื้นปดทุกมี้ แต่ปดามั้นน้อยพอกินในเมือง
ไม่ได้จำหน่าย เดิรกดับจากตลาดแล้วตรงไปตามทางที่ขึ้นมาจากท่า
น้อยหนึ่งถึงบ้านพระยายิหิงษ์ อยู่เยื้องกันกับบ้านพระโยชานุประดิษฐ
น้อยหนึ่ง ราวเปนไม้ไผ่ค้ำเตะตายดี อยู่ข้างจะซุดโครม ประตูไม้
ตามช่องเปนแบบวงแหก มีรั้วชั้นเดียวก็เข้าไปถึงห้องหนึ่ง ที่ห้องหนึ่ง
โรงจากยกพื้นสูง แต่คาดดีผูกม่าน ปูพรมและเคื่อเปนพดัมปดา ตั้ง
โต๊ะเก้าอี้มีเงินเคียงนอน มารดาและภรรยาพระยายิหิงษ์ กับทั้งพี่สาว
ซึ่งเป็นภรรยาารายมาตาเมืองกตันทันคนก่อน ภรรยาพระโยชานุประดิษฐ
ภรรยานี้ใช้ระกับญาติพี่น้องผู้หญิงออกมาจับจัดกับเข้าของเตียงมาเตียง
เปนตำรับอย่างไทยรองถาดตามธรรมเนียม แต่กับเข้านั้นเปนกับเข้า
แหกเปนพื้น มีกับเข้าไทยเจ็ดช่องตามดั่ง ของหวานเปนอย่างไทย
ภรรยาพระยายิหิงษ์ผู้เรียกกันว่าแม่บ่า เปนลูกคนกูโนชาวเมืองตานี
อยู่ในกรุงเทพ ฯ พูดภาษาไทยได้ จัดการรับของอันใดก็อยู่ข้างจะเปน
ไทย แต่เปนเวลาที่จจะรับร้อนออกเรือ จึงได้ให้เงินเปนค่าเบียดยงห้า
สิบเหรียญ และให้แจกคนที่เกณฑ์ไปรับและใช้การงาร ๒๐๐ เหรียญ
แล้วกลับมาลงเรือ ออกจากเมืองยิหิงษ์มาถึงเรืออบตบุรุษที่เคียบบ้าย
๓ โมง พอดคนพร้อมก็ออกจากเมืองตานีเวลาบ้าย ๓ โมงครึ่ง

เวลาบ้าย ๕ โมง ๔๐ นาที ถึงเมืองเทพา ที่ฝั่งเดเห็นมีเขาสูง
หนึ่งหลังหาดทรายยาว แดเห็นแหลมที่ต่อแดนกับเมืองจระเปนภูเขา
ติดต่อกันเทือกยาว เวลที่มาถึงเปนหมอกกดุมไปตามฝั่งเห้มน้อย่าง
ฝนตก มีลมพัดหนาวออกมาจนถึงเรือ พระยาสุนทรานุรักษ์ พระ

ดำรงเทวฤทธิ์เจ้าเมืองเทพา(๑) พระยาหนองจิกตามขึ้นมาหาที่ในเรือด้วย เวลายื่นคำเดี้ยแล้วจึงไม่ได้ขึ้นบก วันนั้นเป็นวันได้รับหนังสือเมตต์ซึ่งมาด้วยเรือนฤเบนทรบุตร จึงได้หยุดทำหนังสืออยู่จนดึก

วันที่ ๓ เวลาเช้าโมงหนึ่งกับ ๔๐ นาที ลงเรือกระเชียงขึ้นไปตามลำน้ำเมืองเทพา ที่หาดทรายปากช่องมีกองฟืนมาก เพราะใช้ทำการที่เตรียมรบแล้วด้วย สงขลาใช้พืนเมืองเทพาด้วย มีเรือนโรงสองฝั่งประมาณ ๔๐ หลัง มีต้นมะพร้าวต้นตาลเล็กน้อย เป็นบ้านคนทำปดาคณพวกรู้ว่าเป็นแขกเมืองกตัญญูมาก ค่อนั้นเข้าไปก็เพนป่าไม้โกงกางไม้เตม็ด ลำน้ำเข้าไปข้างในยิ่งกว้างขึ้น มีบ้านอีกหมู่หนึ่งประมาณ ๑๓) หลังเรือนอยู่ฝั่งข้างขวา ฝั่งซ้ายมีไร่ยาหลายไร่ มีคดองแยกแต่แดงเผือกทำปดาค พืนจากนั้นขึ้นไปเดียวหนึ่ง ถึงเกาะกลางแม่น้ำเป็นเกาะใหญ่อยู่ อยู่ตรงหน้าบ้านพระเทพา แม่น้ำที่ตรงนั้นกว้างใหญ่ทั้งสองทาง ที่เกาะนี้เป็นที่นกขมิ้นชุม นกขมิ้นรูปพรรณดีฐานคล้ายนกคุ้ม แต่ขาวดีแดงตลอดจนถึงหัวเท้า ดีที่คอเป็นสีน้ำตาลเจือแดง แต่ดีขบปีกเหมือนนกกระทานกคุ้ม ดวงตาแดงเป็นดีทับทิม นกพวงนั้นด้านเป็นคางคาว กตางคินคินชนหากิน กตางวันนอน ถ้าฤดูเดือน ๖) เป็นเวลากำลังที่มีน้ำ มีชุมมาก นัยว่าดักได้ถึงวันละ ๓๐๐) แต่จะควรหาร้างหรือประการใดนั้นตามใจ พระยาสุนทรหาเป็นผู้พูดก่อน แต่มีผู้รับยืนยันว่าจริงหลายปาก วิธีที่จะดักนั้นกตางคินไป

(๑) พระดำรงเทวฤทธิ์ ชื่อเรื่อง ขำหดวงเดิมแล้วได้เลื่อนเป็นพระยา

หนึ่งอยู่ที่เกาะ ไม่ว่าคนมากน้อยเท่าใด ไม่เป็นเหตุทำให้ดินแดนหลบหนี
 ห้ามอย่างเด็ดขาดไม่ให้สู้รบห้ำหั่น มีหมอกที่ดำสำหรับร้องเตือนเตือน พระ
 ยาศุณทราบอกว่าร้องเกร็ก ๆ เกร็ก ๆ ดูเตือนไม่น่าหนักงเดย แต่ครั้น
 เมื่อได้ฟังร้องวันนั้น ดูเตือนน่าเฉื่อยเฉื่อยเขื่องเป็นเตือนนก เวดาร์้องนั้น
 ร้องตอคนประสานกันไป คนหนึ่งร้องเตือนนางนก ก็อก ๆ ๆ ๆ ๆ ๆ ๆ
 คนหนึ่งร้องเตือนนกผู้ กว ปรีอ— แต่ปรีอนนมออกกริมฝีปากตากยาว
 ไป แล้วมีรอยขนมานิด ๆ ตากต่อไปอีกตอคราว จึงหมดโน้ตครั้ง
 หนึ่ง นัยว่าถ้าไปเรียกเช่นนั้นนกพวกนั้นก็บินอยู่ในอากาศก็ตงมาที่พื้น
 แผ่นดินใกล้ ๆ ตัวคนบ้าง นัยว่าถึงจับศีรษะคนต้องร้องต่อไว้จนสว่าง
 พอแสงสว่างขึ้นแล้วก็เป็นบินไปไหนไม่ได้ด้วยตาฟางมืด หรือเป็นเวลา
 นอน แต่ถ้าถึงไว้จน ๕ โมงเศษหรือเที่ยงเป็นเวลาตงก็ไปได้ วิธีที่จะ
 จับนั้นเมื่อเรียกตงมาไว้ได้จนรุ่งเช้าแล้ว จึงได้ต้อนให้เข้าไซเหมือน
 อย่างเช่นดักปลา ไม่ต้องยิงต้องจับอย่างหนึ่งอย่างใดเลย เห็นเป็นการ
 ที่น่าดูอยู่เช่นนั้น จึงให้พระยาสุณทราตงมาคอยอยู่ที่เมืองเทพา ครั้น
 เมื่อเวลาคั่นมาถึง ได้ถามพระยาสุณทรา พระยาหนองจิก พระเทพา
 ซึ่งรับรองตมคำกันมาแต่เดิมนั้น แจ้งว่าในฤดูนี้ตมมาถึงเดือนเก้าหก
 เหล่านั้นน้อยไป ไม่ชุ่มเหมือนเดือน ๖) เป็นเวลาดกฟองใหม่ ๆ กำลัง
 ผอม พระยาสุณทราได้ตงไปเรียกตมตงคืบ แยกเรียกหลายแห่งด้วย
 กัน ได้แต่เพียงแห่งตะเก้านกดิบนก ไม่ตมร้อยดังเช่นว่า แต่คงจะมี
 ตัวนกที่ตมตงได้ เดิมฉันคิดว่าจะขึ้นไปในเวดาค่ำ ดูเมื่อนกตง จึง
 ได้รับมาให้ถึงเมืองเทพาแต่เวลานั้น ครั้นเมื่อทราบว่านกไม่ตมมากเหมือน

อย่างเช่นว่าแต่ก่อน และไม่เกื่อนกตุ้มถึงจับหัวคิงเช่นว่า จึงให้เขา
เรียกเสียเวลาเช้าวันหนึ่งจึงขึ้นมาดู ที่ซึ่งจะค้อนให้หนักเข้าไชนั้น เขาไม่
ทำเป็นคว่ำวสระใบไม้เป็นปีกกา เขาไขว่ดวงดักไว้ที่ปากช่อง เวลาที่
จะได้นกก็ร้องเสียงเบา ๆ เขาใบไม้ใบใดฟาด ๆ นกนั้นก็วิ่งเข้ามา
ประดังค้แต่ที่จะหลบเข้าซุกกรอกอย่างเดียว ตะครุบจับก็ได้ง่าย ๆ เมื่อ
ได้ให้เข้าไขก็วิ่งไปถึงนำไซ เห็นใบไม้ที่สระรก ๆ ก็ถอดเข้าไปอยู่
ในไซ แต่ที่ค้อนวันนั้นได้ห้าตัวเท่านั้น ตะครุบจับเอาตัวหนึ่งมา
พิเคราะห์ดูก็อยู่ข้างผอมจริง แดงม่วงงายไม่สู้ดีนรหนัก ถ้าจับไว้ใน
มือหนึ่ง ๆ ประเดี๋ยวหนึ่งก็หลุดตา ท่าทางอยู่ข้างครั้นครำ นกที่พระยา
สุนทรราชดักไว้ได้แต่ก่อนนั้นก็ได้เรียกมาได้แล้ว ฉันทิดจะเลี้ยงเข้าไปให้
ถึงกรุงเทพ ฯ เห็นว่าคงจะเลี้ยงรอดได้ด้วยไม่เปรี้ยวเลย อาหาร
ก็อย่างนกกระทาหรือตุ๊กไก่นั่นเอง นกเช่นนั้นถ้าเป็นฤดูที่มีชุม ชาย
ในท้องตลาดเมืองสงขลาตัวตะไฟ เราฟังดูไม่สู้เชื่อ แต่ไปเอ่ยขึ้น
กับคนที่สงขลาตรูกันชิมทราบไม่เป็นการอัศจรรย์อันใด คุณกเข้าไซ
แล้วจึงได้ข้ามฟากไปที่พลับพลาน้ำหมู่บ้านที่เป็นเมืองเทพานัน มีเรือน
เจ้าเมืองและราษฎรประมาณสัก ๓๐ หลัง ปลายแหลมวัดที่เกาะ
ซึ่งอยู่ข้างแน่นหนาอย่างมาก มีวัดอยู่วัดหนึ่งเป็นของเก่า แต่พระเทพา
เรือง คนนั้นมาปฏิสังขรณ์ขอทิวตุงคามสีมา ได้ให้ใบอนุญาตแต่เดิมทำย
ชื่อเดิมซึ่งชื่อว่าวัดเทพา ให้มี เรือง อีกคำหนึ่ง ชื่อวัดเทพาไพโรจน์ ได้
ออกเงินช่วยในการวัดสองข้าง

เมืองเทพาน้อยข้างเป็นที่ขัดสนกันดารมาก เพราะพื้นที่ไม่ตัวเอง

ถ้าคลองเทพาปลายทางขึ้นไปถึงเหมืองตึก แขวงเมืองยะลาคว้นออก
เฉียงเหนือต่อเมืองจนะ คว้นตกเฉียงเหนือต่ออำเภอจะแห่นขึ้นถึงขตา
คว้นตกต่อเมืองไทร คว้นตกเฉียงใต้ต่อเมืองยะลา ทิศใต้ต่อเมือง
หนองจิก คนม้อยู่วิทยาการกันไปประมาณสักพันเรือน เป็นแขกมาก
ไทยก็มีจันม้นน้อย สิ่งซึ่งเป็นที่เสียของเมืองเทพานั้น คือพื้นแผ่นดินลุ่ม
น้ำเหนือท่วมอยู่นาน ๆ น้ำทเดขึ้นถึง แผ่นดินเค็มอยู่เสมอนานาไม่ได้
ทำได้แค่เข้าไร่ที่ไกล ๆ เขา แต่ไม่มีมาก หวายต่าง ๆ แตะขึ้นก็มี
แต่ไม่มีผู้ใดทำ ไม่ได้เป็นสินค้าออกจากเมือง เพราะราษฎรในเมืองไม่
มีเข้าพอกิน คนที่อยู่ในเมืองนี้ต้องเสียแต่ค่าเช่า ที่เรียกว่าค่าน้ำ
ดิน เห็นจะเป็นค่าน้ำค่านิน แต่่น้ำเลี้ยงชาวนอก เมื่อเรียกคินกับค้ำ
อื่นน้ำจะมีขึ้นได้ แล้วยังกลายเป็นน้ำไป เสียที่ดินหนึ่งหรือลด
ลงกับเกณฑ์ให้ตัดฟัน คนหนึ่งบดระยัยคั้น เสียเกณฑ์พอให้ได้ครบ
ห้าหมื่นคั้น นอกนั้นไม่ต้องเกณฑ์อื่นใด ฉะนั้นได้กับพระยาสุทร
ว่าถ้าคิดซื้อเครื่องจักรเดี่ยไม่มาตั้ง จ้างราษฎรตัดไม้พอมมีทางหากิน
คนเห็นจะคิดมาก เขาก็เห็นด้วย แต่ยังตรงออกเอาจะต้องหาหุ้น
ส่วนต่อไป

หนึ่งหลวงประชาภิบาลผู้ช่วยราชการเมืองยี่หรีงกับยี่ควน ซึ่ง
เป็นบุตรพระยาวิหรีงแดง กับราษฎรอีกตามรายมาร้องฎีกากว่าโทษ
พระยาวิหรีง ว่ากระทำการคุมเหงตัวและราษฎรต่าง ๆ ฉนั้นเห็นว่า
ควรจะยื่นเรื่องราวที่ผู้รักษาเมืองสงขลา ก่อน จึงได้คืนเรื่องราวไป แต่
ความเรื่องพระยาวิหรีงนี้ ว่ามีใจมาร้องต่อพระยาภิเษยศรีธรรมถึง

๕๐) คน ร้องที่พระยาสุนทรทรมี่ ได้มีใบบอกเข้าไปที่กดาโหมตั้งให้หาตัวพระยาสิทธิหิรัมาชะระ พระยาสิทธิหิรัมาชะระไม่มา เปนชำนานจึงได้ตัว ข้อความที่หาว่าท่านไม่มีความผิดบ้าง เก็บบริบทพยัคฆ์ตามชอบใจบ้าง แต่ในเรื่องราวหลวงประชาภิบาลนั้น หลวงประชาภิบาลก็เป็นหลานพระยาสิทธิหิรั ได้เป็นผู้ให้เงินเข้าไปเสียค่ารับตำแหน่งในกรุงเทพ ฯ ถึงสามพันสามร้อยเหรียญ ยึดคุณนั้นก็เปนหลานและเปนบุตรเขยพระยาสิทธิหิรั หาว่าพระยาสิทธิหิรัคุมเหงต่าง ๆ จึงต้องแตกร้างกัน พระยาสิทธิหิรัให้การรับตามที่หา แต่อ้างว่าผู้ที่หาเสียนี้มีผิด และที่เก็บบริบทมานานก็มีผิด แต่จะเรียกจำนวนค่าคดีนี้ ก็ว่าได้เขียนไว้ดังเรื่องเดียว เดียวนี้ความก็ยังพิจารณาอยู่ แต่พระยาสิทธิหิรัไม่เข้าใจทางความเคย บิดพลุดลัดก็เลยไปไม่มีใครไปศาลจึงได้เข้าอยู่ ฉันทก็ได้ก่เคื่อนพระยาสุนทรทราให้เร่งว่ากล่าวเสียให้เห็นผิดแฉชอบ ถ้ามีความผิดจริงก็ลงโทษได้ อย่าให้เป็นคดีเคื่อนว่าหนักหน่วงความไว้ด้วยการที่แกล้ง ให้เปนที่หวาดของเมืองแขกทั้งปวง

อนึ่งพระยาสุนทรทรมี่แจ้งความว่า พระยาไทรบุรีกับพระยาสุรพตพิพัธมาถึงเมืองสงขลา ไม่ทันเวลาที่ฉันอยู่ ทราบว่าพระยาสุนทรทรมี่มากอยรับฉันจะแวะที่เมืองเทพา จึงได้ขอเรือมาดเก้งที่เมืองสงขลาพายมาคืนยังรุ่ง ถึงหาดทรายหน้าเมืองเทพาเวลาเช้าฉันให้คนเฝ้ารับฉันไปบอกพระยาสุนทรทราที่พลับพลา พระยาสุนทรทราได้สั่งให้ตามฉันไปหาฉันที่พลับพลา จึงได้คอยอยู่จนเช้า ๔ โมงเศษก็หายไป เห็นว่าจะเป็นด้วยพระยาสุรพตมาเรือคนละลำยังไม่ถึงรอคอยกันอยู่ ฉันท

ยังไม่ได้กินข้าวเช้าขึ้นไปจึงได้กลับมาเร็ว จดเรือกระเชี่ยงให้ไปรับ
 มาหาในเรืออบตบรทิศ พระยาศุรพตพิพิชนะนคราไปมาก ผมหงอก
 ชาว ได้ถามถึงวันที่มาว่าเดิรทางบกอยู่ ๔ วัน พักที่สงขลาวันหนึ่ง
 ลงเรือมาวันหนึ่ง เปน ๖ วันด้วยกันแล้ว ฉันเห็นว่าเวลาจะกลับไป
 เมืองสงขลาต้องทวนถามกว่าจะไปถึงเมืองสงขลาที่จะเข้า จึงชวนให้
 ลงเรือเวสตราจะไปยังที่สงขลาที่ไม่ยอม ว่าจะต้องชนเข้าของเปนความ
 ลำบาก ด้วยเรือกลไฟทอดอยู่ห่างฝั่งมาก มีคลื่นลม เปนเวลามีคลื่น
 อยู่บ้าง จะขอไปเรือเล็กเทียบฝั่งไปเหมือนเมื่อมา ได้พูดกันถึง
 ราชการบ้าง เรื่องการทำรังนกบ้างประมาณก่อนชั่วโมง จึงได้ให้
 เรือกระเชี่ยงใหญ่ (เรือเหว) ไปส่งที่เรือ และจัดเสบียงอาหารที่ใน
 เรือไปส่งให้ ด้วยในเมืองเทพานนอกจากเข้ากับปลาแล้วไม่มีอันใด
 การซึ่งเขาอยู่ล่าหามาแล้วคิดตามลงมาจนถึงเมืองเทพาน ก็
 เปนความแสดงความจงรักภักดีเป็นอันมากขอบใจเขาอยู่ กว่าจะขึ้น
 ไปถึงเมืองสงขลาได้เห็นจะถึงคืนกับวันหนึ่ง บ่ายโมงเศษได้ออกเรือ
 จากเมืองเทพา มาพบเรือเวสตราซึ่งรับหนึ่งดื้อเมด้ออกมาก่อนหน้าเรือ
 นฤเบนทรบุรี มาขจัดฟันตามทาง ทอดอยู่ที่เมืองสงขลาหยุดรับหนึ่ง
 ดื้อเมด้อะดังของ แล้วจึงได้ออกเรือต่อมา

ในเวลาน้ำที่จะใช้เรืออยู่ข้างตะวันตก จึงได้คิดจะไปแวะที่อำเภอ
 เด็ดจเกาะพังน้ออีกคราวหนึ่ง แดจะได้พระยาไชยาซึ่งดาไปตรวจการ
 ที่เมืองไชยาด้วยเรือแกลดทิศ จะได้ทราบเวลาน้ำ ซึ่งจะข้ามกระเด็ดเข้า
 ไปเมืองไชยาด้วย เพราะฉันจะบอกกำหนดเวลาข้างหน้าเปนแน่ทีเดียว
 ยังไม่ได้

หนังสือฉบับนี้มีข้อความคลุกคละปะปนกันอยู่หลายอย่าง ด้วยเวลาไม่พอที่จะแยกออกเป็นฉบับ ๆ ตั้งใจจะให้ทราบในที่ประชุมเสนาบดีเต็มข้อความนี้ได้ แต่เมื่อจะส่งให้พระบรมวงศานุวงศ์และข้าราชการฝ่ายหน้าฝ่ายในทราบ ขอให้กรมหลวงเทเวศร์วงศ์ถัยข้อความซึ่งไม่ควรจะพูดถึง เช่นว่าด้วยความคิดพระยาตานีในเรื่องรายามูตา ซึ่งเป็นแต่ความคาดคะเนของตนเองเป็นต้นออกเสีย แล้วจึงบอกกล่าวให้ทราบทั่วกันแต่ข้อที่สมควร

ตัวฉันเองตั้งแต่หนังสือฉบับก่อนมาแล้ว ก็มีความสบายมาก ชื่นและอ่อนชื่นออกหน่อยหนึ่ง เว้นแต่เมื่อขึ้นเมืองสายเมืองตานีเมืองยี่หริ่ง ๓ วันติด ๆ กันน้อยข้างจะเหนื่อยเกินไปหน่อยหนึ่ง เพราะต้องนั่งมาก ชักให้เมื่อยไม่เหมือนเดิร ถึงได้จำรรหลายร้อยเส้นเห็นดีเหนื่อยก็กลับทำให้แก่โรคร้ายได้ แต่นั่งมากนั้นก็กลับให้โทษได้มาก แต่ก็ไม่เจ็บไขข้อใดสบายดี บันดาคนที่มากมีแต่ไชยันต์(๑) ขึ้นไปเอกแตกที่เมืองสายกลับมากับไซ้ ไม่ได้ขึ้นเมืองตานีและเมืองยี่หริ่ง ครั้นมาถึงเมืองเทพานกชนบทได้หายเป็นปกติ นอกนั้นมีความสะดวกสบายอยู่ด้วยกันทั้งสี่

อนึ่งหนังสือของเธอ ลงวันที่ ๒๙ กรกฎาคม บอกรับหนังสือและข่าวที่กรุงเทพ ฯ กับตั้งคำร้องเจ้าพระยามหินทรศักดิ์ธำรงมานั้น ได้รับแล้ว

สยามินทร์

(๑) คือพระเจ้านองยาเธอ กรมหมื่นมหิศราชหฤทัย

พระราชหัตถเลขาฉบับที่ ๔

เรือพระที่นั่งอุบลมุกต์ทอดที่ปากน้ำเมืองหงังตวัน
วันที่ ๓๐ สิงหาคม รัตนโกสินทรศก ๑๐๘

ถึงท่านกงถาง แดกรมหลวงเทเวศร์วงศ์โรปการ

ด้วยจดหมายมาแต่ก่อน แจ้งความมาจนถึงวันที่ ๕ เดือนที่ ๖
เวลาเช้า ที่เรือเข้าไปทอดอยู่ในกระเด้งหน้าเมืองไชยาเตรียมจะขึ้นบก
รอด่ายมากไปเพราะเขื่อนหนึ่งตื้นเมตต์ ซึ่งมาด้วยเรือมูราชูดีดสัตว์ดีด
เวลาบ่ายเที่ยงตรงจึงได้ลงเรือกระเชียง เรือจักรนารายณ์ดาก เข้าไปใน
อ่าวเมืองไชยา ที่ปลายแหลมปากช่องขวามือ มีศาลามุงกระเบื้องแดง
รอบหลังหนึ่ง เขาทำประรำตะพานฉนวนไว้แต่ไม่ได้ขึ้น ต่อขึ้นไป
หน่อยหนึ่งถึงปากคลองพุมเรียง พบเรือศรีษะช้างพระยาสวัสดิความ-
ดิฐ(๑) ออกมาทอดอยู่ในที่นั้น หยุดปล่อยเรือกลไฟต่งแต่ที่เรือจอดเข้า
ถึงปากคลองไป ๔๐ นาที ต่กระเชียงเข้าไปอีก ๑๐ นาทีพอถึงตะพาน
น้ำ ตามต่องข้างทางเป้นป่าดงไม่มีบ้านเรือน เวลาที่ขึ้นนั้นถูกคราว
น้ำตมมีทศนตองแห่ง เขาจัดคนให้มาคอยอยู่ในน้ำประมาณแห่งละ
๖๐) คน น้ำอยู่ในเพียงเขาก็ต่กระเชียงเข้าไปได้ ไม่ต้องเข็น ถ้า

(๑) พระยาสวัสดิความดิฐ (พัก) ต่อมาได้เป็นพระยาโชฎีกกราชเศรษฐี
เวลานั้นเข้าห้กับพระยาไชยา (จำ ศรียาภย์) ทำอากรวังนก

คตองไชยาแควเพราะเป็นคตองด้วย ตะพานที่ขึ้นน้อยตรงบ้านพระยา
 ไชยา ริมคตองเป็นที่ลุ่มน้ำท่วมถึง ถนนคตองถมสูงขึ้นประมาณสอง
 ศอกคตองกระดานกันไว้ ฟากถนนข้างซ้ายมือเป็นสวนมพร้าวของพระยา
 ไชยาปลูก คุยอดใบก้ามคัน มีมพร้าวมากทำอย่างเกาะส้มๆ ที่คตอง
 ริตะพานมีบังก์ปลูกโรงเรือโรงงาร ขึ้นไปประมาณสักสองเดินเศษๆ
 ล้อมเดินถึงสนามหญ้านำบ้านพระยาไชยา ถมดินสูงพื้นน้ำท่วม
 กว้างขวางปลูกต้นไม้ชนิดขนาดใหญ่ ต้นด้ายหยด ต้นกระดังงาราย
 รอบ มีดอกดกเต็มต้นทั้งด้อมอย่าง จนดั่งกลิ่นหอมในที่บริเวณเหล่านี้
 นี้ได้ ฟากสนามข้างริมคตองมีเรือนห้าห้อง เติดยังรอบใหญ่หลังหนึ่ง
 เรือนสามห้องเล็กหัวท้ายข้างตะหงัน ข้างกว้างปลูกกระดานเป็นที่ซึ่ง
 พระยาไชยาเรียกเองว่าสระขึ้น สำหรับรับเจ้านายและขุนนางผู้ใหญ่ไปมา
 ในเรือนหลังใหญ่มีห้องนอนสองห้อง ตั้งเตียงมีมุ้งม่านพร้อม ครวณ
 จัดเป็นที่รับเจ้านาย มีโต๊ะยาวตั้งเครื่องกับเขาสองฝั่งอย่างเคียงโต๊ะ
 เครื่องประดับห้องมีพอรินเซออย่างฝรั่ง คือเก้าอี้เก้าอี้นอนและเครื่อง
 ประดับฝา ครอบักพร้อมบริบูรณ์ตามสมควรแก่ตัวเรือนเป็นที่พออยู่สบาย
 ได้ที่ตรงสระขึ้นข้ามเป็นบ้านพระยาไชยา คตองนี้คตองกระดาน เรือนข้าง
 ในเป็นเรือนฝากระดานอย่างฝรั่งบ้าง เรือนฝากระแวงอ่อนบ้าง ที่ปลาย
 สนามอีกด้านหนึ่งปลูกพลับพลาสามห้องเติดยังรอบ กันเป็นข้างนำข้าง
 ใน ข้างในมีเรือนย่อมๆ อีกหลังหนึ่ง ตกแต่งปลูกดาดหุ้มด้วยผ้าแดง
 ผ้าขาวผ้าด้ายหมดจกเรียบร้อย มีเครื่องประดับอย่างฝรั่งโต๊ะเก้าอี้เครื่อง
 ติดเต้าพอสมควรแก่ที่ ดาดประำกระแวงกว้างคตองด้านหน้า กันรูดทาง

มะพร้าว มักด้วยไม้ต่างๆ ห้อยตามชายประรำ ปันพระदानแดงเกา
 ไม้ไม้ที่พองอย่างจั้น เป็นที่ชำระการเฝ้า เทียวดูในที่ต่าง ๆ เหล่านี้
 แล้วพักอยู่ที่พลับพลาจนบ่าย ๒ โมง จึงได้ออกเดินไปตามถนนหน้า
 บ้านพระยาไชยาผ่านหน้าศาลากลาง ไปเลี้ยวตรงทางวัดสมุหนิมิตร (๑)
 แวะเข้าคูวัด พระสงฆ์ทั้งในวัดนั้นและวัดอื่นมานั่งรับอยู่ในศาลาเดิม ๆ
 ทุกศาลา ได้ถวายเงินของศักระกิ่งคำตั้งบ้าง ของศักระบาทบ้างทั่วกัน แล้ว
 ออกเดินต่อไปตามถนนท้องตลาด ตลาดเมืองไชยาไม่เป็นโรงแถวปลูก
 คัดๆ กันเหมือนเช่นเมืองสงขลา ซึ่งมีจันแห่งใดมักจะเป็นโรงแถวคัดๆ
 กันเช่นนั้น แต่ที่ตลาดเมืองไชยานี้เป็นตลาดไทย ชายของนาเรือนหรือ
 ริมประตูบ้านระยะห่างๆ กัน มีผ้าพันบ้าง ขาวม้าราชวัดบ้าง ยกไหมยก
 ทองก็มี เป็นของทอในเมืองไชยา แต่ผ้าพันไม่มากนักเหมือนอย่างเมือง
 สงขลา ขนมีขายมาก ชื่อเสียงเรียกเพี้ยนๆ กันไปกับที่เมืองสงขลา
 บ้านเรือนก็ดูแน่นหนา มีเรือนฝากระดานบ้าง แต่ครัวหน้าบ้านโดยมาก ที่
 เกือบจะสูญตายตลาดมีวัดโพธาราม เป็นวัดโบราณซึ่งพระครูกาแก้ว
 อยู่ พระอุโบสถหลังคาชำรุด ยังอยู่แต่ผนังมุงจากไว้ พระครูกาแก้ว
 อายุ ๘๐ ปีตาไม่เห็น หูตึง แต่รูปร่างยังอ้วนพีเปดังปลั่ง จำการเก่าๆ

-
- (๑) วัดสมุหนิมิตรนี้ สมเด็จพระยาบรมมหาประยูรวงศ์ เมื่อยัง
 เป็นเจ้าพระยาพระคลัง ๖ ที่สมุหพระกลาโหมสร้างเมื่อรัชกาลที่ ๓
 เพราะได้เป็นแม่กองลงไปตั้งตึกเลขอยู่ในหัวเมืองเหล่านี้คราวหนึ่ง
 เมื่อตอนปลายรัชกาล

ได้มาก ปากคำอยู่ข้างจะแข็งแรงวัยน้อย เป็นคนช่างเก็บของเก่าแก่
 อย่างเช่นผ้าไตรผดของวัดพระศรีรัตนศาสดาราม เมื่อครั้งแผ่นดินพระ
 บาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว มีผ้ากราบปักเป็นคัน ก็ยังรักษา
 ไว้ได้ แต่เล่าเรื่องราวในการรารที่มื้ที่กรุงเทพ ฯ ประกอบดังของได้
 ด้วย เรียกชื่อคนทั้งชนเก่าชนใหม่เต็มชื่อเต็มนาม ได้สนิทกัน
 ก็นอกขอบใจ จึงได้รับจะปฏิสังขรณ์พระอุโบสถ ซึ่งพระครูได้ตระ-
 เกรียมไว้บ้างแล้วนั้นให้สำเร็จ ได้มอบการให้พระยาไชยาเป็นผู้ทำ
 เพราะอิฐแถมกระเบื้องเขามีอยู่แล้ว แต่ได้ถวายเงินพระครูซึ่งห้าตำลึง
 พระสงฆ์อันคัมภีร์กัณฑ์ตำลึง ข้างในเรียรายกันเข้าในการปฏิสังขรณ์
 บ้าง เจ้าฝ่าย(๑) มาทำบุญวันเกิดที่วัดนี้ ได้ถวายเงินในการปฏิสัง-
 ขรณ์ต้องช้าง รวมเงินประมาณสี่ช้าง ออกจากวัดเค็รไปจนสุดตลาด
 ยังมีทางต่อไปอีกหน่อยหนึ่ง จึงจะถึงทุ่งไชยา ทางตั้งแต่บ้านพระยา
 ไชยาไปจนถึงทุ่งไชยาประมาณ ๓๐ เส้น กลับโดยทางเดิมมาพักที่
 พลับพลา พระยาสวัสดิความศิรุเป็นผู้ช่วยพระยาไชยาจัดการเลี้ยงทั่ว
 ไป อยู่ข้างดีกว่าทุกแห่ง เวลาค่ำ ๕ โมงครึ่งกลับมาเรือ

ที่เมืองไชยานั้นเขตแดนติดต่อกันกับ เมืองหงส์ฮวน ที่บางตำรุิม
 ทเดศวันตกคือเมืองศิริรัฐนิคมที่คดองยั้น ด้านใต้คือเมืองกาญจนศิรุ
 ที่ปากคดองพันธุหา ถ้าน้ำใหญ่ซึ่งเรียกคดองพุมเรียงเหมือนกัน ปลาย

(๑) พระอรรคชายาเธอ พระองค์เจ้าฝ่ายสวัสดิภิรมย์ กรมขุนสุทธา
 ดินนาฏ

คลองไปทลุดอกทะเลเป็นคลองน้ำเค็ม คลองพุมเรียงเล็กซึ่งเข้าไปถึง
เมืองนั้นก็เป็นคลองคั่นคั่นก่ดมาแล้ว เพราะฉะนั้นการที่ไ้ค้าขายใน
ลำคลองไม่มีอันใด น้ำก็กินไม่ได้ ต้องใช้น้ำบ่อทั้งนั้น จำนวนคนที่
ได้ทำดำนโนครวแปดปีเก่าปมาเด่นั้น ประมาณดีหมื่นเจ็ดพันเศษ
เป็นจันอยู่ต้องร่อยแฉกประมาณห้าร้อย แต่ในคนเหล่านี้ที่อยู่ในบังคับ
เมืองไชยาแท้เพียง ๗๐๐๐) คน นอกนั้นเป็นคนต่างเมืองมาอยู่ การ
ทำมาหากินของราษฎรทำนาเป็นพื้น เมื่อโคกระบือยังไม่ (เป็นโรค
ระบาดทั่ว) ดม้มีเข้าจำหน่ายออกจากเมืองบ้าง ตั้งแต่เกิดโคกระบือ
ดม้มาแล้ว ยังไม่พ้นตัวจนเต็มที่ได้ ต้องซื้อเข้าต่างเมืองกิน ต้นตาล
ในเมืองไชยามีมาก แต่ราษฎรไม่ใคร่พอใจทำ พระยาไชยาแจ้งว่าเมื่อ
เข้าแพงได้คิดชักนำไปทำตาล ก็ทำได้น้ำตาลดีกว่าน้ำตาลเมืองยี่หริ่ง
แต่ผู้นำตาลเพ็ชรบุรีไม่ได้ ครั้นพอม้เข้ากินแล้วก็พากันทั้งการทำตาล
เสียมาก ราษฎรอยู่ข้างจะสันโดษหากินแต่พอเลี้ยงชีวิตคดค้าเมือง
พัทลุงสินค้าต่างๆ ที่ออกจากเมืองไชยานั้น อยู่ข้างจะได้เลี้ยงได้ความ
มากเพราะพระยาไชยาดันหักในการค้าขาย มาดไม้เคี่ยมสำหรับทำ
เรือพลูที่เข้าไปกรุงเทพ ๑ ปีหนึ่งถึง ๓๐๐) ถ้า ดูก็ขึ้นอยู่ คนข้างใช้เรือ
ในกรุงเทพ ๑ มากเสียจริง ๆ แต่เมืองไชยาเมืองเดียวยังเท่านั้น ปีหนึ่ง
จะเกิดเรือขึ้นใหม่สักกี่ร้อยลำ พระยาไชยาเองก็ตั้งโรงต่อเรือเยี่ยมสุน
ขาย ฉนั้นได้ตั้งโรงที่ทำงานนี้ ว่าลงทุนเบ็ดเสร็จอยู่ใน ๒๘๐ บาท
ขายได้ห้าหนึ่งร้อยแปดสิบบ้าง ห้าร้อยบ้าง กระดานไม้เคี่ยมเกิดขาย
ขึ้นในหมู่เขาแพง เพราะพระยาไชยาแนะนำ แต่ราษฎรยังชอบใจ

ทำคดีต่อมาเดี๋ยวนี้ได้ออกจากเมืองอยู่ในปีระ ๒๐๐๐ แผ่น ดินคำที่
 เป็นพินอยู่ก่อนนอกนั้น คือหว่ายไ้ไ้กระเซงเปนอย่างมาก ฟ้าตาต
 มพราวตุ้กรเปนนอกน่อย ดินคำทั้งปวงนั้นเข้าไปกรุงเทพ ฯ โดย
 มาก แต่ฟ้าตาตจำหน่ายอยู่ในแถบนี้ ตุ้กรและเขาหนึ่งเมื่อคราวมีออก
 ไปจำหน่ายเมืองสิงคโปร์ และพระยาไชยาแจ้งว่าได้พบตุ้กรในแขวง
 เมืองไชยาต่อแขวงเมืองหลังสวนแห่งหนึ่ง ได้มีใบบอกเข้าไปกรุง-
 เทพ ฯ แล้ว เขาคิดจะทำในระตูแตงนี้ หนึ่งในหมู่ของถวายทั้งปวง
 มีขนดอกด้วย ตามก็ได้ความว่าราษฎรไปตัดป่าพบเข้า ในแขวง
 เมืองไชยานเอง ตุ้กรไม่เคยมีมาแต่ก่อน ถ้าค้นจริง ๆ ก็เห็นจะได้เหมือน
 ข้างเหนือบ้าง ตัวพระยาไชยาเองเป็นคนคดองแคล้ว และมีความคิด
 อยากรจะจัดการบ้านเมืองให้ดีขึ้น เห็นว่าคงจะจัดการมดประโยชน์ใน
 บ้านเมืองให้ดีขึ้นได้บ้าง

วันที่ ๗ เวลาบ่ายตรง ดงเรือกระเซียง เรือจักรนารายณ์
 ลากไปเมืองกาญจนดิฐทางในกระเด้ก แต่เป็นเวลาสั้นน้อยไปได้สัก
 ๔๐ นาทีเรือกลไฟติด ต้องรอรื้อเรือทอนนครอฟต์มาลากต่อไป เรือ
 ทอนนครอฟต์ไปได้สะดวก จนถึงดอนน้ำปากน้ำบ้านดอน ท้องครือต้อง
 เอาคนลงช่วยพยุ ดอนนั้นช้ำมาก ครั้นจะไม่พาเรือกลไฟเข้าไปให้ได้
 กติว่าเมื่อเวลาเข้าไปถึงในแม่น้ำ จะไปตีกระเซียงทวนน้ำเชี่ยวจะ
 ยิ่งช้ำหนักไป ตั้งแต่มาจน ๕ โมงเช้าจึงได้เข้าถึงปากน้ำ เรือไฟ
 เติร์ได้สะดวกแต่น้ำเชี่ยวจัด ไปอีกสองชั่วโมงครึ่งเศษ เปนเวลาบ่าย
 โมงครึ่งกว่า จึงได้ถึงพดัมพตา พอถึงก็ฝนตก ฝนพยุมีบ้างมีดมัวไป

ไม่มีแสงแดดเลย การที่คิดกระระยะกันแต่เดิมว่าอยู่ใน ๔ ชั่วโมง มิใช่แต่คำพระยาไชยาว่า ท่านเด็ก(๑) เป็นผู้ได้เคยไปแต่ก่อน ก็กะว่าอยู่ในราวนั้น จึงได้คิดไม่ไปค้าง หมายจะไปอย่างเมืองยี่หริ่ง แต่การที่กะผิดไป เพราะคิดเพิ่มกำลังเรือไฟให้เร็วกว่าเรือกระเชียง แต่ครั้นเมื่อไปจริงในท้องทะเล เรือไฟกลับช้ากว่าเรือกระเชียง ด้วยน้ำขึ้น ต้องเดินอ้อมตามร่องที่ลึก วนเวียนมากไป ไม่ตัดทางใกล้ได้เหมือนเรือกระเชียง พลับพลาที่ปลูกไว้นั้นเป็นที่ซึ่งเจ้าพระยานครทำพระราชยานถม แล้วทำทำเนียบรับส่งเดิเจ้าพระยาที่นั่ง อยู่เหนือศาลาขึ้นไ่มาก เมื่อขึ้นไปตามลำน้ำ ได้แต่เห็นแต่หลังเรือนที่หันหน้าเข้าถนนข้างใน และในกระบวนลำน้ำ บ้านเรือนบนบกไม่ได้เห็นเลย ถ้าจะกลับต้องกลับในเวลาที่ไม่ถึงนั้นเอง จึงจะมาถึงเรือพอพบคำเป็นอันไปเหนื่อยเปล่าไม่ได้เห็นอันใดทั่วถึง เรือที่ตกระเชียงไปไม่ได้ลากเรือไฟ คนจะต้องตกระเชียง ๑๒ ชั่วโมงเต็ม ฝนก็ตกในทะเล คงจะมีพายุไม่มีท่าทางที่จะกลับมาได้ เป็นตกลดต้องค้าง โดยว่าถ้าเขาทำพลับพลาไว้เป็นที่ประทับร้อนเล็ก ๆ ก็คงจะต้องค้าง ดีกว่าที่จะให้คนมาทนลำบากเหน็ดเหนื่อย ต้องตกระเชียงวันยี่คำ และไม่แน่ว่าจะต้องไปติดไปค้างอยู่แห่งใดจนรุ่งสว่างก็ได้ เพราะเป็นเวลามีดคำลำบาก แต่เมื่อรอดตัวที่พลับพลาเขาทำไว้ใหญ่โต เป็นที่ประทับแรมมีห้องพระโรงครุฑฯ คาคัดข้อฟ้าใบระกาหลังหนึ่ง เป็นที่อยู่หลัง

(๑) สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้า ฯ กรมพระยาภาณุพันธุวงศ์วรเดช

หนึ่ง มีเรือนข้างในสองหลังขนานกันกลาง หลังยาวขวางข้างหลังอีก
 หลังหนึ่งเป็นเตียงโตๆ ตกแต่งเรียบร้อย มีคาดเพดานไม้ได้หย่อน
 เถยถักกันหนึ่งเป็นคัน ตามแบบชาวนอก มีเตียงคิลาจันเป็นคันนอน
 โตๆ^{๕๕} มีเงินผ้านุ่งอาบนํ้า ผ่าเช็ดหน้ารองพานทองกำไ้ให้พริกพร้อม
 พอจะอยู่ได้สบาย แต่ความขัดข้องของผู้นอนมีเรื่องผ้านุ่งห่มที่จะผัด
 แตะกันนอนไม่มีมาด้วยกันทั้งต้น ต้องให้ไปจัดซื้อผ้าพันมาแจกกันนุ่ง
 แต่^{๕๕} ผ้าพันเมืองนักหาซื้อขาย ได้สักห้าหกล้านเท่านั้น เพราะต่างคนต่าง
 ทอแต่เพียงพอนุ่งห่มเหมือนเมืองปัตตัง เมื่อเอะอะหาซื้อกันอยู่ช้านาน
 มารดาและภรรยาหลวงพิพิชสุวรรณภูมิทราบเข้า จึงได้ไปจัดผ้าพัน
 ซึ่งเขาซื้อมาแต่เมืองไชยา เตรียมทำของถวายเข้ามาให้ ได้แจกกัน
 คนละผืนทั่วไปตลอดจนทหาร เพราะฝนตกไม่ได้ขาดเปียกอยู่ด้วยกัน
 โดยมาก ผู้หญิงขัดผ้าห่ม จะหาซื้อผ้าขาวมาตามตลาดก็ไม่มี ได้แต่
 ผ้าน้ำตาลดำสำหรับใช้ห่มอะไรอะไร กับผ้าดอกมีแบ่งมาฉีกแจกกันห่ม
 จะหาผ้าซับอาบนํ้าแจกกันให้พอก็ไม่พอ ต้องซื้อผ้าขาวมาฉีกแจกสำหรับ
 ปูนอนคนละผืน คราวของฉันทน์ไม่มีมา ต้องหาเตาหม้อและของสดมา
 ทำกินเอง อยู่ข้างจะกาฬชดุกชดักกันต้นๆมาก(๑) บุหรีที่มีไปเป็น
 ทวียักษ์ที่จะฟังสงวนอย่างพิเศษ การเลี้ยงดูเขาก็ดังเลี้ยงข้าราชการทั่ว
 ถึงกัน ตามความคาดคะเนของฉันทน์แต่เดิม ไม่คิดเห็นเลยว่าหลวงพิพิช

(๑) การที่ต้องทำเครื่องเองครั้ง^{๕๕} เป็นคันเค้าของการเสด็จประพาส
 คัน ซึ่งโปรดทำเครื่องด้วยเองในชั้นหลังต่อมา

สุวรรณภูมิจะจัดการรับรองได้ถึงเพียงนี้ ดูจัดการได้เกินกำลังและ
 วิชา ความคิดอ่านที่วางการวางรูปพอใช้ ผิดกับกิริยาตัวที่เห็นอยู่
 ได้พูดจาได้ถ่มการวางรูป ก็เห็นว่าพอจะรับราชการแทนบิดาต่อไป
 ได้(๑) พระเสนานวงศ์ภักดี ซึ่งให้ทำภาษาและกำกับดูแลการ(๒) ก็
 ไม่ได้มาที่เมืองกาญจนดิษฐ์เลย เดียวนี้ทราบว่าเป็นลมอัมพาตเห็นจะ
 ไม่หาย หดงพิพิธสุวรรณภูมิเห็นจะพอรับราชการรักษามันเมือง
 ต่อไป จึงได้คิดจะให้สัญญาบัตรเป็นพระกาญจนดิษฐ์ต่อไปก่อน

ถ้าหน้าเมืองกาญจนดิษฐ์เป็นแม่น้ำกว้างใหญ่ น้ำจัดสนิทเหมือน
 แม่น้ำกรุงเทพ ๑ ปลายน้ำขึ้นไปเป็นสองแยก แยกข้างขวาเรียกคลอง
 พุมดวง แล้วขึ้นไปแยกอีกสองแยก แยกข้างเป็นคลองยัน แยกบน
 เป็นคลองพระแสง ปลายคลองพุมดวง พันคลองพระแสงขึ้นไป เรียก
 คลองพนม น้ำตกมาแต่เขาในเมืองตะกั่วป่า น้ำบ้านดอนแยกข้าง

-
- (๑) หดงพิพิธสุวรรณภูมิ ยกรบัตร (เจริญ ณนกร) ภายหลัง
 ได้เป็นพระกาญจนดิษฐ์ เป็นบุตรพระยากาญจนดิษฐ์ (พุ่ม
 ณนกร) พระยากาญจนดิษฐ์เป็นบุตรเจ้าพระยานคร (น้อย)
 (๒) พระเสนานวงศ์ภักดี (ขาว ณนกร) ผู้ว่าราชการเมืองศิริรัฐ-
 นิคม ขึ้นเมืองตะกั่วป่า เขตแดนอยู่ติดกับเมืองกาญจนดิษฐ์ทาง
 ตะวันตกเฉียงเหนือ พระเสนานวงศ์ภักดีเป็นบุตรพระยาเสนานุชิต
 (นุช ณนกร) ผู้ว่าราชการเมืองตะกั่วป่า ซึ่งเป็นบุตรเจ้าพระ
 ยานคร (น้อย) อีกคน ๓

ซ้าย เรียกแม่น้ำหลวง ขึ้นไปแยกเป็นคลองดำพูนคลองหนึ่ง ปลายทาง
 ขึ้นไปถึงเขาในแขวงเมืองนครศรีธรรมราช ดินคำอันใดถ้าจะมีในต้อง
 แม่น้ำนี้จะต้องลงแม่น้ำบ้านดอนท่งดิน แต่คนมันน้อยจึงยังไม่เป็นเมือง
 เจริญได้สมกับภูมิที่ จำนวนคนที่ทำบาญชีดำโนครวั พดเมืองไทย
 ๘๐๐๐ เศษ จีนเกือบ ๓๐๐ คน แซกมีเล็กน้อย คนมาหนาอยู่แต่ที่
 บ้านดอน เห็นขึ้นไปที่อยู่เรียวยาวไป แต่เรือค้าขายมีมาก จีนพ่อค้า
 ในเมืองที่มั่วทุรอนหลายคน แ่่งเรือไปค้าขายเป็นเรือหัวเมืองกาญ-
 จนดิฐเองบ้าง เรือให้ดำเรือถึงคโปร์มาค้าบ้าง เมื่อเข้าไปแ่
 เห็นเรือดำเกาแ่เรือเอี่ยมจีนดำใหญ่ ๆ จอดอยู่ถึง ๘ ลำ ท่วงที่จะ
 เป็นเมืองท่าค้าขายใหญ่โตได้ดีกว่าเมืองไชยามาก นาทุ่งมันน้อย ทำ
 เข้าไร่มากริม ๆ แม่น้ำคัตค้นไม่ดังท่าเข้าไร่ตลอด หนทางที่ขึ้นไป
 ว่าทำได้ดีมาก เพราะเวลาน้ำตื้นหนุน น้ำในแม่น้ำตื้นขึ้นไปท่วมถึง
 ต้นเข้า เวลานั้นน้ำตื้นน้ำในแม่น้ำก็ตื้นด้วย ขึ้น ๆ ลง ๆ เป็นเวลา
 น้ำตื้นไม่ได้ขึ้นถึงต้นเข้าเลย เมื่อยังไม่เกิดไข้โคกระบือ มีเข้าจำ-
 หน่ายออกจากเมืองมาก จนเคยนึกฝันไว้ว่าเมืองไชยา มีเข้าออก
 จากเมืองบ้างแล้ว เรือค้าขายในตำนานเดิรเสมอไม่ขาด บันทุกเข้า
 กด้วยตุกรเป็นหวายไต้ ขาขึ้นบันทุกเกิดอุปนุเยอเคยค้าขายผ่านขึ้นไปแ่
 มาดเรือเป็นสินค้าใหญ่เหมือนเมืองไชยา มีกระดานไม้ตะเคียนไม้
 เคี่ยมบ้าง ออกจากเมืองมาก เรือที่มาค้าขายเมืองกาญจนดิฐนี้ มัก
 จะแ่รวบมพร้าวที่เกาะสมุยด้วย ปลาทืดที่ปากอ่าวเห็นมีไม้ะหลาย
 ไม้ะ ว่าพวกกองตระเวนเพชรบุรีลงมาตั้งท่าปลา ปลาน้ำจืดก็มีเป็น

ฤดู ผลไม้มีมากทางภาคเป็นอย่างดี แต่ในเวลาที่มานี้ ะเอิญถูกคราว
ไม่มีผลไม้ เวลาที่เขาจัดหนังละครดงและโนห์รามาเล่น แต่พื้นดิน
เปราะเบื่อนนัก เวลายื่นจะไปเที่ยวข้างไหนก็ไม่ได้ ฝนตกตั้งแต่
กลางวันจนตลอดรุ่งไม่ขาดเม็ดเลย

หนึ่งหอดวงพิพิขำข้างฝั่งใต้ประหลาดข้างหนึ่งมาให้ดู เห็นเป็น
ข้างใต้ประหลาดตามธรรมเนียม รูปร่างสูง ๔ ศอกเศษ พอดีทั้งพรรณ
พิเศษได้ อีกข้างหนึ่งเป็นข้างใหญ่รูปร่าง สูง ๕ ศอก งามางดมควร
จะเป็นข้างยืนโรงได้ ได้สั่งให้เขาเดินเข้าไปกรุงเทพ ฯ

วันที่ ๘ เวลาเช้าทำกับเช้าแล้วเสร็จ และรับพวกจีนพ่อค้ามาหา
แจกจ่ายเช้าของ และให้เงินหอดวงพิพิขำวรรณภูมิสำหรับแจกคนที่
ใช้สืบขังแล้วเสร็จ เวลา ๒ โมงเช้าลงเรือต้องไปขึ้นที่สะพานท่า
เทียบข้าหลวงใต้พิภพลงไป ขึ้นเดินตามถนนริมน้ำเป็นถนนเก่า
ถนนใหม่เขาตัดตึกเข้าไปข้างใน ด้วยถนนเก่านี้ยากตึงฟังใกล้เข้า
มามาก เขาคิดจะย้ายไปใหม่ แต่ฝนตกเป็นโคลนเปราะเบื่อนอย่าง
ยิ่ง ต้องเอากระดานทอดเดินไปจนพ้นวัดสามม้าย จึงได้ถึงท้องตลาด
ถนนค่อยเป็นดินแข็ง ราษฎรพากันเอาเสื้อมาปูให้เดินเกือบตลอดทาง
ตลาดเป็นที่จมน้ำมาก จึงได้ปลุกคิดต่อกัน ที่ตลาดมีผ้าขายน้อย มี
แต่ของซึ่งใช้สอยมาแต่กรุงเทพ ฯ บ้างมาจากตึกโปรว้าง มาจาก
เมืองจันทบุรี ชื่อของเมืองนี้ได้แต่ผ้าตาเจ็ดแปดผืน ตลาดก็เป็นตลาด
ใหญ่ยืดยาว แต่ไม่สู้บริบูรณ์นัก ไปลงเรือที่ปลายตลาดริมวัดกลาง
พระครูสุวรรณรังษีลงไปรับอยู่ที่เรือริมหน้านาวัดเมื่อขึ้นมา วันนั้นมา

คอยรับอยู่ที่ในวัด ได้ถวายเงินพระสงฆ์ทั้งวัดกลางวัดตามม้ายที่ผ่าน
มา ได้ออกเรือจากท่าเวตาเช้า ๓ โมงครึ่ง เรือทอนิครอฟต์ดาก พบ
จระเข้นอนอยู่บนหาดสองตัว ออกมาถึงที่ดอนเรือไฟติด ต้องตั้งกระ-
เซียงออกไปถึงเกาะปราบ พ่วงเรือจักรนารายณ์ดากมาทางนอก เพราะ
น้ำในกระเด้งเป็นเวตาแห้ง มาจนเวตาบ่าย ๒ โมง มีพยุฝนตกหนัก
มืดไปทุกทิศต้องขึ้นเรือไฟ เบี่ยงฝนหมดทั้งตัว แต่เรือเจ้านายที่มา
ภายหลังถึงต้องทอดสมอ เพราะไม่รู้ว่าจะไปทางใด บ่าย ๓ โมงตาม
เดียวมาถึงเรืออุบลบุรุษ เรือเหว(๑) มาถึงเกือบบ่าย ๕ โมง บ่าย
๕ โมงได้ออกเรือ เวตา ๒ ท่าถึงแหลมกันทรวิ ทอดนอนอยู่ในที่นั้น
เวตา ๑๐ ท่าออกเรือ

วันที่ ๘ เวตาเช้า ๒ โมง ทอดสมอที่หน้าเมืองหลังสวน แลเห็น
แหลมประจำเที่ยงข้างเหนือ แหลมบังมันเขาพระดังข้างใต้ เป็นปลาย
ขอบเหมือนหนึ่งอ่าวกว้าง ๆ ที่ตรงกลางที่เป็นเมืองหลังสวนมีเขาชัน

(๑) ที่เรียกว่าเรือเหวนั้น พระยาประภากรวงศ์ (ชาย บุณนาค) ค่อ
เป็นเรือพระที่นั่งกระเซียงขนาดใหญ่ สำหรับพ่วงเรือไฟไปตาม
เล็ๆ เมื่อยังว่าทหารมรินตะเรือรบอยู่แพนทหนึ่งต่างหากจาก
ทหารเรือเวตาตรี ซึ่งยกไปจากกรมแสง เวตาพ่วงตามเล็ๆไป
แห่งใด ใครชมเรือดำนั้นก็เป็นที่ชอบใจของพระยาประภากรวงศ์
เจ้านายจึงทรงกระซิบเรียกกันว่า “เรือเหว” เดยเป็นชื่อเรียก
เรือดำนั้นตลอดมา

ซ้อนกันมาก บางเขตัมไม้ เหลืออยู่บ้างโปรง ๆ ทำไว้เข้า ตู
 เป็นพนเขี้ยวตังตาม น้ำแม่น้ำหาดกแดงตงมาในทเดจนลิ่งที่เรือจอด
 พระยารัตนเศรษฐี พระจรรยาภคการ พระศรีโศภมพิทักษ์
 พระอัยยงคตทศรักษา(๑) ลงมาหาในเรือ ได้ตงมาคอยอยู่ที่ปากน้ำดี
 คั้นมาแล้ว เวลาคึ่ง ๒๕ มินิตขึ้นบก เรือทอนิครอฟต์ลากตามร่อง
 ชันข้างเหนือตีบแปดมินิตถึงปากช่องดำน้า เขาปลุกพลับพลาไว้ตง
 หตั้ง หตั้งนอกมีข้อฟ้าใบรกา แต่ไม่ได้แะขึ้น เรือที่ตงมารับันทุก
 เข้าของแะน้าร่อง มีเรือโชนอย่างบ้านนอกตงดำ โชนทาด์เขียน
 ถายมีผ้าหน้าแะกุด้ายดิบ ผูกขงแดงเล็ก ๆ ตรงกับภูขึ้นมาข้างน้าท้าย
 ข้างตงตงกัน ถ้าหนึ่งอยู่ใน(๒๕) พาย เห็นจะเป็นเรือแข่ง ที่ปากน้ำ
 มีบ้านเรือนคนหลายตบหตั้ง ปลุกมะพร้าวในหมู่บ้านมาก ระยะทาง
 ตอนนั้นที่ว่างเปนป่าโกงกางเข้าไป จนถึงเขาตงนามีศาลเจ้า ตอนนั้นไป
 เมื่อถึงน้าเขาแห่งใด ก็มีบ้านเรือนเปนหย่อม ๆ มีต้นมะพร้าวเปนระยะ

(๑) พระยารัตนเศรษฐี (คอซิมก๊อง ญะระนอง) ต่อมาได้เป็นพระ
 ยาดำรงตุจรัต มหิศรภักดี พระจรรยาภคการ (คอซิมเต็ก
 ญะระนอง) ผู้ว่าราชการเมืองหตั้งตงน ต่อมาได้เป็นพระยา ฯ
 พระศรีโศภมพิทักษ์ (คอซิมขิม ญะระนอง) ผู้ช่วยราชการเมือง
 ระนอง ต่อมาได้เป็นพระยาอัยยงคตทศรักษา พระอัยยงคตทศ
 รักษา (คอซิมบี ญะระนอง) ต่อมาได้เป็นพระยารัษฎานุประดิษฐ
 มหิศรภักดี เปนพี่น้องกันทั้งสี่คน

ขึ้นไปไม่สู้ห่างกัน ประมาณสัก ๔๐ นาที ตั้งแต่นั้นไปก็มีสวนทุเรียน
 ดางดำตมามากมะพร้าวรายไปตลอดจนถึงพลับพลาไมใคร่จะเว้นว่าง ดู
 ต้นผลไม้งามตลอดทาง บ้านเรือนก็ไม่ใคร่จะมีเว้นว่าง แน่หนา
 กว่าทุกเมือง เดิมคิดว่าจะขึ้นเคียวที่บางยี่ไร แต่ครั้นเมื่อเข้าไปใน
 ดำน้ำได้หน่อยหนึ่งฝนก็ตกไม่หยุด รือแถวเรือเดาจนถึงซำกุ่ม ไปสอง
 ชั่วโมงกับ ๒๕ นาทีถึงบางยี่ไร มีบ้านเรือนปลูกติดต่อกัน ไปตามริม
 น้ำเปตลดาตยาว ต้องเลยไปทางเรือ มีวัดตามระยะทางขึ้นมาห้าวัด
 บ่าย ๓ โมง ๔๕ นาทีถึงพลับพลาบางชันเงิน อยู่ในดำนชั่วโมงกับ
 ๒๐ นาที ที่ซึ่งทำพลับพลาเป็นที่พักสวนราษฎร พระหลังสวนข้อ
 ตกแต่งขึ้นเป็นที่ทำพลับพลา อยู่ไต่บ้านพระหลังสวนลงมาทางบกเคียว
 ประมาณ ๒๐ เส้น พื้นที่ข้างด้านน้ำเป็นที่แจ้ง หน้ำขึ้นแน่นเหมือน
 สนามที่ช่วยปลูกกล้วยใหญ่ คัดทางเคียวตกแต่งเข้าเป็นสนามหญ้า ปลูก
 เปนที่พักเจ้านายข้าราชการดีหลัง โรงเลี้ยงสองหลัง ตะพานที่ถนนท่า
 เปนสามทาง อย่างกระไดทองกระไดเงินกระไดนาก ตึงสูงลึกสิบศอก
 พลับพลาหลังน้ำทำเปนจตุรมุขโถง คานดีมีช่อฟ้าใบระกา หลังในเปน
 จตุรมุขกันฝากระแวง มีมุขกระดานชักติดกับหลังนอก มีหลังเล็ก ๆ
 แซกตามรั้วอีกดีหลัง ตกแต่งหุ้มคานคานปล้ำขาวผ้าแดงผ้าดอก
 มีเครื่องเฟอร์นิเจอร์ต่าง ๆ คือเตียงนอนตู้โต๊ะเก้าอี้ตามสมควร ข้าง
 หลังพลับพลาตงไปมีสวนทุเรียนและดางดำตมเป็นพื้น ต้นไม้อื่นมีบ้าง
 คัดทางบันจบให้ลดเลี้ยวเป็นชั้นเชิง ที่หน้ำหนากว้างไต่เป็นที่หน้ำ คัด
 วงประจบเข้าเป็นรูปกลมรูปรี เปนแนกดาวตามที่ตั้งสมควรจะเปนได้

ที่เป็นโคกเนินสูง ก็แบ่งให้เป็นรูปกลมบ้างเป็นลอนบ้าง ปูหญ้าเพิ่มเติมให้เขียวเต็มทีหว่างถายหญ้าปลูกต้นไม้โกรน ต้นหมากเด็ก ๆ ต้นกล้วยเป็นหมู่ ๆ มีเรือนข้างในหลังย่อม ๆ อยู่ในสวนดีหลัง มีเครื่องใช้ด้วยคือน้ำโคมกระโถนทุกหลัง แต่เรือนเหล่านี้ไม่มีคนจะอยู่ ที่กลางสวนทำเป็นโรงแปดเหลี่ยม ปูหญ้าเป็นขอบ กว้างเป็นพื้นดินทุบเรียบเหมือนพื้นเรือนแขกในเมืองยะวา ดังโต๊ะเก้าอี้เป็นที่นั่งเล่น ตามโคนต้นไม้ใหญ่ก็ทำเก้าอี้ไม้ไผ่รอบ บางต้นก็ทำเป็นกรงปล่อยนก มีนกยูง นกหัวว่าน นกเงือก นกเป็ดน้ำ ไก่ฟ้า ตามต้นไม้มีชน้ ดิง กิ้ง ผูกไว้ แหวน และติดกด้วยไม้ต่าง ๆ ทั่วไปทุกแห่ง รอบบริเวณประดับพลากระไวใบคาถยาวประมาณสักสามเต็น การที่ตกแต่งทั้งปวง เป็นทำตามอย่างพละพลาเมื่อครั้งไปไทรโยค ซึ่งพระอภัยมณีไปได้ฟังคำเล่ามา แต่ที่นี้ได้เปรียบที่เป็นสวนเดิม มีต้นไม้กำลังเป็นผล ทุเรียนเต็มทุก ๆ ต้น ถางถาดก็มีแต่ยังอ่อน ดูเป็นที่สนุกสนานเหมือนกับจะให้อยู่หลาย ๆ วัน แต่ฝนตกพรำอยู่เสมอไม่ขาด พื้นแผ่นดินเป็นโคลนเคียวได้แต่คนเพราะที่โรยทรายเป็นทาง

เวลาเย็นออกจากพละพลาไปตามทางถนน ซึ่งเขาตัดตั้งแต่บางยี่ไรขึ้นมาจนถึงบ้าน ประมาณ ๖๕ เต็น ทางกว้าง ๘ วาโรยทรายเมตต์ใหญ่ แต่ฝนตกมากหนักไม่วายเป็นโคลน ตามสองข้างทาง มีเรือนโรงคืด ๆ กันประมาณ ๖๕) หลัง แต่ดูไรเราไม่ดูเป็นที่คำทำขายอันใดเจ้าของว่าได้ต่อนักแล้วก็ไม่คิด เพราะราษฎรอันโดยเสียดเหมือนอย่างเมืองพิทลุง ปลายถนนเป็นบ้านพระหลังสวนภุมที่กว้างใหญ่มีกำแพง

ล้อมรอบมีดึกใหญ่ยาว ๘๐ ฟุตเป็นสี่มุขหลังหนึ่ง ดึกสำหรับทำครัว
ข้างหลังยาวใหญ่อีกหลังหนึ่ง เนื่องเป็นหมู่เดียวกัน ดึกกึ่งต้องชั้นอยู่
ข้างซ้ายดึกใหญ่อีกหลังหนึ่ง ดึกแปดห้องเป็นที่ว่าความและเล่นบิต-
เตียต้องชั้นอยู่ริมประตูบ้านหลังหนึ่ง หวังดึกมีกำแพงรอบเป็นสวน
ไม้ดอกไม้ผล ดุเปนที่สบายดีทั้งบ้าน กลับมาพบดับพลาเวลาพลบ
เมืองหลังสวนนี้ ฉันไม่คิดคนใจว่าจะมีผู้คนเรียกสวนแน่นหนามากถึง
เพียงนี้เลย ดุแปลกกับเมืองอื่น ๆ ถ้ามีคนจำนวนคนกว่ามาถึงหมื่นหก
พันเศษ ที่ทำด้ามโนครัว คนชุมพรที่แตกมาเกลียดกลุ่มไว้ได้ถึงห้าสิบ
ครัว แต่ฉันมีต้องร้อยเศษ ถ้าฉันจะไปต้องวันถึงพระโตรีปากทรง
ซึ่งเป็นที่ทำไร่ดื่บๆ เปนท่าชนที่จะเดินข้ามไปเมืองระนองทางคันทันหนึ่ง
ถึงปลายน้ำตกจากเขา ที่น้ำในพนเมืองได้เข้าไม่พอคนกิน ต้องซื้อ
เข้ากรุงเทพฯ ที่สวนเปนการท่ง่ายอย่างยิ่ง ที่เรียนนี้จะเรียกว่าสวน
ฤาจะเรียกว่าป่าก็เกือบจะได้ เพราะเจ้าของไม่ต้องทำนุบำรุงอันใด
ปลูกทั้งไว้กับพินราบ ๆ ไม่ต้องยกร่อง เพราะน้ำไม่มีท่วม และชุดง
ไปที่ไหนมีน้ำในแผ่นดินทั่วทุกแห่ง ว่าเมื่อมีกตายนเปนอย่างน้ำมาก
ก็ท่วมเพียงแปดชั่วโมงเท่านั้น เจ้าของสวนต้องเปนพระแต่เวลาที่
ที่เรียนมีผลต้องไปเฝ้า เมื่อแก่เก็บขายได้แล้วก็ไม่ต้องทำอะไรต่อไป
เดินไปข้างไหนคงจะเห็นต้นทุเรียนและได้กลิ่นทุเรียนอยู่เสมอ ๆ จำหน่าย
ออกจากเมืองขายไปจนถึงบ้านแหลมเมืองเพชรบุรี ที่เรียนที่เหนือหนา
ว่าน้อย ที่เหนือบางอย่างทุเรียนเมืองนครมีมาก ดูถูกย่อย ๆ แค้นนักเง
กินเขาชมกันว่ารดีมีนมาก หมดมาพร้าวนเปนสินค้าไปจำหน่าย

กรุงเทพ ฯ นอกนั้นก็มิได้หว่ายกระแจะเหมือนเมืองอื่น ๆ แต่มาด
เรือและไม่กระดานไม้ เพราะไม่ว่าจะมีที่ป่า ถูกคำที่ห้ามของไป
ขายทางเมืองระนอง มีทุเรียนกวนเป็นต้น ขากลับรับค้าผ้าของต่าง
ประเทศเข้ามาจากเมืองระนองก็มีอยู่มาก

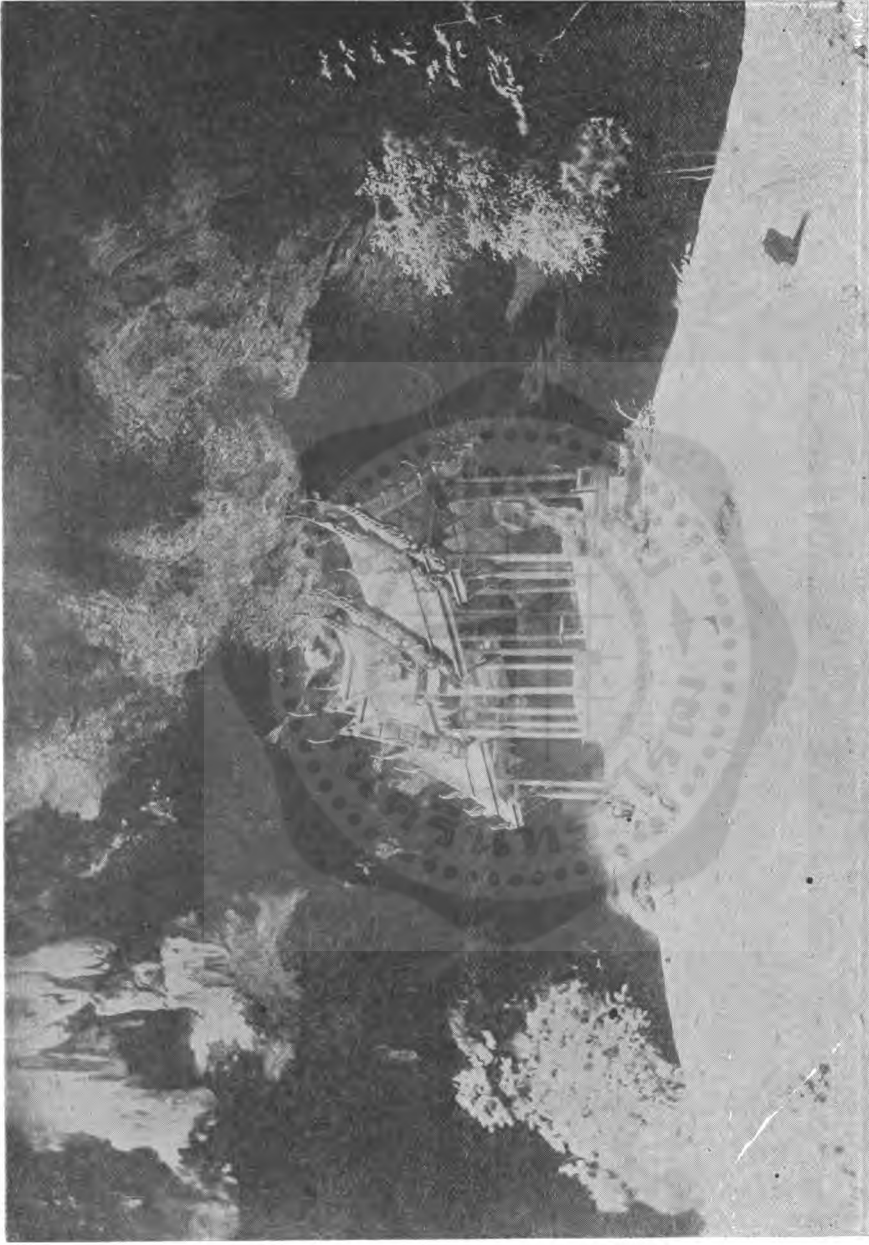
ฉันเห็นว่าที่จริงก็ดูเหมือนเมืองมั่งคั่งผู้คนมาก เจ้าเมืองสมควรจะ
เป็นพระยาได้ จึงได้ให้สัญญาบัตรเป็นพระยาจรัญราชโกศากร และตั้ง
หลวงพิพิธสุวรรณภูมิเป็นพระกาญจนดิษฐ์ด้วย

วันที่ ๓๐ ก่อนกินเข้าไปที่สวนพระยาจรัญอยู่ได้บ้านลงมาหน่อย
หนึ่ง ปดุมมะพร้าว หมากร พดุม กาแฟ มังคุด มะไฟ เงาะ และ
ต้นผลไม้เมืองจันทบุรีต่าง ๆ ทั้งกานพลู จันทน์เทศ ทุเรียนดงดำต้นนั้น
เป็นพันธุ์สวน เวลาบ่ายลงเรือขึ้นไปตามลำน้ำ น้ำเชี่ยวหนักขึ้นไปทุกที่
จนพอที่จะเรียกว่าเรียกว่าแก่งได้ แต่แปลกกันกับข้างไทรโยค แม่น้ำ
นั้นคุดค้อย ๆ สูงขึ้นไป มีที่น้ำเชี่ยวน้ำอับ แต่ในแม่น้ำนั้นไม่มีที่น้ำอับ มี
แต่เชี่ยวมากเชียวหน่อย แต่เห็นน้ำสูงได้ในระยะไกล ๆ เรือไฟทอนิครอฟต์
ลากขึ้นไปต้องช้าไต่กับ ๔๕ นาทีถึงน้ำถ้าเขาเย็น เป็นถ้าเต็มพอ
คั้ง ที่ต้องขึ้นนั้นขึ้นคั้งมิใช่ขึ้นเขา แต่คั้งน้ำมาขึ้นสูงใหญ่คั้งมาคั้ง
มีตามลำน้ำด้วยกัน ถ้าถางตรงน้ำไม่ตื้นกว้างใหญ่ ปากถ้าเปิดกว้าง
มีพระพุทธรูปโตบ้างย่อมบ้างปิดทองใหม่ ๆ หกองค์ พระคั้งน้ำมาของ
พระยาระนองและพระยาหลังสวนมาคั้งไว้ ๒ องค์ ได้จารึกอักษร (๑)

(๑) คืออักษรพระนาม จ.ป.ร. ไขว้ กับศักราชปีที่เสด็จประพาส

ตามที่เคียวรักไว้ที่ผนังถ้ำ และให้สร้างพระเจดีย์ซึ่งทำค้างอยู่ที่ช่อง
คิณาค้างคาวหนึ่ง ถ้ำก็ต้องถ้ำนอนอยู่บนไหล่เขาสูงชันไป ถ้ำหนึ่ง
ฉันไม่ได้ไปดู เขาว่ากว้างเท่าๆ กันกับถ้ำต่าง เป็นแต่ลึกเข้าไป อีก
ถ้ำหนึ่งต้องเดินเหยียบเขาห่างคืบเข้าไปหน่อยหนึ่ง ปากถ้ำแคบในนั้น
มืด ได้ไปมองดูที่ปากช่องจะไม่ไกลว่าถ้ำกลางมากนัก แต่เป็นคัง
คาวจอกแจกไปทั้งถ้ำ เวลาเย็นแดดจิ่งได้รับกุดับมา ขาดอง ๕๐
มินิตเท่านั้นถึงพบถ้ำ ขึ้นเดินจากพบถ้ำตามถนน อยู่ข้าง
เป็นหล่มเป็นโคตมมาก ฟากถนนข้างริมน้ำเป็นสวน มีเรือนเป็นระยะ
ห่างๆ ฟากข้างในเป็นทุ่งนา ผ่านวัดด้านมาวัดหนึ่ง แด้วจิ่งถึงวัด
(ตะ)โหนด ซึ่งพระครูธรรมวิจิตรอยู่ ได้แวะถวายเงินพระสงฆ์
ประเดี้ยวหนึ่ง แด้วลงมาบาง(ยี่)โร มีซุ้มทำด้วยไม้ห่มมากทั้งต้น
ปลายเต้ายังมียอดอยู่ ไซ่วไม้เป็นคาชะดอมประดับด้วยกุด้วยไม้ พวก
จันทศตาดจุดประตักค้ำม้าต้อนรับ ศตาดเป็นโรงต้องแถวไปตามด้านน้ำ
ทางแคบยิ่งกว่าลำเพ็ง และเป็นโคตมเถอะเถอะไม่ได้เข้าไปเห็น แต่
เขาว่าเวลาเข้าศตาดออกเวลาเดียว มีคนขายของตั้งอยู่ในวันละ ๗๐)
คน พวกที่อยู่บางขันเงินก็ลงมาจ่ายศตาดบางยี่โร เติร์ตั้งแต่พบถ้ำ
มาจนถึงสะพานน้ำครึ่งชั่วโมงตรงๆ เป็นอย่างเติร์เข้าเพราะคิดโคตม
แต่กระนั้นยังต้องมารอเรืออยู่อีกเจ็ดมินิตจึงได้มาถึง ต้องลงมาหัว-
โมงเศษเล็กน้อย เวลาทุ่ม ๒๕ มินิตถึงเรืออุบลบุรุษ

กำหนดจะออกจากเมืองหลังสวนเวลาพรุ่งนี้ แวะเกาะพิทักษ์
แหลมกรวด ดำว้อยยอด เพราะต้องพักผ่อนให้เรือเด็กได้รับพื้นที่



พระที่นั่งคูหาฤๅษี ในอุทยานเขาสารภะ

เมืองชุมพร กำหนดจะถึงกรุงเทพ ฯ ในวันที่ ๑๔ สิงหาคม
 ศักดิ์นั้นและบัณฑิตาคนที่มาเป็นคู่ชดบาย แต่ก่อนหลังนี้ถูกฝนชุก
 นึกไม่มีวันเว้นเลย
 อนึ่งหนังสือของเธอถึงวันที่ ๘ สิงหาคม นั้นได้รับแล้ว

สยามินทร์



พระราชหัตถเลขา
เรื่องแต่งตั้งประพาสแหลมมลายู
คราว ร.ศ. ๑๐๘

ประกาศ

มีพระบรมราชโองการโปรดเกล้าฯ ให้ประกาศให้ทราบทั่วกัน
ว่า การแต่งตั้งพระราชดำเนินครั้งนี้ได้โปรดเกล้าฯ ให้สมเด็จพระเจ้า
น้อยยาเธอ เจ้าฟ้าจาตุรนต์รัศมี กรมพระจักรพรรดิพงษ์ อธิบดีกรม
พระคลังมหาสมบัติ สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้าภาณุรังษี
สว่างวงศ์ กรมพระภาณุพันธุวงศ์วรเดช เสด็จนำว่าการกรมยุทธนา
ธิการ พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงเทเวศร์วงศ์วโรปการ เสด็จนำ
ว่าการต่างประเทศ เปนประธานในที่ประชุมเสนาบดีบัญชาการ
ทั้งปวงดีทิศขาดทั่วไป พร้อมด้วยพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นนเรศวร
วรฤทธิ พระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้าสวัสดิโสภณ (กรมการ)
ว่าการกรมพระนครบาล พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นประจักษ์
ศิลปาคม เสด็จนำว่าการกรมวัง พระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้ากรมขุน
นริศรานุวัดติวงศ์ อธิบดีกรมโยธาธิการ เจ้าพระยาวิเศษดินทร ที่
สมุหนายก เจ้าพระยาพยุหเสนา ที่สมุหพระกระดาไหม พระยาภาส

กรวงศ์ ที่เกษตราธิบดี เป็นผู้รักษาพระนคร(๑) ซึ่งจะได้ประชุมกัน
ในพระบรมมหาราชวัง การอันใดเกิดขึ้นที่ควรจะกราบบังคมทูลพระ
กรุณาก่อน ก็ให้มีหนังสือไปกราบบังคมทูลพระกรุณา ถ้าการอันใด
ร้อนเร็ว หรือเป็นการไม่สำคัญก็ให้พร้อมกันบังคับบัญชาให้ตัดออกไป
ทุกประการ อย่าให้คนทั้งปวงมีความวิตกหวาดหวั่นคั่นเต้นประการ
ใดเลย

ประกาศมาวันที่ ๑๖ เมษายน รัตนโกสินทรศก ๑๐๘

- (๑) ผู้ซึ่งมีตำแหน่งในที่ประชุมเสนาบดีไปตามแต่ครั้งนั้น คือ กรม
หมื่นสุมมตอมรพันธุ์ ราชเลขาธิการ ๑ กรมหมื่นดำรงราชานุภาพ
อธิบดีกรมธรรมการ ๑ กรมหลวงเทเวศร์วัชรปการ เสนาบดี
ว่าการต่างประเทศ ตามแต่จะไปที่ตั้งไปเข้ากระบวนแต่ครั้ง
เมืองบิณมาอีกพระองค์ ๑

พระราชหัตถเลขาฉบับที่ ๑

พลับพลาที่ประทับแรมเมืองชุมพร

วันที่ ๑๘ เมษายน รัตนโกสินทรศก ๒๓ ๑๐๘

ถึงที่ประชุมเสนาบดี ซึ่งอยู่รักษาพระนคร

ด้วยตั้งแต่นั้นได้ออกจากกรุงเทพ ฯ เวลาเช้า ๔ โมงเศษ ถึงมาถึงเมืองสมุทรปราการ เวลาบ่าย ๒ โมง หยุดบูชาพระสมุทรเจดีย์แล้วออกไปทอดคายน้ำอยู่ในใต้เสาดี จนเวลา ๒ ยามเศษจึงได้ข้ามต้นคอน เวลาที่เรือทอดอยู่นั้นลมพัดก้ามกรามพัดออกดูเหมือนหนึ่งว่าข้างนอกจะมีคลื่น แต่ครั้นเมื่อเรือออกมากก็ไม่มีความด้วยเป็นเวลาดมสงบแล้ว ในวันที่ ๑๗ เติร์เรือทอดทั้งกลางวันกลางคืนก็ไม่มีความลมเลย วันที่ ๑๘ เวลาบ่ายถึงเมืองชุมพร กรมหมื่นดำรงราชานุภาพ ซึ่งขึ้นไปตรวจทางตลอดจนเมืองระนองกลับมา ลงไปหาในเรือแจ้งว่าระยะทางที่จะเติร์บกตั้งแต่เมืองชุมพรไปถึงเมืองกระ ได้วางระยะพลับพลา ตั้งแต่ท่าตะเภาไปถึงปราทักพิกินเข้าไว้ในส่วนอำแดงนัยบ้านถ้ำสุนัข ๒๕๐) เส้น(๓) ตั้งแต่บ้านถ้ำสุนัขถึงท่าแพะเป็นพลับพลาประทับร้อน ๑๖๕) เส้น แล้วไปประทับแรมที่ท่าไม้ตาย ๑๖๓) เส้น รวม

- (๓) ที่เลชระยะทางเป็น ๒ แปลง จำนวนข้างบนเจ้าเมืองกรมการ
สำรวจไว้ จำนวนข้างล่างสอบใหม่เมื่อไปตรวจการ

(๑) เมื่อจะรวมฉบับที่พิมพ์ครั้งใหม่ คำกราบทูลของกรมหมื่นดำรงราชานุภาพคนใหม่

(๑) เมื่อจะรวมฉบับที่พิมพ์ครั้งใหม่ คำกราบทูลของกรมหมื่นดำรงราชานุภาพคนใหม่

บางยี่โรเมืองหงส์ดอนมากนัก ถ้าน้ำไม่เหมือนเมืองหงส์ดอน คดถึงค้ำ
 น้ำไม่สู้เขยว ต้องฝั่งตั้งแต่พื้นปากคลองบางยางขึ้นไปเป็นท้องทุ่งโดย
 มาก มีเรือนราษฎรรายขึ้นไปห่าง ๆ มีสวนหมากมพร้าวแถวไร้เป็น
 แห่ง ๆ อยู่ข้างไร้เรกว่าเมืองหงส์ดอนมาก ที่ท่าตะเกาซึ่งเป็นเมืองนั้น
 อยู่ข้างฝั่งเหนือ มีเรือนโรงอยู่ริมน้ำ ประมาณดักร้อยหลัง พลับพลา
 ตั้งอยู่ฝั่งใต้ริมชายทุ่ง เป็นที่แจ้ง ได้ทำเป็นด้ามหงส์ ท้องพระโรง
 ด้ามห้องหงส์หนึ่ง พลับพลาข้างในห้าห้องเฉียงรอบรั้วหงส์หนึ่งขวาง
 หงส์หนึ่ง ข้างหน้ามีเรือนเจ้านายหงส์หนึ่ง เรือนข้าราชการหงส์หนึ่ง
 รั้วค่ายใช้ไม้ไผ่ดำ พื้นข้างหน้าปลูกหญ้าเป็นหย่อม ๆ ข้างในคดทางวน
 เวียนไปในพื้นหญ้าเป็นสวนปลูกต้นไม้เล็ก ๆ ตามแต่จะหาได้ มีกรงสัตว์
 แดแก่หงส์คาค้างหนึ่งเด่นพอสมควรเป็นที่สบาย เวลาค่ำนั้นนอนที่พลับ-
 พลา ที่น้เวลาดากลางคืนหนาวต้องห่มผ้า เวลาดากลางวันก็ไม่สู้ร้อนมากนัก
 วันที่ ๓๙ เป็นวันพักจ่ายช้างตระเตรียมการที่จะเดินทาง ข้างที่
 จะไปพาหนะมาถึงพร้อมกันแล้ว คือช้างเมืองชุมพรประวิธทำแะ
 ๗๐ ช้าง ช้างเมืองไชยา ๒๐ เมืองระนอง ๕๐ เมืองหงส์ดอน ๘ เมือง
 นครศรีธรรมราช ๓๐ เป็นพอใช้ไม่ขัดขวางอันใด

พระยามหามนตรี(๑) บั่วยมาจากกรุงเทพ ฯ แต่วันที่ ๓๐ เดือน
 เมษายน ตัวเองเข้าใจว่ามาทเหตุหาย แต่ครั้นมาตามทางกินอาหาร
 ไม่ได้ จ้มมากไป เวลาเช้าวันนั้นอาการค่อยคลายขึ้น ครั้นจะพาไปด้วย

(๑) พระยามหามนตรี(เวก ยมาภัย)ภายหลังได้เป็นพระยาอภัยรณฤทธิ์

ก็เห็นว่าจะต้องเจ็บก จะถูกแดดแดดกระเทือนมากจึงได้สั่งให้กลับเข้าไปกรุงเทพฯ แต่บิดาเจ้านายข้าราชการแต่ไพร่พลซึ่งมาทำการอยู่ก่อนแลที่มาในกระบวน ไม่มีผู้ใดป่วยไข้อันใด คนทำงานปวดศีรษะตัวร้อนบ้างต้องล้มคนก็หายด้วยยาคินินในวันเดียวกันนี้ นับว่าเป็นเวลาดำยตั้งแต่เมืองชุมพรตลอดออกไปจนเมืองกระเมืองระนอง.

สยามินทร์



พระราชหัตถเลขาฉบับที่ ๒

เรือพระที่นั่งอู่ตบวรทิศ ทอดที่เมืองภูเก็ต

วันที่ ๓๐ เมษายน รัตนโกสินทรศก ๑๐๘

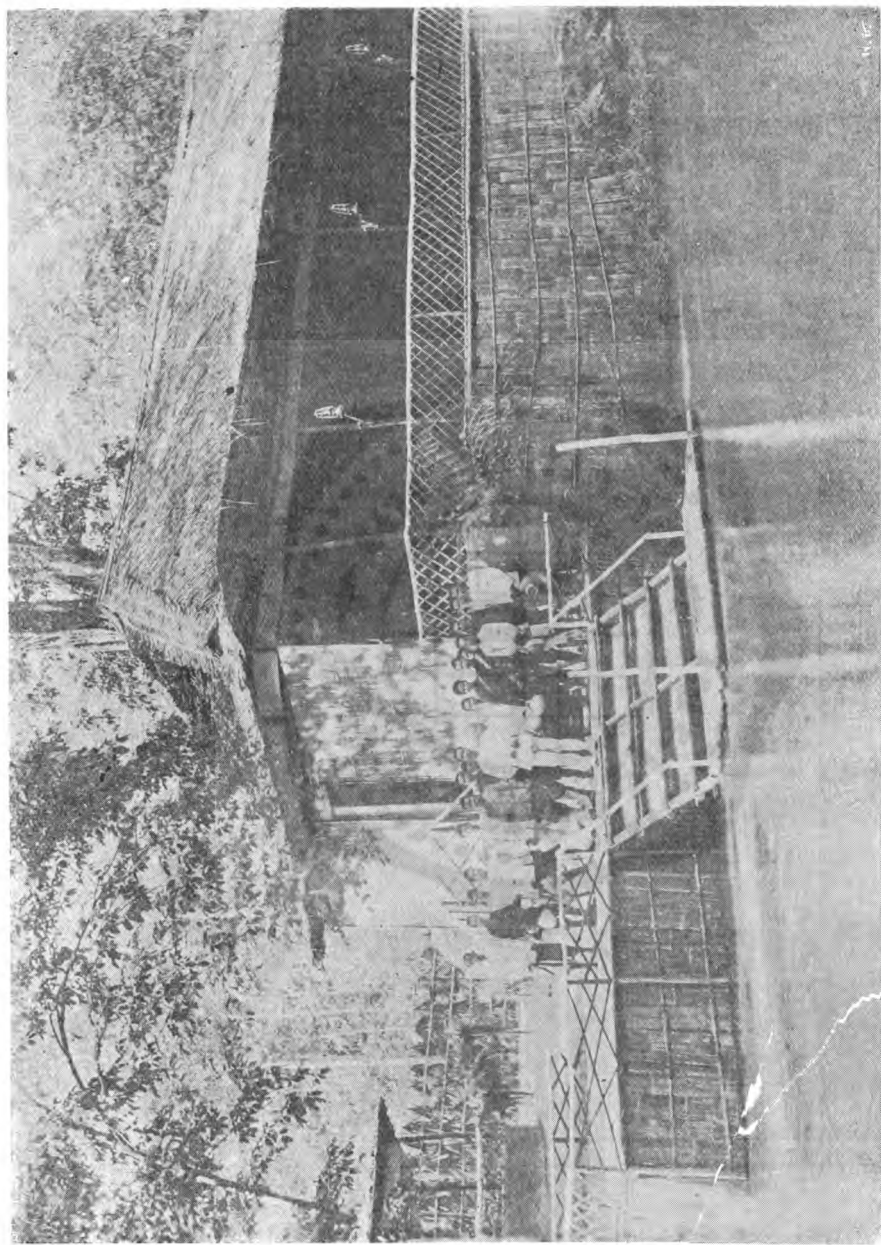
ถึงที่ประชุมเสนาบดี ซึ่งอยู่รักษาพระนคร

ด้วยแต่ก่อนได้บอกมาแต่พลับพลาท่าตะเภาจนถึงวันที่ ๑๘ เดือน
เมษายน ขาดแต่เพียงในเวลานั้นเวลาเย็นไปบ้านท่าตะเภาซึ่งเป็นเมือง
แต่หมู่บ้านร่องแร่ไม่น่าจะก่อดัง ค้างอยู่ที่พลับพลาอีกคืนหนึ่ง
วันที่ ๒๐ ขึ้นมาพร้อมด้วยเจ้านายขุนนางบางคน เหลื่อนั้นไปข้างข้าง
ในไปวอ ออกจากพลับพลาเดินไปตามทางที่ตัดแต่ง การซึ่งเรียกว่า
ตัดทางทำทางนั้น จะเข้าใจว่าเหมือนตัดทางเดี๋ยวนั้นจากพระปฐมเจดีย์ไป
พระแท่น ฤๅแต่พระบาทลงมาเมืองปราจีนบุรีนั้นไม่ได้ ตัดทางนี้
คือตัดกิ่งไม้แฉะต้นไม้เล็กๆ ซึ่งรกร้างทางเพราะทางโทรเลขในเมือง
ชุมพร ซึ่งพระรามาธิบดีออกมากเกณฑ์ให้ทำนั้น ไม่ได้ทำก็เดิน
เป็นแต่มาเบียดเบียนราษฎร จนแตกคั่นไปหมดแล้วก็เลิกกันเท่านั้น
ข้อเดียวยังเป็นที่เกลียดชังรุนแรงมาก ทางที่ตัดไปเดี๋ยวนี้ คือตาม
ทางเดิมซึ่งเป็นทางช้างเดินบันทุกดินค้าเข้าออกกับเมืองกระ คือ ขา
ออกเป็นดินค้ากรุงเทพ ฯ มีหม้อเข้าเป็นสำคัญกว่าอื่น(๑) ขากลับ

- (๑) คือหม้อเข้าบางตนาวศรี กล่าวกันว่าที่อื่น ๆ ดินลูไม่ได้ ทำไม่ได้
ได้บ้างดีเหมือนหม้อบางตนาวศรี มีผู้เอาไปจำหน่ายถึงเมืองมริด
แต่เมืองตนาวศรี

มันทุกหว่ายชุมพรเป็นต้น ซึ่งเป็นดินค้าเกิดที่เมืองกระเข้ามาเมืองชุมพร คำจ้างมันทุกไปมันทุกมาเที่ยวตะดีบาท ถึงว่าข้างออกกว้างน่าจะต้องเคียวทางโตๆ ก็จริง แต่ข้างไม่ได้เคียวทางใหญ่เลย ก้าวเท้าเกือบจะตรงกันทั้งสี่รอยซึ่งเป็นทางเคียวจึงได้มีเท่ากับ “พอจรรอยผู้เคียวเคียว” ทางตอนแรก ๆ ไปก็คุดใจที่จะตัดต่อไม้เล็ก ๆ ออกไปให้ได้ดีคอก แต่เพราะวันจวนเหลือเกินนัก จึงได้ย้อยตามเดิม เป็นแต่ตัดหินห่อมเพียงเก้าวาสิบวาเส้นหนึ่ง ตัดแต่ต้นไม่ต้องข้างซึ่งข้างเคียวอยู่นั้นเขาไม่ได้ใช้กับ ข้างเราไปมีกับ ต้องตัดถึงไม้เสียพอไม่ให้ระ แต่ซึ่งจะปราบนายทางให้ราบนั้น ถึงมีเวลาเท่าไรก็ปราบนายไม่ได้ เพราะตั้งแต่พันทุ่งนา ซึ่งเรียกว่ากรอกขรณ์ เป็นนาพระยาชุมพรเป็นต้นออกไป ก็เป็นที่ลุ่ม ๆ ตอน ๆ ไปตลอด ตะพานที่ข้ามลำน้ำนั้น ถ้าจะทำให้ตลอดทุกลำน้ำลำห้วยก็จะเป็นการเหลือกำลัง ถ้าจะนับตลอดทางแล้วเป็นหลายร้อยตำบลก็ต้องข้ามต้องใช้ขี้น้ำแลข้างดูน้ำ เว้นไว้แต่ที่เป็นลำคลองใหญ่ คือคลองชุมพรซึ่งทบไปทบมาต้องข้ามหลายครั้ง แต่น้ำก็ขึ้น ตะพานแรกพวกที่คุมข้างไปไม่ทราบพาข้างเคียวทางตะพานจนตะพานหัก ก็ต้องขี้น้ำดูน้ำไป ถ้ามากอยู่แต่เมื่อจะขึ้นคงเป็นที่ชันสูงทุกแห่ง ตั้งแต่กรอกขรณ์ออกไปจนถึงบ้านถ้ำลึก มีน้ำเกือบจะติดต่อกันไปแต่ร้างเสียหลายตำบล ด้วยเรื่องกตเวทณฑ์ทำทางโทรเลขอย่างหนึ่ง ด้วยเรื่องไม่มีเข้ากินอย่างหนึ่ง นาในเมืองชุมพรหม่นอยู่ข้างจะเสียทุก ๆ ปี ถึงในปีนี้เข้าก็เสียมากกว่าได้ เพราะน้ำฝนน้ำท่าไม่ปกติ แต่ข้างเมืองกระเขา

บริบูรณ์ เขาที่ใช้เลี้ยงคนทำทางแถวไพร่พลที่ไปใช้เข้ากรุงเทพ ฯ ทางดิน
 ฐานคล้ายกันกับเมืองพัทลุง แต่ที่เมืองพัทลุง ดุซุมชั้นมีอาคาร
 ที่จะพ้องเห็นบริบูรณ์กว่านี้ ทางผ่านเขาเคย ๆ มาเขาหนึ่งเรียกว่าเขา
 ปูน มีบ่อน้ำซับตาน้ำซึมคล้ายกับที่เมืองกาญจนบุรีอยู่ข้างทาง หน้าถ
 ริน ๆ อยู่เสมอไม่ขาด ว่าถึงคนแดดจัดจะอาบกินเท่าไรก็ไม่รู้แห้ง ไป
 พักกินเข้าเขาที่สวนอ้าแดงนุ้ย ปดุกแต่แคร่ไค้คันไม้ไม่ได้ทำลัษพดา
 ถัดนุกซึ่งเรียกเป็นชื่อตำบลนี้ อยู่ห่างสวนอ้าแดงนุ้ยไปประมาณ
 ๒๐ เส้นแต่ไม่ได้ไปเที่ยว เข้าเพียงห้าโมงออกเดินจากบ้านถัดนุก
 ไปประเดี้ยวหนึ่งถึงหลัก ๓๐๐ เส้น เป็นที่ดุดที่คนเมืองชุมพรไปตั้งทำมา
 หากิน ค่อนั้นไปเป็นดง ดงนั้นไม่เป็นป่าใหญ่สูงอันใดเป็นแต่ป่าดิบ
 โปรง ๆ ดงพระฉายทับกว่า มีต้นตะเคียนต้นยางใหญ่ห่าง ๆ ที่ทับ
 ก็ทับด้วยไม้เล็ก ๆ คือไผ่ผากและระกำเป็นพื้น ทางระยะนั้นสูงดง
 ค่ำบอย ๆ ที่ต้องข้ามห้วยคดถึงสูงดงแห่งคือห้วยพริงกับห้วยพะ
 ทางคอน ย่านสาวร้องไห้ซึ่งเปื่อย่านยาวแต่เป็นที่แจ้งอยู่ข้างจะร้อนจัด
 แผ่นดินที่สูงคอนนั้นเพียง ๑๕๐ ฟุต ครั้นเมื่อถึงบกแพซึ่งเป็นที่ประทับ
 ร้อนต่ำลงไป ๕๐ ฟุต พดลัษพดาประทับร้อนนั้นทำอย่างน้อย ๆ ยังไม่
 แดดเสร็จจัด แต่พอพักกันได้ บ่าย ๓ โมงเดินจากตำบลแพ ค่อนนั้น
 ไม่ทับกว่าที่ดงมาแล้ว แต่ทับด้วยไผ่ผากชันชิดดำประกนครอบทาง
 มีไร่ไร่ไม้ใหญ่ที่อยู่เป็นระยะห่าง ๆ มีต้นยางเป็นต้น ทางเดินนั้น ๆ ดง ๆ
 หนักขึ้นกว่าแต่ก่อน เกือบจะว่าได้ว่าไม่มีที่ราบเกินสิบเส้น เพราะ
 เป็นอันเดินขึ้นไปตามไหล่เขา แต่เขาเหล่านี้เป็นดินแดง ๆ มากกว่า



รูปหมู่ที่เทศบาลประเทปรม ท่าไม้ตายแดงเมืองชุมพร

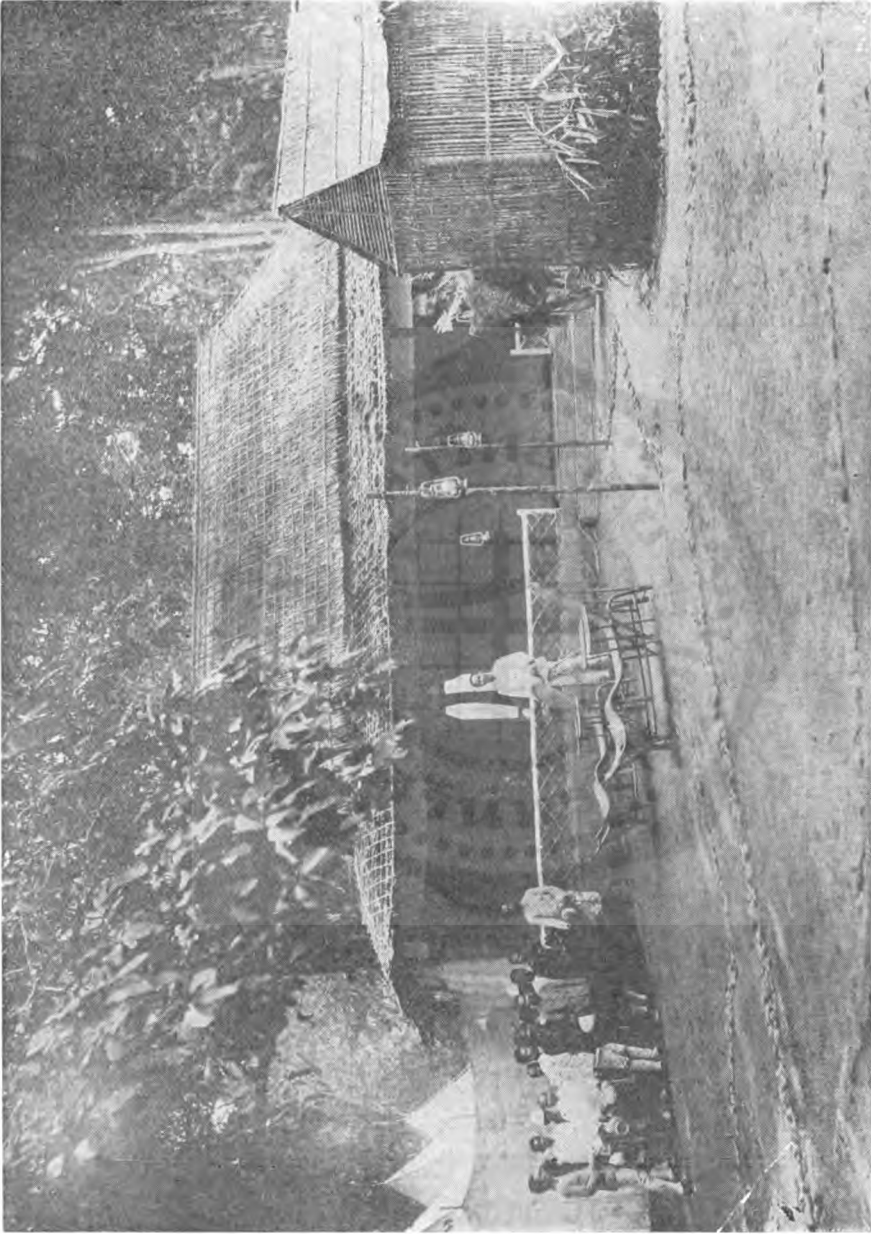
เป็นศิลา พบศิลาگونตามทางบ้างก็เหมือนกับเป็นศิลาลอย ทาง
ที่เรียบให้ดูเขาสูง ๆ จนแดงไปข้างล่างก็มืดมัวหายแห่ง ต้องข้าม
ลำธารที่ลึกคดงันเนื่อง ๆ ข้างคองคุกเท้าหลังเวลาลง ม้าเวลา
จะขึ้นต้องขึ้นอย่างแรงบางที่กึ่งกับข้าง ต้องข้ามคดของชุมพรสองแห่ง
คือท่าแซะและหาดพม่าตาย พันคดของเป็นกรวดน้ำไหลเชี่ยวอย่างลำธาร
กว้างประมาณ ๓๐ วา ๓๒ วา ต้องทำสะพานข้าม เติรไปตามทาง
นั้นแต่เห็นเขารอบทุกด้าน สดดับดับเปลี่ยนกันมาไม่รู้วากี่ยอด ใหญ่
เขาที่ข้ามไปวันนั้นสูงอยู่ใน ๒๕๐ ฟุตไปหา ๓๐๐ ฟุต บ่าย ๔ โมงไป
ถึงท่าไม้ตาย ซึ่งเป็นที่ประทับแรม พระอภัยมณีคตทศิรักษา(๑) มา
คอยรับที่จะนำทางต่อไปอยู่ที่นั่น ที่ซึ่งตั้งพลับพลาอยู่ในระหว่างซอก
เขาทั้งสองข้างมีลำคดของชุมพรอยู่ใกล้เขาด้านหนึ่ง จึงทำพลับพลา
ที่ริมคดของเป็นข้างใน อาศรัยเขาเป็นรวิค้ายด้านหนึ่ง มีพลับพลา
ทองพระโรงหลังหนึ่งที่อยู่เจ็ดห้องหลังหนึ่งรวิค้ายใช้มานอนนอน ที่
อยู่นั้นคงอยู่ริมน้ำ แต่มีชานกว้างปลูกลงไปในน้ำอยู่ในร่มอินทนิลดี
ต้น เป็นที่นั่งเล่น น้ำในลำธารลึกคดกับเศษจันศอกหนึ่ง ไหลเชี่ยวเป็น
ที่อาบเล่นสบาย

วันที่ ๒๓ เวลาเช้าโมงเศษ ออกจากพลับพลาท่าไม้ตาย
ทางเติร์ยงขึ้นสูงลงต่ำมากชันกว่าตอนหลังเวลาวานนี้ ต้นไม้กึ่งกับ

(๑) พระอภัยมณีคตทศิรักษา (คอซิมมี ณะระนอง) ผู้ว่าราชการเมือง
กระบี่ ต่อมาได้เป็นพระยารัษฎานุประดิษฐ์ มหิศรภักดี ผู้ว่า
ราชการเมืองตรัง แล้วเลื่อนเป็นข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลภูเก็ต

มากขึ้น ทำซึ่งข้ามห้วยก็ยิ่งสูงยิ่งชันมากขึ้น ต้องข้ามลำคดของ
 ชุมพรสองแห่ง คือย่านเดื่อเด่นแถบกกดางมีตะพาน เมื่อออก
 จากท่าไม้ตายไปหน่อยหนึ่ง พบคนเมืองกระซึ่งมาทำไร่อยู่ในแขวง
 ชุมพรสองเรือน ข้ามหาดประในลำน้ำชุมพรไปขึ้นท่าสารเป็นพรหม
 แดนเมืองกระกับเมืองชุมพรต่อกัน เป็นที่ประทับเข้า มีบ้านเรือนคน
 ที่มาทำไร่อยู่หลายเรือน ตามเขาที่ต่ำ ๆ ก็เป็นที่ล้มไม้ทำไร่โดยมาก
 หม้อซึ่งมันทุกออกไปเมืองกระค้างอยู่ เพราะข้างต้องเกณฑ์รับเด็กล
 งามได้ความว่าซื้อมาจากกรมหมื่นศิริราช คำจ้างคนหาบ หาบหนึ่ง
 ห้าสิบใบเป็นเงินถึงห้าตำลึง ถ้ามันทุกข้างได้ร้อยใบเป็นคำจ้างดีบาท
 จำหน่ายที่เมืองกระร้อยตะลึงต้องเหรียญ ยังมีผู้รับไปขายปลัดเป็น
 ใบตะลึงอีกชิ้นหนึ่ง อยู่ข้างได้ราคาคดีมาก ที่พัดบ้านแดงตาม
 ทางได้ยินเสียงระฆังร้องโหยให้ไปโดยรอบ แต่พวกนี้ไม่รู้จักจับระฆัง
 เล่นเลย ร้องว่า “ยิกไม่ไหว” เวลากลางวัน & โมงออกจากท่าสารไป
 กระบวนช้าง เพราะจะต้องลงหินของเดิรดูยถาธาร ใช้ช้างพระยา
 นครศรีธรรมราช(๑) ชื่อพังเด็บดำ ฝีเท้าเร็วแลหลังดีผูกด้วยประคัม
 เมาะอย่างแขกของพระยาระนองกว้างขวางแต่ไม่ใคร่โคดง ดีกว่า
 ด้วยประคัมไทยมาก ทางคั้งแต่ท่าสารพรหมแดนไปจนถึงเมืองกระ เขา
 ล้มไม้ตัดทางกว้างขวางใหญ่โตตามแบบทางสายโทรเลข ได้บักเต่า
 ไว้แล้วมากมาย ที่ยังไม่ได้อีกก็มีเต่าทอดประจำที่อยู่แล้วบ้าง คิดได้

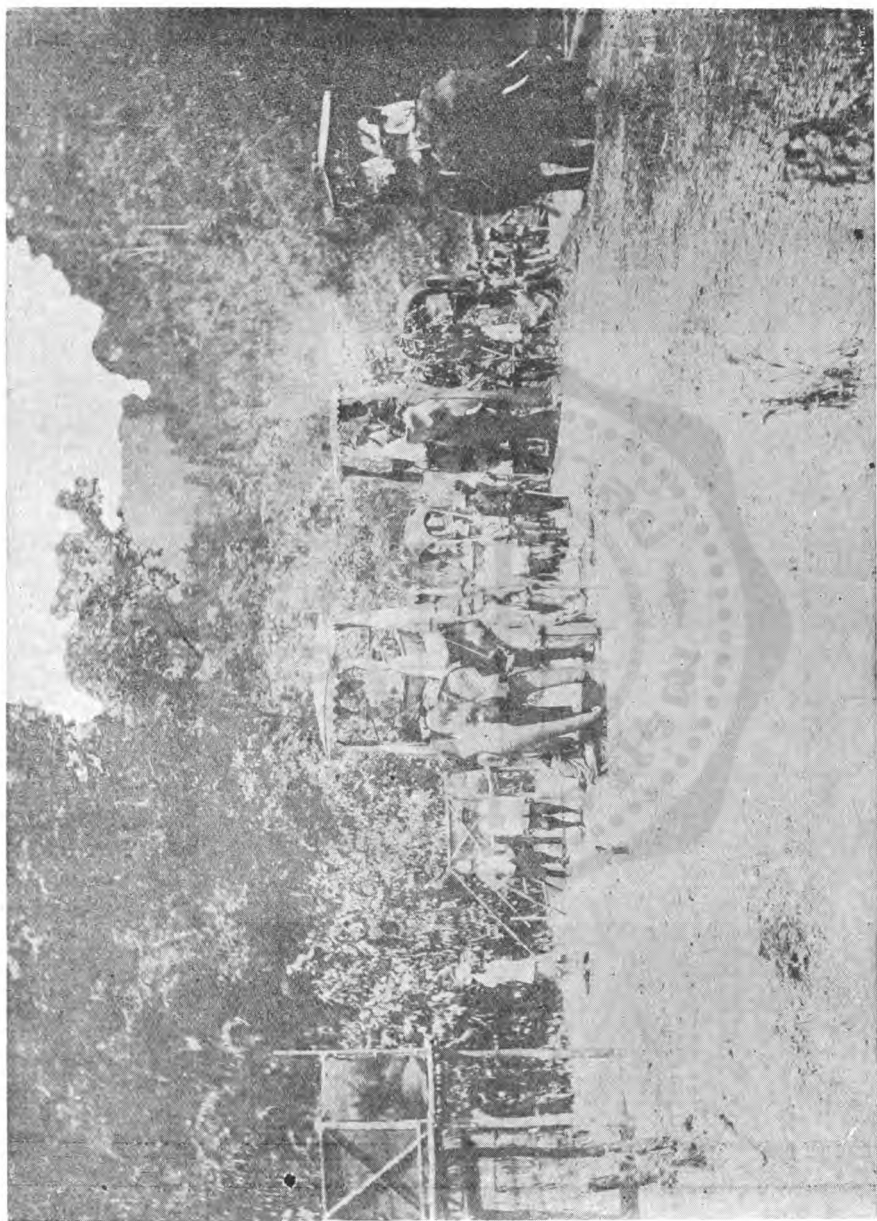
(๑) พระยานครศรีธรรมราช (หนูพร้อม ฉนนคร) ต่อมาได้เป็นเจ้า
 พระยาสุธรรมมนตรี



รูปหมู่ฉายที่ตงทองพระโรงพตปตาประทมรม ทำไม้ตายแสดงชุมพร

แล้วยังไม่ได้มาทอดประจำที่บ้าง จะพาดเมื่อไรก็พาดได้ แต่ทาง
 ที่เตรียขายปราบไม่ได้เช่นว่ามาแล้วต้องเดินขึ้นสูงลงต่ำรำไป เดินไป
 ในช่องเขาที่แคบหน่อยหนึ่งออกที่กว้าง แลเห็นเขาเป็นวงรอบดัด
 ชับซ้อนกัน พื้นดินที่เดินไปสูง ๆ ต่ำ ๆ แลเห็นชั้นวังดงามไปรอบ
 ข้าง เมื่อข้างขึ้นที่สูงก็แลเห็นกระบวนหลังแลกระบวนนำตลอด เมื่อ
 ลงที่ต่ำก็แลเห็นกระบวนที่ลงจากที่สูงข้างหลังแลชั้นข้างล่างมานัก ใน
 กลางที่กว้างนี้เป็นวอเคอเซด ซึ่งเขาเรียกตรือน้ำแบ่ง ถ้าธารข้าง
 หนึ่งน้ำตกไปลงคลองชุมพร ถ้าธารข้างหนึ่งน้ำตกไปลงคลองปาก
 กระฎาปากฉลัดเมืองกระ จะหาศิลาที่จารึกให้เป็นน้ำมาแห่งใดแห่ง
 หนึ่งก็ไม่มี ด้วยใกล้ ๆ ทางเป็นแต่เนินดินไปเสียทั้งนั้น มีแต่ศิลา
 ลอยใหญ่จมดินอยู่ที่ข้างทางก้อนหนึ่ง จึงได้จารึกอักษร จ. ป. ร.
 อย่างเช่นในอัฐ (เพราะมิได้ลงข้างไปเขียนเอง) แลศักราช ๓๐๘
 มอบเครื่องมือให้ผู้ช่วยเมืองไชยาอยู่เฝ้า แล้วเดินต่อไปทางประมาณ
 ดึกหกสิบเจ็ดสิบเก้าลงปากหินซอง คำซึ่งเรียกว่าหินซองนี้ คือ
 เป็นทางไปในระหว่างเขาคิดต่อกัน เหมือนกำแพงกันทั้งสองข้างแต่
 มิใช่ว่าเขาขึ้นไปตามยาวเช่นเดินไปในถนน เขานั่นกันขวาง ๆ รั้ว ๆ
 เกือบจะว่าตั้งอยู่ทุกท่า คือตะแคงบ้างเดี่ยวบ้างตามยาวบ้าง ขวาง
 ตรง ๆ บ้าง ถ้าเป็นแต่เดี่ยวก็ต้องเดี่ยวน้อยหน่อยหนึ่ง ถ้าขวางตรงก็
 ต้องเดี่ยวอ้อมๆข้ามไหล่เขาไป แต่ซึ่งจะหาทางที่ไม่ตะแคงข้างหนึ่ง
 นั้น นอกจากเดินในถ้ำธารสายน้ำแล้วเป็นไม่มี จึงต้องเดินในถ้ำธาร
 แต่ในถ้ำธารที่เดินนั้นไม่เป็นศีกาก่อนใหญ่ ถึงว่าสายน้ำไหลเชี่ยว

ก็ไม่มากพออาบ น้ำดำธารไปกว้างต้องศอกบ้างต้องศอกเศษบ้าง มี
 คันบอนขึ้นทั้งสองฟากสระพรังเขียวไปตลอด ทางคอนก็ตรงถึงแด่สุดคา
 แด่เนินเช่นนี้ไปหลายสิบต้น จึงไปมีที่คดเคี้ยวด้านข้างมากจนต้อง
 ขึ้นเคียวข้ามหัวเขาแดงถึงที่ชัน ๆ สูงตั้งแต่ด้านลาดด้านจนถึงหัวเขาหงว
 ชันโกรกเป็นชั้นกระโดงกระโดงจนต้องดับคันก็มี ในกวางย้านหิน
 ของหน้าคกจากศิลาที่เขาสูงถึงเจ็ดแปดศอกแห่งหนึ่ง คด้ายกับพู
 เด็ก ๆ ที่ไทรโยคเรียกว่าน้ำน้ำ ดูปะนที่ขึ้นขมยีนต์ของคนทีเคียวทาง
 อย่างยิ่ง น้ำสนิทเหมือนหนึ่งพุทเขาในทะเลทั้งปวง เป็นไม่มีใคร
 เว้นที่จะดองดื่มได้สักคนเดียว ตั้งแต่พ้นน้ำน้ำไปหน่อยหนึ่ง ต้อง
 ขึ้นลงอย่างยิ่งไปจนถึงหัวกยูง จึงได้พ้นหินของ คือหมดเขาที่เป็น
 กำแพงทั้งสองข้างพร้อมกัน ตกถึงที่กว้างแต่เห็นเขาซึ่งข้ามมาแล้ว
 เป็นกำแพงดำเงอมอยู่ข้างหลัง ตามซ้ายขวาแต่ข้างหน้าก็มีเขาตัก
 กันไปรอบ แต่ห่างออกไปไม่เหมือนที่หินของ ไปหน่อยหนึ่งก็ถึง
 พลับพลาประทับร้อนบกกอินทนิล ถึงว่าข้างที่ไปว่ามีเตาเร็วก็เคียวเร็ว
 ไปไม่ได้ ด้วยเรื่องขึ้น ๆ ลง ๆ นี้เคียวอยู่ในโมงตะ ๑๕๐ เต้น พลับพลา
 ที่บกกอินทนิลตั้งอยู่ริมธารน้ำคั่นคดของกะดักถนัด เขาทำที่อาบน้ำ
 ไว้ถมศิลาจนขึ้นน้ำได้สูงกว่าศอก มาถึงบ่ายโมงเศษ เคียวถึง ๒
 ชั่วโมง บ่าย ๓ โมงเกือบครึ่งออกเคียวจากบกกอินทนิลไปมา คอนแรก
 มีขึ้นสูงถึงคำถี้ แต่ต่อไปคอนข้างหลัง ได้เคียวราบคอนยาว ๆ เพราะ
 เขาตัดทางผ่านไปตามหัวเนิน เหมือนอย่างขึ้นเขาสูงเมืองบี๋นัง บาง
 แห่งเหมือนที่เดียว ขึ้นเรื่อยงามจนกว่าแต่ก่อนมาก แต่ไปข้างหลังมี



ทรงช้างคู่ถึงบกอินทนิล พลับพลาประทับร้อน แขวงเมืองกระบี่

เขาตุงที่ตุ้จวนเขี้ยวเสมอเมฆ แลวมีเขาคำ ๆ ช้อนลงมาเป็นชั้น ๆ
 ด้านข้างแต่ด้านนาก็มียอดเขาเป็นลูกคลื่นไปทั้งนั้น ต้นไม้หัดงเนินที่
 ใกล้เคียง ๆ ไปรุ่งแทะเห็นได้โด่งตลอด ที่เป็นพื้นราบคล้ายกับเมืองกาญจน
 บุรีเมื่อจะถึงปากแพรกก็มี ที่ราบนี้เค็รไปหาเขาแถวหนึ่งซึ่งตั้งอยู่ข้าง
 หน้า แลวเค็รเลียบเขานี้ไป ให้ข้างเขาที่ข้ามมาแทะเห็นเขาชันชันกัน
 เห็นว่ามาแทะแล้ว แต่พื้นราบซึ่งมาจากเขาหมู่หลังนั้น เป็นที่ต่ำแทะดู
 ดูกังไป เหมือนเป็นทเลใหญ่อยู่ในหว่างเขา ที่ริมทางที่ไปมีต้นไม้
 ชื่นเรียงเป็นแถวเหมือนที่สวนสัตว์รามมย์ เดียวหัวเขานถึงตำบลข้าง
 กัง (ซึ่งมีนิทานเล่าคล้ายเรื่องตาม่องใต้) เป็นทางแคบเลียบไปตาม
 ไร่เขาที่ชัน พื้นดำธารข้างล่างลึก แต่ไม่น่ากลัวเหมือนอย่างชื่อ
 ที่เรียก ด้วยหนทางกว้าง ตั้งแต่ข้างกังไปแทะก็ไม่ต้องข้ามน้ำข้าม
 ธารอีกเป็นแทะสูงถึงตำบลบางไม้สูงนัก พื้นราบ ๆ เขาก็สวนเขา ดิน
 ก็สวนดินไม่ปนกันเหมือนอย่างแต่ก่อน ป่าก็เป็นต้นไม้ราย ห้าง ๆ
 ไปรุ่ง ๆ คล้ายพระแท่นดงรัง ทางโทรเลขกว้างใหญ่สบายจนถึงคลอง
 กะตัญจิก ซึ่งต้องข้ามด้วยสะพาน น้ำที่หน้าเวดานาตั้งข้างเค็ร
 ข้ามได้ แต่ถ้าน้ำขึ้นแทะข้างหยั่งไม่ถึง น้ำขึ้นเร็วลงเร็ว แทะขึ้นมาก
 ลงมากด้วย ตรงที่สะพานข้ามนี้เขาตั้งโรงโปติคมีขุมไม้ โปติคยื่น
 รายรับสองข้าง เป็นแขกครึ่งหนึ่งเป็นไทยครึ่งหนึ่ง แทะแต่งเสื้อแดง
 โปกผ้า ไทยแต่งเสื้อน้ำเงินสวมหมวกกลมไม่มีกระบังถือปืนทั้งสอง
 พวกดัก็ยี่สิบสามยี่สิบสี่คน นายทหารแขกบอกคำนำบอย่างไทย ที่ริม
 ฝั่งคลองนี้มีเขา ๆ หนึ่ง บนไร่เขามีวัด หลังโรงโปติคมีโรงเรียน

ราษฎรหลายหลัง มีสวนแต่ไร่บ้างคือเข้าไปเป็นท้องทุ่งกว้าง แต่
 คุกก็ไม่มีคันทาเห็นจะเป็นทุ่งเปล่า เตียนลงไปตลอดจนถึงดำคตองปาก
 จันซึ่งอยู่ไม่ห่างกับถนนนัก ตามฝั่งข้างฝ่ายอังกฤษแต่เห็นภูเขาสูง
 เป็นเทือกยาวตลอดอยู่ใกล้ ๆ ฝั่ง แต่ข้างฝ่ายเราเทือกเขาต่ำกว่าข้าง
 อังกฤษแต่ห่างทางออกไปมาก เข้าในหมู่บ้านมีหน่อหนึ่งจึงถึงทุ่ง
 นาที่กว้าง มีคันทาเต็มทุ่ง มีหนองอยู่กลางเป็นที่ทำปลา บ้าน
 เรือนราษฎรจับรายไปตามขอบทุ่งห่าง ๆ พอออกทุ่งก็แต่เห็นเนินที่ทำ
 พลับพลา ทางตรงไปจนถึงหลังเนินแล้วเลี้ยวไปในหว่างเขาอีกดู
 หนึ่งซึ่งอยู่ใกล้กับเนินพลับพลา ไปขึ้นเนินด้านตะวันตกถึงพลับพลา
 ตั้งแต่เนินหลังไปจนถึงท่าริมด้านปากจันเป็นท้องนาตลอดไป พระยา
 รัตนเศรษฐีขึ้นมากอยรับอยู่ที่พลับพลา ทางเดิรวัดนั้นอยู่ข้างจะช้ามาก
 กระบวนขอแต่ข้างกว่าจะมาถึงพร้อมกันเกือบค่ำ ระยะทางที่กำหนด
 แต่ก่อนนั้นเป็นอันไม่ถูก เพราะกรมหมื่นดำรงเดิรตรวจแต่แรกยังไม่
 ได้ทำทาง เขาตัดแกล้งไปบ้าง แต่ถึงอย่างไรก็คงจะไม่เกินห้าร้อยเดิน
 แต่เห็นจเห็น้อยมาก เพราะเรื่องอื่น ๆ ลง ๆ ไม่ได้นั่งเผดขอยู่ได้
 เกินสิบมินิตเลย เหมือนกับขึ้นไปตามลำธารน้ำพุกกว่าเดิรทาง

เรื่องทางโทรเลขในเมืองชุมพร ได้ทราบจากคนที่เปนนภรรยา
 หลวงคุณนายอำเภอบ้านถาดนุก ซึ่งแต่ก่อนถูกพระรามบริรักษ์เอา
 ตัวฉวยมาชิงตรางเงิน ได้ยกครอบครัวหนีไปคราวรู้ว่าข้าหลวง
 ออกมาชำระพระรามบริรักษ์จึงได้กลับเข้ามาว่า คนที่หนีไปเที่ยว
 แอบแฝงอยู่ตามชายป่า มากกว่าที่เข้าไปตั้งอยู่ในเมืองตะนาวศรี การ

ที่ว่าอังกฤษอดทนจนอันใดนั้น ก็ไม่สู้จะมีนักอดทนอย่างมาก รวณยาก
จะกลับอยู่ด้วยกันทั้งนั้น ที่กลับมายังแคว้นนี้ แต่เดี๋ยวนี้คอยฟังอยู่
ว่าการทำสายโทรเลขนั้นแล้วเมื่อใดจะเข้ามา ด้วยเชื่อเป็นแน่ว่า ถ้า
หากว่าทำสายโทรเลขอีกคงได้ความเค็ดร่อน เพราะข้าหลวงเหมือน
พระรามบริรักษ์ออกไปทำ ได้ทราบไว้ในแขวงเมืองกระเมืองระนอง
เมืองตะกั่วป่าทางเขาทำแล้วเสร็จหมด ยิ่งแต่ปักเสาไม้แล้ว ถ้าไม่
คิดอ่านทำที่เมืองชุมพรให้สำเร็จ ทางข้างฝั่งทะเลตะวันตกก็จะต้องค้าง
ไปหมด ในขณะที่เมืองชุมพรไม่ได้คิดอ่านการเรื่องนั้นเลย เป็นระงับ
เงี้ยวทีเดียว เห็นว่าถ้าโดยจะจ้างทำเหมือนอย่างเมืองกระก็จะไม่
มากนัก ทางตั้งแต่ทำสายมาถึงท่าตะเภาที่อยู่ในดัก ๘๐๐ เส้นเป็น
อย่างมากพอบรรจบกับสายในที่ไปถึงเมืองชุมพรอยู่แล้ว (๑)

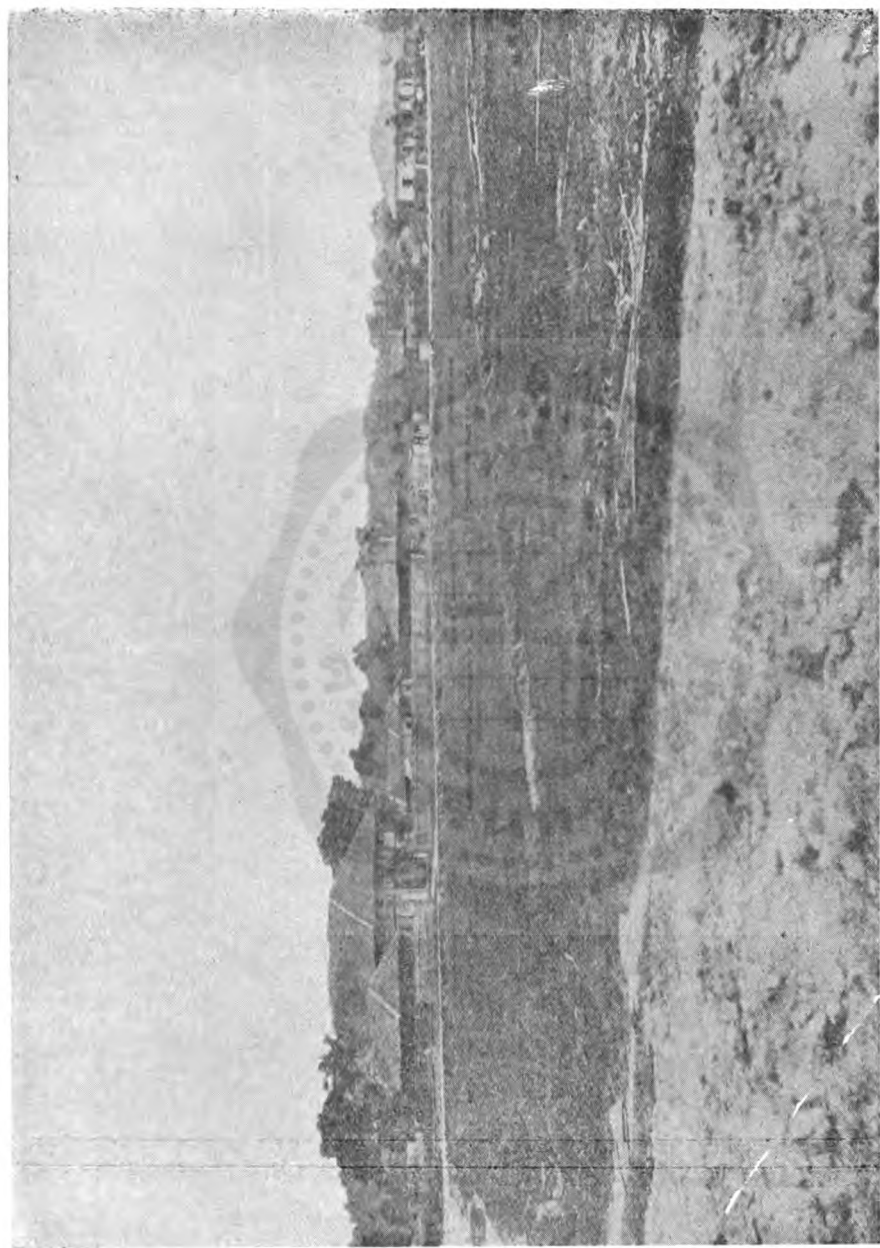
พิเคราะห์ดูภูมิประเทศที่เมืองกระนี้ เป็นเขามากจริง แต่ใช้ว่า
จะไม่เป็นที่ว่างพอทำนาไร่ ทางที่จะทำมาหากินก็มี ตามปกติของคนใน
พื้นที่เมืองที่ทำอยู่ก็ทำไร่ทำนา เย็นจาก คัดหวาย ทำได้ ไม่เป็น
อันตรายสักนิด แต่คนน้อยไม่ได้มีภาคภูมิ ใช้ว่าจะน้อยแต่ข้างฝ่ายเรา
ข้างฝ่ายอังกฤษก็น้อยเหมือนกัน จำนวนคนที่ในเมืองกระ เขาได้ทำ

-
- (๑) เรื่องทำโทรเลข อันจะเป็นประโยชน์สำคัญของการแผ่นดิน
กลับกลายเป็นความเค็ดร่อนอย่างยิ่งของราษฎร ที่ได้ตั้งไป
ทรงทราบเองในคราวนี้ เป็นเหตุอันหนึ่งซึ่งให้ทรงพระราชดำริห์จัด
การแก้ไขวิธีปกครองหัวเมือง คือที่จัดมณฑลเทศาภิบาลเป็นต้น

บาญชีตำบลโนครวี เมื่อรัตนโกสินทร ศก ๑๐๘ แบ่งเปน ๔ อำเภอ คือ
 อำเภอปากจั่น อำเภอคลองวัน อำเภอน้ำจืด อำเภอดำเตียง รวม
 เปนครวี ๖๔๘ ครวี่ รายตัวคนเปน ๒๗๐๔ คน เปนชายฉกรรจ์ ๘๕๕
 เด็ก ๕๘๓ รวมชาย ๑๔๒๘ หญิงฉกรรจ์ ๗๓๘ เด็ก ๕๕๘ รวมหญิง ๑๒๗๖
 คน เดชเมืองชุมพร ครวี่ ๑๒๐ ครวี่ รายตัวคน ๒๘๐ ฉกรรจ์ ๖๐
 เศษ คนในเมืองกระไม้มิได้เร่ดักเก็บเงินเปนครวี ๆ ละ ๓ รูبية คนจร
 เก็บ ๖๐ เซ็นต์ ทำตามแบบข้างฝ่ายอังกฤษ โปดิสต์ตั้งรักษาอยู่ที่หัว
 ตะพานนั้น ไม่ได้รักษาข้างฝ่ายเขตแดนอังกฤษ รักษาที่ต่อเขตแดน
 เมืองชุมพร เดิรถึงที่นาจตุรซึ่งเขาคงเปนเมืองใหม่ ที่นั้นก็มีโปดิสต์คือ
 พวกตนเอง แบ่งกันอยู่แห่งละครึ่ง ทางเดิรตระเวนทางบก ตั้งแต่ปาก
 จั่นไปถึงน้ำจืด ๔ ชั่วโมง ต้องชนเขา

พลับพลาที่ทำกัเป็นแบบอย่างหลังสวนเป็นแต่ย่อมตงกว่า ยก
 เป็นที่นอนขึ้นไปถึงห้อง มีพนักงักขึ้นหนึ่ง จัดการรับรองเตียงดู
 อย่างเรียบร้อยเหมือนที่หลังสวน

วันที่ ๒๒ เวลา ๔ โมงเช้านาชน ดงเรือกกระเชียงเรือไฟดากดอง
 ดงมาตามดำนปากจั่น นาชนโหดเชียวอย่างน่าทเถ ผังต้องข้างตอน
 บนเปนเดน ตามผังข้างอังกฤษแดนเห็นเทือกเขาดั้นแหลมมลายูตลอด
 ไม่ขาดสาย แต่ข้างฝ่ายเราเปนเขาไม้ดู่ใหญ่นัก ที่ริมฝั่งน้ำเทือกเขานั้น
 เปนเนินสูง ๆ ต่ำ ๆ ไป โดยมากที่หว่างเนินก็คกเปนท้องทุ่งกว้าง ๆ
 มีหมู่บ้านเรือนคนแดนเห็นคั่นหมากคั่นมะพร้าว ทั้งฝ่ายเราฝ่ายเขาก็อยู่
 ในข้างตะห้ำหอกหมู่เหมือนกัน แต่ตอนนั้นเดี่ยวเปรียบอังกฤษที่ตั้งไปหน่อย



บ้านฝาคดเคืองเมืองกระตังใหม่

หนึ่งถึงที่มีศาลชำระความมีเรือนโรงใหญ่ ๆ หลายหลัง ว่าเป็นที่ตั้ง
เมืองแต่ก่อน แต่ศาลนั้นดีเหลือมหลังเด็ก ๆ ปดุงอยู่กลางแจ้งไม่
อศักรรยอันใดเลย โรงโปติศที่ตะพานเหล็กวัดสระเกศโตกว่า ลงมา
ประมาณชั่วโมงหนึ่งถึงโรงโปติศ ตั้งอยู่บนหลังเนินต่ำ ๆ ริมปากแม่น้ำ
น้อย โรงโปติศนี้ก็เล็กเท่า ๆ กันกับศาลนั่นเอง มีโปติศถ้อยบนดง
มายืนรับ ๑๑ คน เป็นพวามุ่งผ้าโพกผ้า ๖ คน เป็นแขกซีกสวมกาง
เกงอย่างทหาร ๕ คน นายทหารพม่า แต่ไม่เห็นมีศาสตราวุธ มุ่งผ้า
และสวมเสื้อทหาร ตั้งแต่เหนือโรงโปติศขึ้นมา ดูบ้านคนอีกว่าคดอง
ทำโรงที่เกาะกงสักชนิดหนึ่ง ต่อลงมาข้างล่างแล้วไม่มีผิดกับทำโรงที่
เกาะกงเลย พบวัดหนึ่งอยู่ที่ชายเขา เรียกว่าวัดชีไฟ โบสถ์คาจาก
แต่ไม่อยู่ในน้ำเหมือนเกาะกง

ลงมา ๓ ชั่วโมงถึงที่ตำบลน้ำจืด ซึ่งเป็นเมืองพระอัยยวงศ์ไป
ตั้งขึ้นใหม่ มีตะพานยาวขึ้นไปจดถนน เพราะที่นั้นเป็นที่ลุ่ม เวลาน้ำ
ขึ้นปรกติท่วมขึ้นไปมาก ๆ ตะพานแบ่งไปไม่ตรง มีซุ้มใบไม้ที่ต้น
ตะพาน มีสเตอรเมรีฟีดส์ แอตส์ดีคัน คอมมิตชันเนอที่มดวัน ลงมา
คอยรับอยู่ที่ตะพาน ทักทายปราโมทย์แล้วขึ้นเสด็จจะไป มีสเตอรเม-
รีฟีดส์จะขอเข้าเฝ้าเฝ้าด้วยกับทหารและโปติศ เพราะเวลานั้นแต่งตัว
เป็นทหาร ได้บอกให้เดินตามไปภายหลังกับพระอัยยวงศ์ ถนนที่ขึ้นไป
กว้างประมาณสักแปดศอกหรือสิบศอก ยาวประมาณ ๓๐ เส้นเศษ
ผ่านไปในที่ซึ่งตัดต้นไม้ลงไว้จะทำนา ขึ้นไปถึงที่สุดถนนนี้ มีถนน
ขวางอีกสายหนึ่ง มีประตูใบไม้และร้านพระสงฆ์วัดชยันโตอยู่ที่ตาม

แยกกัน เดียวกันไปที่บ้านพระอภัยมณี ซึ่งเป็นเรือนชดและถือปูนพื้น
 ดองเช่นอย่างฝรั่ง ภายนอกเป็นตึกพอใช้ได้ แต่ดูจากบนเรือนนั้น
 เห็นที่ซึ่งปลูกสร้างขึ้นไว้และบ้านเรือนไร่นาราชภูมิตอด ตามแนวถนน
 ขวางมีโรงโปลิศเป็นตึกมุง ฝาขัดและถือปูนหลังหนึ่ง ห่างไปจาก
 ถนนใหญ่สัก ๒ เส้น มีศาลชำระความเป็นศาลากลางตึกมุง เป็นตึก
 ย่อมริมถนนยังไม่แล้วเสร็จหลังหนึ่ง นอกนั้นก็เป็นโรงเรือนราชภูมิตอด
 หลายหลัง ความคิดพระอภัยมณีซึ่งยกเมืองลงมาตั้งที่นั่นคิด เพื่อจะ
 ให้เรือใหญ่ขึ้นไปถึงได้การค้าขายจะได้ดี และระยะนี้คงต้องกว้าง ถ้า
 รัชกณดมมาคิดได้ดังนี้ การที่จะข้ามไปข้ามมากับฝั่งอังกฤษค่อยยาก
 ขึ้นหน่อยหนึ่ง หาไม่โจรผู้ร้ายนั้นข้ามไปมาได้ง่ายนัก อีกประการหนึ่ง
 ที่แถบนั้นท่าเดกที่ท่ากว้าง ถ้าตั้งคิดเป็นบ้านเมืองก็จะเป็นที่ทำมาหา
 กินได้มาก เดียวกันอยู่อย่างเดียว แต่เรื่องคนไม่มีพอแก่หมู่ที่เท่านั้น
 ได้ถามมิดเตอร์เมอร์พิสดารถึงการโจรผู้ร้าย ก็ว่าเดี๋ยวนี้ตั้งเรียบร้อย
 การที่โจรผู้ร้ายสงบไปได้ ก็ด้วยอาศัยกำลังมิดเตอร์เมอร์ เป็นธุระ
 แข่งแรงมาก และว่าเมื่อเร็ว ๆ นี้ มีผู้ร้ายฆ่าคนตายในแดนอังกฤษ
 ได้ขอให้พระยาชุมพรช่วย พระยาชุมพรก็ได้ช่วยจนได้ตัวผู้ร้ายแล้ว
 แต่ผู้ซึ่งไปตามผู้ร้ายนั้นต้องเลือกตายคนหนึ่ง มิดเตอร์เมอร์พิสดาร
 อาสาจะโดยเสด็จต่อไปอีก ได้บอกขอใบแถมห้าสิบ พระสงฆ์ซึ่ง
 มาคอยชนโคอยู่ มีเจ้าอธิการวัดนาตถึงชั้น ซึ่งพระอภัยมณีว่าเป็น

หัวหน้ายี่หิ้นศรีษะกระบือ(๑) ภายหลังมาสาบาตให้พระอัมมวงศ์ ว่าจะไม่ประพฤดิเช่นนั้นต่อไป อธิการวัดฯไฟ้อองค์หนึ่ง พระอัมมวงศ์ว่า เป็นคนดีรับว่าจะข้ามมาอยู่ที่น้ำจืด พระสงฆ์เมืองหลังสวนออกไปอยู่ ๕ องค์ นอกนั้นเป็นพระมาแต่ปากมดวันอีก ๑๗ ได้ถวายเงินตามสมควรแล้วลงเรือต้องมา ประมาณสัก ๕๐ มินิตถึงปากคลองพระขยาง ข้างฝ่ายเรา คุกว้างกว่าแม่น้ำน้อย ลงไปอีกไม่ช้าก็ถึงคลองดำเตี้ย ซึ่งเป็นพรหมแดนเมืองกระกับเมืองระนอง คุปากช่องกว้างใหญ่ แต่เข้าไปข้างในเห็นท่าจะไม่โต แต่น้ำไปฝนตกมากบ้างน้อยบ้างตลอดทาง ไม่ใคร่จะได้ดูอันใดได้ ต้องฟากเป็นภูเขาสลับซับซ้อนกันสูงใหญ่ เวลาคฝนตกมีดกดูมไปเป็นเมฆทึบอยู่ครึ่งเขาค่อนเขา ด้านากกว้างออกกว้าง ออกทุกที่ แต่ไม่ใคร่เห็นมีบ้านผู้เรือนคน ลงมาจากน้ำจืด ๒ ชั่วโมง ถ้วน ถึงเรืออุบลบุรุษ ซึ่งขึ้นไปจอดคอยรับอยู่ที่ตรงปากคลองเขมา ข้างฝั่งอังกฤษ(๒) ถึงเรือใหญ่แล้วฝนจึงได้หาย เดิมคิดว่าจะไปได้ กระงะที่เกาะขวาง แต่เวลาดมาถึงบ่าย ๕ โมงเสียแล้ว จึงได้ทอดนอน อยู่ที่ปากคลองเขมาคืนหนึ่ง

-
- (๑) คือยี่ทางหัวเมืองเหล่านั้น ในสมัยนั้นมีเป็น ๒ พวก เรียกว่า พวกยี่หิ้นศรีษะกระบือพวก ๑ พวกปุนเกล้าโก่งพวก ๑
- (๒) เด็จประพาสเที่ยวนี้ โปรด ฯ ให้เรือพระที่นั่งอุบลบุรุษที่ด่งนำ ไปคอยรับอยู่ที่เมืองระนอง เด็จไปจากกรุงเทพ ฯ ด้วยเรือ สร้อยมณฑล ถ้าที่สมเด็จพระยาบรมมหารัศร์สุริยวงศ์ต่อ

วันที่ ๒๓ ออกเรือเวลาโมงหนึ่งกับ ๒๐ นาที เป็นเวลานาขึ้น
 ครู่หนึ่งถึงเกาะขวาง ที่เกาะขวางนี้พระยาระนองร้องอยู่ว่าแผนที่อังกฤษ
 ทำ คือแผนที่กับต้นแบกเป็นต้น หมายถึงไม่ต้องกันกับหนังสือสัญญา
 ในหนังสือสัญญาว่าเกาะทั้งฝั่งฝั่ง ใกล้เคียงข้างไทยเป็นของไทย ใกล้
 ฝั่งอังกฤษเป็นของอังกฤษ เว้นไว้แต่เกาะขวางเป็นของไทย ส่วนเกาะ
 ที่ในแผนที่นั้น เกาะสมุทที่อยู่ใกล้เคียงข้างอังกฤษเป็นเกาะย่อม จดชื่อ
 ว่าเกาะขวาง ทาดี่เขียวให้เป็นของไทย ส่วนเกาะขวางซึ่งเป็นตามเกาะ
 ใหญ่ๆ อยู่ใกล้เคียงข้างไทยเกาะหนึ่งอยู่เกือบจะศูนย์กลางค่อนข้างไทยดัก
 หน่อยหนึ่ง สองเกาะที่ชาวบ้านนี้ตลอดจนถึงนายโปลิศฝ่ายอังกฤษ ก็
 ยอมรับว่าเป็นเกาะขวางนั้นหมายแดงเป็นของอังกฤษ ได้มีใบบอก
 เข้าไปที่ตัดสินรวมๆ ออกมาว่าที่หมายแดงเป็นของอังกฤษที่หมายเขียว
 เป็นของไทย แต่ลักษณะเกาะที่เป็นอยู่นั้นขัดอยู่กับหนังสือสัญญาเช่นนี้
 ขอให้ฉันดู ได้ตรวจดูก็เห็นเป็นน่าสงสัยจริงอย่างเช่นเขาว่า จะเป็นด้วย
 แก่งฤๅด้วยแผนที่ผิดก็ได้ เรื่องนี้จะได้ชี้แจงด้วยแผนที่ในที่ประชุม
 ต่อไป(๑) ได้ถามถึงการที่ได้ประโยชน์เสียประโยชน์ในที่เกาะไขว่กัน
 เช่นนี้อย่างไรบ้าง ก็ว่าเกาะเหล่านี้ไม่มีคนตั้งบ้านเรือนอยู่ประจำ แต่
 เป็นที่มีชันมากทุกๆ เกาะ ถ้าเป็นเกาะข้างฝ่ายอังกฤษ คนเราจะไปทำ

(๑) เรื่องเกาะขวางนี้ เมื่อเสด็จกลับมาถึงพระนคร ได้โปรดฯ ให้
 ว่ากล่าวกับรัฐบาลอังกฤษ ตกลงให้คืนมาเป็นของไทย ตาม
 หนังสือสัญญา

ไม่ขอหนังสือต่อเขาก่อนเขาไม่ให้ไปทำ เป็นความลำบากแก่คนของ
 เราที่จะไปทำมาหากินในที่นั้น ตั้งแต่เกาะขวางนั้นลงไปฝ่ายข้างเราเขา
 สูงมากเป็นเทือกใหญ่ ดูเหมือนอย่างเกาะช้าง เรียกว่าท่าครอบ ข้าง
 ฝ่ายอังกฤษดูแนวเขาใหญ่บัดห่างออกไปเป็นแต่เขาย่อม ๆ มีคนตั้งอยู่
 ริมน้ำ เทียบท่าชันบ้างเป็นแห่ง ๆ ต่อท่าครอบลงไปมีลำคลองเรียกว่า
 กระจุ่น ชนระนอง ในระยะนี้มีคนอยู่ต้องตำบล นอกนั้นก็ดึกดอด
 จนถึงปากอ่าวระนอง ฝั่งทั้งสองข้างนั้นไม่ได้มีที่ราบเลยจนลึกแห่งหนึ่ง
 เป็นแต่เขาใหญ่เขาเล็กตลอดไปจนกระทั่งถึงปลายแหลม เวลากลางวัน
 โมงทอดลมที่ใต้เกาะผี ปากอ่าวเมืองระนอง ที่พระอภัยมณีทำเรือน
 ตะเกียงเช่นที่บางปิ่นคงไว้ได้หนึ่ง มีเรือดำเกียบนั้นทุกเช้ามาแต่เมือง
 พม่าจอดอยู่ลำหนึ่ง เรือมูรชาวดีดิงปั่นตุต ร่อนของขึ้นบกอยู่จน
 เทียงจิงได้ลงเรือกระเชียงเรือไฟลากข้ามไปดลแหลมเกาะต้อง ซึ่งอังกฤษ
 เรียกว่าวิกตอเรียพอยนต์ อ้อมปลายแหลมออกไปข้างน่านอกแล้ว
 เลี้ยวเข้าจนถึงคอแหลมน่านใน ที่แหลมนั้นเป็นเนินสูงดินแดง ๆ ไม่ใคร่มี
 ต้นไม้ คอแหลมทั้งน่านนอกน่านในมีบ้านเรือนคนอยู่ น่านนอกไม่ได้เข้าไป
 ใกล้เคียง แต่น่านในเห็นมีเรือนบนหยาผ่าจาก ฟันต้องชันตามหลัง มีโรงใหญ่
 เด็กประมาณสัก ๒๐ หลัง มีคันทามากมพร้าว แต่ที่แผ่นดินที่หมู่บ้านตั้ง
 นั้นเป็นที่ต่ำแอบคอแหลมอยู่หน่อยเดียว ที่บนหลังเนินปลายแหลมมี
 ศาลชำระความแบบเดียวกับที่นาตังชัน ตั้งอยู่กลางแจ้งแดดร้อนเปรี๊ยะ
 มีเรือนบนหยาผ่าจากอยู่หลังหนึ่งชุดโทรมยับเยินทั้งต้องหลัง คด้าย
 กันกับที่นาตังชัน การที่อังกฤษจัดรักษาในที่แถบนี้ไม่กวัดขันแข็งแรง

อันใด อยู่ข้างโกโรโกเตกว่าเราเสียอีก คนที่อยู่บนบกแต่เห็นเป็นแซก
 เขาว่าเป็นมดตายบ้างจิ้งบ้างประมาณสักสามสิบครัวทั้งน่านอกน่านใน หา
 กินด้วยทำปลา เรืออ้อมมาหว่างเกาะเล็กของอังกฤษที่แอบฝั่งอยู่สอง
 เกาะ เข้าปากอ่าวเมืองระนอง ที่ฝั่งขวามีโรงจันทุดพื้นสำหรับตั้งเรือ
 เม็ดประมาณสักสามสิบหลัง ฝั่งซ้ายเป็นที่ตั้งชายเนินสูง ตั้งโรง
 โปติศอยู่ในที่นั้น เวลานั้นเรือขนาดของครกษัณขึ้นไปได้ถึงท่า ตั้งแต่
 ทเดเข้าไปสองไมล์เท่านั้น ตะพานที่ขนยาวประมาณสักสองเดินเศษ
 มีแพทยแต่ศาลาปลายตะพาน ผูกใบไม้ปักกรงคดอด เมื่อถึงต้นคพาน
 มีซุ้มใบไม้ซุ้มหนึ่ง พระยาระนองแต่งกรมการไทยจันรับอยู่สัก ๕๐) คน
 ขนรถที่เขาจัดตั้งมารับ มีรถเจ้านายแต่ข้าราชการหลายรถ ขึ้นไปตาม
 หนทางซึ่งเป็นถนนถมศิลาแข็งเรียบดีอย่างยิ่ง แต่ถนนแคบกว่าถนน
 ข้างใน ๆ กว้างประมาณสักสามวา ต้องช้างทางช้างตอนคันเป็นป่า
 โกงกางขึ้น ขึ้นไปหน่อยหนึ่งก็ถึงที่เรือจอดลงรายขึ้นไปถึงต้องช้าง
 ข้ามตะพานข้ามตะพาน เป็นตะพานเตี้ยไม้ปักกระดานมีพนักทาสีขาว
 เข้าไปข้างในมีท่งนาแปดท่งหนึ่ง แดกขึ้นแต่เห็นเขาซึ่งเป็นทัพดับปลา
 แดวกก็เข้าไปในหมู่สวนหมู่ไร่ออกจนถึงต้นตาลเก่า แดงเดียวแยกไป
 ตามถนนทำใหม่ เป็นถนนกว้างสักแปดวา ไปจนถึงถนนขึ้นเขา มี
 โรงเรือนสองข้างทางแน่นหนาแต่ไม่มีตึกเตย ผู้คนครึกครื้น ตามระยะ
 ทางที่มีซุ้มแปดท่งถึง ๖ ซุ้ม ซุ้มที่จะเข้าถนนตลาดเป็นอย่างดี
 เก่งซุ้ม ๆ กันมีเสามังกรพิน เป็นงามกว่าทุกซุ้ม ทางที่ขึ้นเขาตัด
 อ้อมวงไป ทำทางก็เหมือนกันกับที่คอนเวอนเมนต์เขาได้ถึงคโปร ฤทธิ

บ้านใคร ๆ ต่าง ๆ ที่เขา^๕เชื่อว่าสูงร้อยสิบพิท แต่เป็นเนินลาด ๆ มีที่
กว้างใหญ่โตกว่าเขา^๕ด้นาถมาก พลับพลาที่^๕ทำ^๕นัก^๕ทำ^๕เสา^๕ไม้^๕จริง
เครื่อง^๕ไม้^๕จริง กรอบฝา^๕แถบ^๕บาน^๕ประตู^๕ใช้^๕ไม้^๕จริง แต่^๕กรุ^๕ใช้^๕ไม้^๕ระ^๕กำ^๕ทั้ง^๕ดำ
เข้า^๕เป็น^๕ลาย^๕ต่าง^๕ ๆ หลัง^๕คาน^๕นั้น^๕มุง^๕ไม้^๕เกด^๕ด^๕แล้ว^๕ต้อง^๕หลัง^๕ นอก^๕นั้น^๕มุง^๕จาก
คาด^๕ดี ใช้^๕ดี^๕น้ำ^๕เงิน^๕จะ^๕ให้^๕เหมือน^๕กัน^๕กับ^๕หลัง^๕คา^๕ไม้^๕ซึ่ง^๕ทา^๕ดี^๕ไว้ มี^๕ห้อง^๕พระ-
โรง^๕หลัง^๕หนึ่ง ที่^๕อยู่^๕ข้าง^๕ใน^๕ใหญ่^๕หลัง^๕หนึ่ง ยก^๕เป็น^๕ห้อง^๕นอน^๕สูง^๕ขึ้น^๕ไป^๕หลัง^๕
หนึ่ง มี^๕คอน^๕เชอ^๕เว^๕เตอร์^๕ยาว^๕ไป^๕จด^๕หลัง^๕แปด^๕เหลี่ยม^๕อีก^๕หลัง^๕หนึ่ง ที่^๕หลัง^๕
เด็ก^๕ซึ่ง^๕เป็น^๕ที่^๕นอน^๕แต่^๕ที่^๕หลัง^๕แปด^๕เหลี่ยม^๕ แด^๕ดู^๕เห็น^๕เม^๕ือง^๕ระ^๕นอง^๕ท^๕ว^๕ทั้ง^๕เม^๕ือง
น้ำ^๕ต่าง^๕ทุก^๕ ๆ ช่อง^๕เม^๕ื่อ^๕ย^๕ัน^๕ดู^๕ตรง^๕นั้น^๕ก็^๕เหมือน^๕หนึ่ง^๕ดู^๕ปีก^๕เชอ^๕แผ่น^๕หนึ่ง^๕แผ่น^๕
หนึ่ง ด้วย^๕แ^๕ดู^๕เห็น^๕ท^๕่ง^๕นา^๕ออก^๕ไป^๕จน^๕กระ^๕ท^๕ง^๕ถึง^๕ภู^๕เขา^๕ซึ่ง^๕อยู่^๕ใกล้^๕วัด^๕ ได้^๕ย^๕ิน
เดีย^๕ง^๕ชน^๕ร^๕้อง^๕เน^๕ือง^๕ ๆ ส^๕ด^๕ับ^๕ซ^๕ับ^๕ซ^๕้อน^๕กัน^๕ไป ด้าน^๕หนึ่ง^๕ก็^๕เป็น^๕ไ^๕ด^๕อย่าง^๕หนึ่ง
ด้าน^๕หนึ่ง^๕ก็^๕เป็น^๕อย่าง^๕หนึ่ง ไม่^๕เคย^๕อยู่^๕ที่^๕ใด^๕ซึ่ง^๕คง^๕อยู่^๕ใน^๕ที่^๕แ^๕ดู^๕เห็น^๕เขา^๕ท^๕่ง^๕ป่า
แถบ^๕บ้าน^๕เร^๕ือน^๕คน^๕ง^๕าม^๕เหมือน^๕อย่าง^๕ที่^๕น^๕เด^๕ย การ^๕ค^๕บ^๕แ^๕่ง^๕ประ^๕ด^๕ับ^๕ประ^๕คา^๕แ^๕
เคร^๕ือง^๕ที่^๕จะ^๕ใช้^๕ด^๕อย^๕ พร^๕ัก^๕พร^๕้อม^๕ม^๕ริ^๕บุ^๕ร^๕ณ^๕อย่าง^๕มี^๕น^๕ัง ตาม^๕ข้าง^๕ทาง^๕แ^๕
ชาย^๕เนิน ก็^๕มี^๕เร^๕ือน^๕เจ้า^๕นาย^๕แ^๕ด^๕ชา^๕ว^๕า^๕ช^๕การ^๕หลัง^๕โต^๕ ๆ มี^๕โรง^๕ม^๕ิด^๕เดีย^๕ด^๕โรง
ท^๕หาร^๕พร^๕ัก^๕พร^๕้อม^๕ จะ^๕อยู่^๕ด^๕ีก^๕เท่า^๕ใด^๕ก็^๕ได้ ว^๕าง^๕แ^๕น^๕ที่^๕ทาง^๕ขึ้น^๕ทาง^๕ลง^๕ข้าง^๕นำ
ข้าง^๕ใน ดี^๕ก^๕ว่า^๕เขา^๕ด^๕้น^๕า^๕ถ^๕มาก แ^๕ย^๕แ^๕ด^๕ัน^๕ไม้^๕บน^๕เนิน^๕นั้น^๕ไม่^๕มี^๕ด^๕ัน^๕ไม้^๕ใหญ่
ที่^๕เหล^๕ือ^๕ไว้^๕ก็^๕เป็น^๕ด^๕ัน^๕ไม้^๕ด^๕ู^๕โต ด^๕ัน^๕เด^๕็ก^๕ ๆ ที่^๕ด^๕ก^๕ก็^๕ยัง^๕เป็น^๕ค^๕อ^๕ส^๕ฟ^๕ร^๕ง^๕อยู่^๕โดย^๕ร^๕อบ
แต่^๕ใน^๕บ^๕ริ^๕เว^๕ณ^๕พล^๕บ^๕พ^๕ลา^๕ป^๕ดู^๕ก^๕ญา^๕ชั้น^๕เข^๕ียว^๕ส^๕ด^๕บ^๕ริ^๕บุ^๕ร^๕ณ^๕ด^๕ัง^๕ท^๕ว^๕ทุก^๕แห่ง พระ^๕ยา

ยุทธการโกศด(๑) มาคอยรับอยู่ที่เมืองระนองหัววันมาแล้ว เดิมคิดว่าต้องมาอนที่เกาะเซมาเกินโปรแกรมนั้นหนึ่ง จะย่นวันเมืองระนองเข้าอยู่แต่สองคืน แต่ครั้นเมื่อไปเห็นที่เขาทำไว้ให้อยู่ตั้งทวนรอนมาก แดการต้อนรับนั้นด้วยความเต็มใจแข็งแรงจริง ๆ จึงได้ผ่อนวันออกไปอีกวันหนึ่ง เวลายื่นได้ดังตามเนินนั้นโดยรอบ แล้วขึ้นเขาเด็กอีกเขาหนึ่งซึ่งอยู่น่าท้องพระโรง คล้ายเขาหอพระปริตที่เพชรบุรี ปลุกศาลาไว้ในหม่อมไม้แป้นที่เจียบดังดี เวลากดางวันนั้นไม่ร้อนด้วยครึ้มฝน เวลากดางคืนหนาวปรอทถึง ๗๕

วันที่ ๒๔ เวลาเข้าไปดูที่ตลาดเก่ามีโรงปลูกหลังขีต ๆ กันทั้งสองฟากเกือบร้อยหลัง แดเห็นเปนจีนไปทั้งถนน ที่สุดถนนถึงบ้านเก่าของพระยารัตนเศรษฐี ซึ่งตั้งอยู่ที่หาดใกล้ฝั่งคลอง คันคลองนั้นเปนที่ทำเหมืองแร่ดีบุก น้ำค้างคืนทรายซึ่งคิดแร่ดังมาถมจนคลองนั้นคันดินกลับสูงชันกว่าพื้นบ้าน สายน้ำก็ซึมเข้าไปในบ้านชันไปหมด ผนังใช้ก่อด้วยดินปนปูน คีกรามพังทลายไปบ้างก็มี ที่ยังอยู่ผนังชันทำให้เกิดบวดยใช้ จึงได้ย้ายไปตั้งบ้านใหม่ ที่ย้ายไปตั้งบ้านใหม่เดี่ยนั้น เปนดีมาก ทำให้เมืองกว้างออกไปอีกสามสี่เท่า ด้วยถนนตลาดเก่านี้ไปชนคลอง จะขยายต่อออกไปอีกก็ไม่ได้อยู่แล้ว เวลามายไปดูบ่อน้ำร้อน ระยะทางเจ็ดสิบเดิน มีถนนดีเรียบร้อย ได้เห็นทางซึ่งเขาทำชักสายน้ำมาทำเหมืองดีบุก แย่งเอาน้ำในลำธารโต ๆ เดี่ยทั้งต้น จนลำธารนั้นแห้งไม่มีน้ำเลย ที่บ่อน้ำร้อนนี้ ดูเปนที่ซึ่งดำหรับจะร้อนนั้น

(๑) พระยายุทธการโกศด (ตณภูโฮอุติน) เปนพระยาไทรบุรี

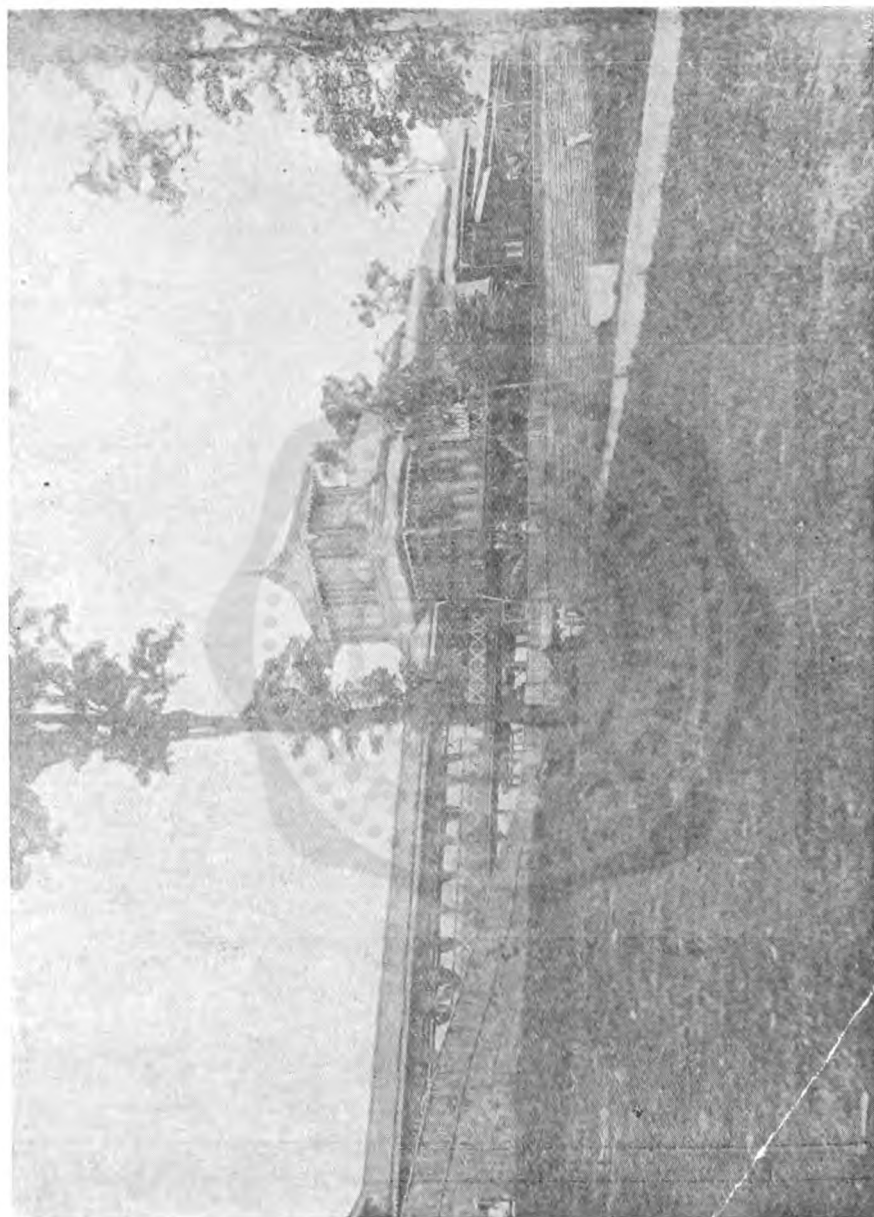
ออกมาจากเขา นาคกริน ๆ ออกมาจากคิลาขวางกับดำขรน้ำเย็น
 ทำบซังกันเปิดน้ำเย็นให้ไปตามรางสายน้ำท่าเหมืองข้ามมาบนที่ซึ่งเป็น
 นารอน น้ำฟากข้างนกรอนฟากข้างโน้นกรอนน้ำเย็นไปกลาง นารอน
 ที่นี้ไม่มีถ้ำกันกำถ้ำกันถ้ำกันหินปูนเลย แต่ร้อนไม่เต็มอกกัน บ่อหนึ่ง
 ปรอท ๑๔๔ บ่อหนึ่งปรอท ๑๕๔ ถ้าไปอีกกระทึกโกดเคียง เคียด
 และควนชื้นแรงได้จริง

วันที่ ๒๕ เวลาเข้าไปที่บ้านใหม่พระยาระนองผ่านหน้า “โรงราง”
 คือตราง ทำแปดกหลังคาตั้งกระดี่แบบคูกที่มันัง ดูเรียบร้อยใหญ่โต
 คีมากแต่ยังไม่แล้วเสร็จ บ้านพระยาระนองเองก่อกำแพงรอบตั่งถัก
 ดิบคอก กว้างใหญ่เห็นจะถักตามเส้นเค้นดีเส้น แต่ไม่หันหน้าออกถนน
 ด้วยขึ้นแต่ว่าหันหน้าเข้าข้างเขาจึงจะดี ที่บนหลังประตูทำแปดเรือนหลัง
 โต ๆ ขึ้นไปอยู่เป็นหอรบ กำแพงก็เว้นช่องบันกรแต่อิฐบาง ๆ ไว้
 ด้วยกถั่วเจ็กที่เคยถูกตามขึ้นครั้งก่อน เมื่อมีเหตุการณ์จะได้กระทุ้ง
 ออกเป็นช่องบัน ทักกลางบ้านทำคอกหลังหนึ่งใหญ่โตมาก แต่ตัวไม่ได้
 ขึ้นอยู่ เป็นแต่ที่รับแขกและคนไปมาให้อาศัย ตัวเองอยู่ที่เรือนจาก
 เคียง ๆ เบียดชิดกันแน่นไปทั้งครัวญาติพี่น้องรวมอยู่แห่งเดียวกันทั้งชั้น
 มีโรงไว้ตีผ้าปลูกริมกำแพงยี่ดยาว ในบ้านนั้นก็ทำไร่ปลูกมัน มีหนึ่ง
 ได้ถึงพันเหรียญ เป็นอย่างคนหากินแท้ ออกจากบ้านพระยาระนองไป
 ส่วน ซึ่งเป็นที่หากินด้วยทอดของพืชพรรณไม้ต่าง ๆ ด้วย ที่กว้าง
 ใหญ่ปลูกต้นจันทน์เทศและกาแฟ ดัมโอบัดเตเวียมะพร้าวทุเรียนและพริก
 ไทย ๆ นั้นได้ออกจำหน่ายมีหนึ่งถึงสามสิบหาบแล้ว เวลาบ่ายวันนั้นไม่

ได้ไปแห่งใด ด้วยเป็นเวลาดึกครมฝนน้อยหนึ่งฝนก็ตก

พระยาระนองขอให้ตั้งชื่อพลับพลาเป็นพระที่นั่ง ด้วยเขาจะรักษาไว้เป็นที่ถือน้ำพระพิพัฒน์สัจจา และขอให้ตั้งชื่อถนนด้วย จึงได้ให้ชื่อพระที่นั่งว่า “รัตนรังสรรค์” เพื่อให้แปลกต่าง ๆ พอมีชื่อผู้ทำเป็นที่ขึ้นดี เขาที่เป็นที่ทำงานนี้ ให้ชื่อว่า “นิเวศนศิริ” ถนนตั้งแต่ทำขึ้นมาจนถึงตลาดเก่าแปดสิบเส้นเศษ ให้ชื่อว่า “ถนนท่าเมือง” ถนนท่าใหม่ตั้งแต่ข้ามแยกตลาดเก่าไปตามน่าน้ำใหม่พระยาระนองถึงสะพานยง เป็นถนนใหญ่เกือบเท่าถนนสนามไชย ให้ชื่อว่า “ถนนเรื่องราษฎร” ถนนตั้งแต่สะพานยงออกไปจนถึงที่ห้องขุ้ยพระยาดำรงสุจริต(๑) ดัก ๗๐ เส้นเศษยอมหน่อยหนึ่ง ให้ชื่อ “ถนนชาติเฉลิม” ถนนตั้งแต่ถนนไปบ่อน้ำร้อน ถึงเหมืองในเมืองให้ชื่อ “ถนนเพิ่มผล” ถนนทางไปบ่อน้ำร้อน ๗๐ เส้นเศษ ให้ชื่อ “ถนนขจรฤทธิ์” ถนนนำวังซึ่งเป็นถนนใหญ่ ให้ชื่อ “ถนนสุวงศ์” ถนนรอบรอบตลาดนัด

(๑) พระยาดำรงสุจริต (คอซู้เจียง) ได้เป็นผู้ว่าราชการเมืองระนอง แต่ยังเป็นเมืองขึ้นเมืองชุมพรในรัชกาลที่ ๓ เป็นผู้จัดการท่าเหมืองแร่ที่เมืองระนอง บ้านเมืองเจริญ ถึงรัชกาลที่ ๔ ทรงตั้งเป็นพระยารัตนเศรษฐี ว่าราชการเมืองระนอง ขึ้นกรุงเทพฯ แต่ขึ้นมาถึงรัชกาลที่ ๕ แก่ชรากราบถวายบังคมลาออกจากราชการ จึงทรงพระกรุณาโปรดฯ ตั้งเป็นพระยาดำรงสุจริต มหิศรภักดี จางวางเมืองระนอง แล้วโปรดฯ ให้บุตรชายเป็นผู้ว่าราชการเมืองระนองต่อมา



วัดพนมรุ้ง จังหวัดบุรีรัมย์

ต่อกับถนนลู่วิ่งกับถนนเรื่องราษฎร เป็นถนนใหญ่ แต่ระยะทางสั้น ให้ชื่อ “ถนนกำแพงเพชร” ถนนตั้งแต่ถนนเรื่องราษฎรมาถึงถนนชลประทานนำศาลาข้าราชการซึ่งทำเป็นคอกสี่มุขชั้นใหม่ยังไม่แล้ว ให้ชื่อ “ถนนคอกคี่” ถนนแยกจากถนนเรื่องราษฎรตรงไปทางริมคลอง ให้ชื่อ “ถนนวัดดินคำ” กับอีกถนนหนึ่งซึ่งพระยาระนองคิดจะทำออกไปถึงตำบลหินดาด ซึ่งเป็นทางโทรเลข ขอชื่อไว้ก่อนจึงได้ให้ชื่อว่า “ถนนผาแดด” ถนนซึ่งเขาทำและได้ให้ชื่อทั้งปวงนี้ เป็นถนนที่น่าจะได้ชื่อจริง ๆ ใช้ถมด้วยศิลากรวดแร่แข็งกว้าง และวิธีทำท่อน้ำของเขาเรียบร้อยทุกหนทุกแห่ง ฝนตกทันใดนั้น จะไปแห้งใดก็ไปไม่ได้

วันที่ ๒๖ เวลาเช้าไปดูที่ฝังศพพระยาดำรงสุจริต ตามทางที่ไปเป็นนาเป็นสวนตลอด เมื่อจวนจะถึงที่ฝังศพเป็นสวนพระยาระนองทั้งสองฟาก ปลูกหมากมะพร้าวมะม่วงเป็นระยะท้องแถวงามนัก มะพร้าวปลูกขึ้นไปจนถึงไหล่เขา ที่นาที่ฝังศพปลูกต้นไม้ดอกต่าง ๆ เมื่อเวลาอยู่เมืองระนองเวลาค่ำ ๆ มีบุหงาตั้ง ที่ฝังศพนั้นมีข่อยคิลาสูงดกดีศอกเศษ จารึกเรื่องชาติประวัติของพระยาดำรงสุจริตทั้งภาษาไทยภาษาจีน เป็นคำสรรเสริญตลอดจนบุตรหลาน ถัดเข้าไปมีเตาขงคิลาหนึ่ง แพะคู่หนึ่ง เลือคู่หนึ่ง ม้าคู่หนึ่ง ชุนนางฝ่ายบุนฝ่ายบูคู่หนึ่ง แดวก่อเชือกคิลาปูคิลาเป็นชั้น ๆ ขึ้นไปตามชั้น จึงถึงถานที่ฝังศพ มีพนักงานคิลาดีดักเป็นรูปสัตว์และต้นไม้เด่น ๆ ที่กุญนั้นก่ถว้นแล้วด้วยคิลาตลอดจนถึงที่ท่าเป็นหลังเต่า ต่อขึ้นไปเป็นเนินพุนดินเป็นตอน ๆ ขึ้นไป ๓ ตอนตามแบบที่ฝังศพจีน แต่แบบต้องอยู่ที่กลางแจ้ง ไม่มี

รมไม่ได้เลย ลงทุนทำถึง ๒๐๐ ชั่งเศษ ที่ฝั่งศพมารดาและญาติพี่น้อง
อยู่ใกล้ ๆ กัน แต่ต้องไต่ระยะห่าง คุณาจะเปิดอู่ที่เดิมที่

ถัดจากที่ฝั่งศพไปดูทำเหมือง ฟังจะเข้าใจชัดเจนในครั้ง^{๕๕}นี้ จะ
พรรณนาว่าทำอย่างไรให้เด็ยดักจะยี้ดยาวนัก ไม่มีเวลาเขียน เข้า
๕ โมงเศษกลับมาถึงเรือ ออกจากอ่าวระนองไปทอดที่เกาะพลูจิด^{๕๖}
ซึ่งเป็นด่านต่อเขตแดน มีโรงโปติศของเมืองระนองตั้งรักษาอยู่ในที่^{๕๗}
นี้ แต่ที่เกาะพลูจิด^{๕๘}ไม่เป็นปลายเขตแดนทีเดียว เกาะคันเกาะ
หาดทรายยาวเป็นที่ดี แต่ต้องเกาะนั้นไม่มีน้ำกินจึงไปตั้งไม่ได้ เวลา
ที่ไป^{๕๙}นี้เลยไปใกล้เกาะวิกคอรีย เกาะนี้มีทรายมาก มีดำคอง คน
ออกไป^{๖๐}ตั้งทำปดอย^{๖๑}ที่นั่นก็มี เวลาบ่ายลงเรือไปรอบเกาะพลูจิด ให้^{๖๒}
คนขึ้นได้^{๖๓} เพราะที่เกาะนั้นเขาเคยไต่^{๖๔}เนื้อเสมอ และคนที่ด่านก็เข้ามา
แจ้งความว่ามีแน่ เพราะเข้มา^{๖๕}กินกับด้วยชาวด่านปลูก แต่จะเป็นด้วย
คนมากหรือเกินไปอย่างไร เคยตกตงเป็น “โห่เปล่า”

เมื่ออยู่ที่เมืองระนอง พวกจีนในท้องตลาดมาหาเกือบจะหมด
เมือง มีดัมหน่วยกด้วยไปตามแต่จะหาได้ จีนผู้หนึ่งเป็นมิวนิตีเปิด
กอมมิตชันเนอในเมืองมริด ทำภาษีวังนกแดภาษีฝิ่นในเมืองคนาวศรี
แลบิดาจีนของหลายซึ่งเป็นตามเมืองกระ แดเป็นน้องเขยพระยา
ระนอง ลงมาแต่เมืองมริดมาหาด้วย การรับรอง^{๖๖}เลี้ยงดูของพระยา
ระนองแข็งแรงอย่างยิ่ง พี่น้องถูกหลานกตมเกิดขึ้นกัน คิดอ่าน
จัดการแต่จะให้เป็นที่สบายทุกอย่างที่จะทำได้ การทำนุบำรุงรักษา
บ้านเมือง เขามำรุงจริง ๆ รักษาจริง ๆ โดยความฉลาดแฉะความตั้ง

ใจ ยากที่จะหาผู้รักษาเมืองผู้ใดให้เต็มมือเหมือนได้

คนไทยในเมืองระนอง^๕ ผิดกันกับเมืองกระ คือไม่ได้เก็บ
เงินค่าราชการ ฤๅจะเรียกว่าค่าหลังคาเรือนอย่างเช่นเมืองกระ เดช
ดักข้อมือดมกรมการก็ไม่เหมือนเมืองหงส์ดอน ที่เมืองหงส์ดอน
เก็บเงินชำระราชการแต่ตัวเดชที่ดักข้อมือ คนจีนใหม่ไม่ได้เก็บ ที่เมือง
กระไม่มีดมกรมการ แต่เก็บเงินทวนหน้า เมืองระนอง^๕ไม่มีอย่าง
ใดอย่างหนึ่ง ว่าแต่ก่อนมีก็คืนเสียแล้วไม่ได้เก็บเงินอันใด ชั่วแต่
เกณฑ์มารักษามือง (ฤๅบ้านเจ้าเมือง) ในเวลาตรุษจีน คือตั้งแต่
เดือน^(๓)_(๕) ๓ เดือน ผดัดตะตียบหัววัน แต่ก็ยังไม่พอ ต้องไปเอาคน
หงส์ดอนมาอีกห้าสิบคน(๑) เวลาคนมาอยู่ประจำการกินอาหารคงดี
กับการจร เช่นทางโทรเลขใช้เกณฑ์ ไม่ได้จ้างเหมือนเมืองกระ เขา
ยื่นยอดตำโนครวักรมการเมืองระนอง ๒๔ ครวั อำเภอสอง ครวัไพร
ชายนครวั ๓๕๓๐ คน เด็ก ๗๔๘ คน รวมชาย ๒๒๗๘ คน หญิง
นครวั ๓๓๐๘ คน เด็ก ๒๑๖ คน รวมหญิง ๑๗๒๕ คน รวม ๔๐๐๔
คน รวมทั้งครวักรมการอำเภอ ๑๑๒๒ ครวั แยกเดิมหวงซุน
หมื่น ๘ ครวั ไพรชายนครวั ๔๒ เด็ก ๖๕ คน รวม ๑๐๗ คน
หญิงนครวั ๓๗, เด็ก ๒๑ รวม ๕๘ คน รวมชายหญิง ๑๖๕ คน
แปนครวั ๓๕ ครวั จีนมีบุตรภรรยา ๓๐๐ จีนจร ๒๘๐๐ (เห็นจะเป็น

(๑) ที่ต้องรักษาเวลาตรุษจีนเพราะเคยมีเหตุ พวกกุดทำเหมืองกำเริบ
ขึ้นคราวหนึ่ง เมื่อปีชวด พ. ศ. ๒๔๓๘ ที่เมืองระนองแต่เมือง
ภูเก็ต จึงต้องระวังกันแน่นมา

เอตคิเมต) รวม ๓๓๐๐ รวมคนเดิมชาย ๕๖๐๔ หญิง ๑๗๘๓
รวม ๗๓๘๕ คน คนใหม่มาแต่เมืองอื่นๆ คือไชยา ๒๘ ครวี่ หลังสวน
๘๐ ครวี่ ชุมพร ๓๐ ครวี่ นคร ๒ ครวี่ กระ ๒ ครวี่ ฝ่ายอังกฤษ ๒
ครวี่ รวม ๑๓๕ ครวี่ ชายฉกรรจ์ ๑๘๕ คน เด็ก ๑๒๖ คน รวม
๔๑๑ คน หญิงฉกรรจ์ ๑๗๕ คน เด็ก ๘๑ คน รวม ๒๖๖ คน รวม
ไทยมาใหม่ ๕๗๗ คน แยกมาแต่เมืองถดถา ๑๔ ครวี่ เมืองตะกั่วทุ่ง
๑๗ ครวี่ รวม ๓๑ ครวี่ เป็นชายฉกรรจ์ ๔๓ เด็ก ๓๐ รวม ๗๓ คน
หญิงฉกรรจ์ ๓๕ เด็ก ๓๗ รวม ๗๒ รวมชายหญิง ๑๔๕ คน รวม
เก่าใหม่ชาย ๕๘๘๘ คน หญิง ๒๓๒๓ คน รวมทั้งสิ้น ๘๑๐๘ คน

*การทำนามีแต่ชาวคนไทย ทำเข้าไว้ทั้งนั้น นาพันรพทำน้อย ที่
เห็นอยู่เพียงสามแปลงก็เปนนาเจ้าเมืองเสียแปลงหนึ่ง แต่ยังมีเข้าพอ
คนไทยกินได้มาก ไม่ได้จะต้องซื้อพม่ามากนัก ส่วนจีนนั้นไม่ได้กินเข้า
ในเมืองเลย กินเข้าในเมืองพม่าทั้งนั้น เพราะฉะนั้นเข้าเมืองพม่า
จึงเปนดินค้าสำคัญในแถบนี้ เรือเมดชำระตหุยุดเคิร์กเกือบจะอดเข้า
เรือเมดที่เคิร์กอยู่ทุกวันนั้นต้องดำ คือเรือเซหัวของพระยาระนองดำหนึ่ง
เรือเมอคิวของอังกฤษดำหนึ่ง แต่เรือเซหัวอยู่ข้างจะคงต้องแคว่กว่า
เรือเมอคิว เจ้าพนักงานอังกฤษกล่าวโทษเรือเมอคิวอยู่ว่าเสียเปรียบ
เซหัว การในเมืองระนองยังมีอยู่อีกซึ่งจะต้องแจ้งความต่อภายหลัง

วันที่ ๒๗ เวลา ๑๑ โมง ออกเรือเคิร์กทางช่องหว่างเกาะเตี้ยให้
กับเกาะช้าง ที่ในแผนที่เขียนว่าแอดคัลไฮด์แดนค์มาไม่มีคัตดินมอัน
ไคเปนปรกติ เวลาเช้า ๔ โมง ๔๕ นาทีถึงปากอ่าวที่เขาเรียกปาก

กุรา มีผู้หนึ่งซึ่งพระยาตะกั่วป่า(๑) ให้ลงมานำร่องชื่อ “หล่อง”
ขอให้อ่องเดาดูว่าจะเป็นคนชาติใดแน่(๒) นำเรือเข้าข้างใน หล่องเกาะ
กุราเป็นที่กว้างใหญ่ แต่มีศิลาในน้ำมาก ที่ปากอ่าวตะกั่วป่าเป็น
เกาะใหญ่ ๆ ตั้งเรียง ๆ กัน มีช่องออกตามช่องในหว่างเกาะ กับฝั่ง
มีเกาะเล็ก ๆ น้อย ๆ คือเกาะหนู เกาะแมว เกาะนกเป็ดต้น แดง
เป็นเขาสูงใหญ่ซับซ้อนกันไปทั้งสองฟาก พบเรือเวด้าตรีซึ่งเพิ่งมาถึง
ในเวลาเช้าวันนี้ เข้าทางปากบันดวน ทอดอยู่ในระหว่างเกาะหนูกับ
เกาะแมว เรือผ่านไปยิงสัตว์ เรืออุบลไปทอดที่เกาะเสม็ดน้อยเหนือ
เกาะหนูขึ้นไป ที่เกาะนี้เป็นที่คนคัดฟันมาคงคัดฟันขายเรือเมด ด้วย
เรือเมดมาทอดที่หน้าเกาะนี้ เขาทำพลับพลาไว้รับหล่องหนึ่ง ทางคั้งแต่
ปากกุราเข้ามาถึงเกาะเสม็ดน้อยยี่สิบไมล์ ทอดสมอเวลาบ่ายโมง
ครึ่ง เวลาเย็นขึ้นดักพลับพลาแล้วกลับลงมาอนอยู่ในที่เรือ ระยะเวลา
ทางที่จะขึ้นไปเมืองก็พอจะไปทัน ยากขึ้นเดี๋ยววันนี้จะได้ขึ้นเวลาเช้า
อีก แต่เรืออื่นยังมาถึงไม่ทันจึงขึ้นไปไม่ได้

วันที่ ๒๘ เวลาเช้าโมงครึ่งลงเรือกระเชียงเรือของครักษ์ ดากขึ้น
ไปได้ ๒ ชั่วโมงครึ่งคิด ๔ ครั้ง เพราะกรุยที่ปักร่องแตะคนทีน้ำ (มิ
ใช่หล่อง) ก็อาแน่ไม่สู้ได้นัก เจ้าเมืองก็ไม่รู้เบาะแฉะเลย จึงต้อง
ให้ปลดจากเรือไฟดีกระเชียงขึ้นไป ตามริมสองฟากข้างคั่นก็เปนป่า

(๑) พระยาเสนาสุจริต (เอี่ยม ฉนกร) เปนบุตรพระยาเสนาสุจริต

(นุช) ซึ่งเป็นบุตรเจ้าพระยานคร (น้อย)

(๒) เปนเรือสำเภาชื่อนันดา ชื่อ เดอชอง

สระแก ค่อยเข้าไปข้างในมีต้นไม้ต่ำ ๆ เพราะฉะนั้นจึงไม่มีใครมีตอในดำ
 คดองมากนัก มีที่ทุ่งว่าง ๆ มาก เขาใหญ่ ๆ ไม่คิดเนื่องกันเหมือน
 อย่างข้างนอก ชาติเป็นสาย ๆ และตั้งอยู่ห่างฝั่ง มีที่ขุดฝั่งน้ำอยู่ต่ง
 เทือก เทือกหนึ่งถึงมีตมเนินมาคกนามวัดอยู่ที่นี่ ถ้าน้ำก็กว้างใหญ่
 ไม่ได้ ต้นไม้ แต่น้ำนั้นชุ่มชื้น ด้วยท่าเหมืองอยู่ข้างเหนือท่าเหมือนเมือง
 ภูเก็จ ราษฎรไม่ได้ใช้อาบกันได้ บ้านเรือนซึ่งตั้งอยู่ใกล้ฝั่งน้ำก็มีท่า
 มีที่เพนหมี่ใหญ่อยู่แต่บ้านจันทราปาดินบาต แดเห็นแต่ยอดหมาก
 มะพร้าวอยู่ลึก ๆ เข้าไปมาก จนถึงเมืองจึงได้มีบ้านหมี่ใหญ่ตั้งต่ง
 ฟากน้ำ คิดดูเวลาทชมาทางคดทงหยุด & ชั่วโมงครึ่งจึงถึงสะพาน
 พลับพลา มียิงต่งต่งเป็นแบบมาแต่เมืองระนอง ใช้รับนาเหี้ยมดำหรับ
 เมือง แดยมทหารในเรือขึ้นไปยัง พลับพลาตั้งอยู่ฝั่งตะวันตกกลางทุ่ง
 ภูมิที่คล้ายต่งต่งพลับพลาเมืองพัทลุง ห่างด้านซ้ายไปต่งต่งเค็ช มี
 ท้องพระโรงหลังหนึ่ง ที่อยู่หลังหนึ่ง เรือนข้างในห้าหลังเหลื่ออยู่ การ
 ตกแต่งนั้นทำนองเมืองกาญจนดิฐ เป็นแต่ใช้สอยให้ใหญ่ขึ้นและ
 มากขึ้น เมืองนี้ที่อาบน้ำเป็นต่งต่งสำคัญ มีทุกห้องทุกแห่ง ทั้งข้างนำ
 ข้างในจัดด้วยความเอาใจได้ยิ่งกว่าต่งอื่น ชอบใจที่ใช้ใช้น้ำนั้นมะพร้าว
 ต่งว่างดีเหมือนเมืองกาญจนดิฐ น้ำนั้นนี้ใครเคยมิใช้ได้แต่แขวนปรั
 นอกพลับพลาอย่างเดียวน พอเวลาเที่ยงคดต่งมดจนถึงทอดตระว่าจะ
 ไปเที่ยวแห่งใดไม่ได้ เขาจัดกระบือชนมาไว้ให้ดู ออกไปดูที่เกยริม
 ราวค้าย จนชนกระบือต่งต่งแถวเวลาย่ำ & โมงต่งต่งยังไม่คก จึงได้ขึ้น
 รถที่จัดมารับออกจากพลับพลาไปหน่อยหนึ่งก็ถึงทาง ซึ่งพระยาเดณา

นุชิตคนเก่าได้ตัดทำชัน เมื่อเตรียมจะรบเสด็จครั้งไปเมืองกัณฑ์ดา
 ๑๕ ปีมาแล้วนั้น เสด็จโทรเลขปักไปตามทางนี้ว่าตรงไปเมืองพังงา
 ต้องช้างทางช้างหนึ่งเป็นที่ลุ่ม ช้างหนึ่งเป็นชายเขา ซึ่งผู้หนึ่งบอกว่า
 เขาหมิงม้า ผู้หนึ่งบอกว่า เขาโคต ตั้งอยู่ใกล้ ๆ พลับพลา ฟาก
 ถนนช้างเขาเป็นบ้านน้องพระยาเสนา นุชิต คิดกันเป็นบ้าน ๆ ต่อด
 ไปทั้งฟากถนน ที่เป็นเรือนฝาขาว ๆ มีอยู่ต่งบ้าน นอกนั้นก็เรือน
 ฝาจากฝากระแจะ ค่อนจะอยู่ข้างฝรั่งอยู่หน่อย ๆ หน้าบ้านเป็นรั้วโปร่ง
 คำ ๆ และปลูกต้นประดู่ริมถนนตลอดทั้งแถบ ฟากข้างลุ่มนั้นก็เป
 นหลังบ้านอีกแถวหนึ่งอยู่ห่างถนนเป็นบ้านพวกชนเหมือนกัน ทั้งบ้านพระ
 ยาเสนา นุชิตที่ตายด้วย ในที่สุดถนนสายนี้ มีวัดเป็นของพระยาเสนา
 นุชิตที่ตายสร้างยังไม่แล้ววัดหนึ่ง ค่อนจะลงตลาดเป็นที่ลุ่มต่ำลง
 ไป ที่ปากทางมีเรือนเตี้ยอยู่ริมหนองญี่ปุ่น ๆ เขาชี้ให้ดูว่า
 เพราะทนเป็นทนายทอมจึงต้องปลูกเรือนต่งเช่นนั้น ต่อเขาไปเป็นคัก
 ต่งชันแบบถนนใหม่ เป็นแต่คักแต่งเครื่องเงินเตี้ยหน่อยหนึ่ง แต่พ
 นนัยกตุงกว่าถนนชันไปสัก ๒ ศอกเศษหน้า ถนนนั้นคตุงชันไปที่ตะ
 น้อยตะน้อยจนถึงสามแยก เดียวไปข้างขวาทางไปเมืองพังงา มีคัก
 ตุงต่งชันทั้งต่งฟาก เป็นคักอย่างชันใหญ่โตตลอดไปจนถึงสะพาน
 ออกทางโทรเลข กลับมาทางเดิมแล้วไปทางแยกซ้าย ก็มีคักเช่นถนน
 ใหม่ต่อไปอีก จนถึงหน้าบ้านพระยาเสนา นุชิต ถ้าจะเทียบกับเมืองสง
 ขดา คักที่นี้ใหญ่โตกว่าที่สงขลาและเป็นต่งชัน หลังคามุงกระเบื้อง
 หมดตลอด มีโรงจากแซกแซมอยู่น้อยหลัง ถนนก็กว้างราว ๆ กัน

ระยะยาวของตลาดจะสั้นกว่าตลาดที่ไม่มากนัก เห็นได้ว่าเป็นเมือง
ที่ใหญ่โตบริบูรณ์ด้วยสมบัติ แต่กระไรเลยจะหาที่ค้าขายอยู่ที่บริบูรณ์
ไม่ซำรุดักแห่งหนึ่งไม่มี โขมตลอดหัวถนนท้ายถนน ที่หักพังลงมา
ก็มี ไม่มีรอยที่ได้ซ่อมแซมอะไรเลยสักอย่างเดียว ของที่ขายในตลาดก็
มีร้านค้าอยู่สองร้านหรือสามร้าน นอกนั้นก็ขายแต่ของกินเด็ก
น้อยไม่ต่างกันกับคึกกรามเลย ดูโรเร่วิ่งรอยไปทุกแห่ง ถนนก็เปน
รอยแต่งใหม่ ๆ ได้ตามเหตุซึ่งเป็นเช่นนั้น ก็ได้เหตุหลายอย่าง คือ
อย่างหนึ่งนั้นเป็นคึกของพระยาเสนาสุจิตเก่า(๑) ทำแจกบุตรเหมือน
อย่างคึกถนนใหม่ ไม่มีทุนซ่อมแซมฤๅไม่พร้อมใจกันซ่อมแซมอย่าง
เดียวกันกับถนนใหม่นั้นอย่างหนึ่ง ที่เป็นคึกของราษฎรอยู่อีกสักสาม
ส่วน พดอยโทรมด้วยนั้นว่าเพราะเหมืองที่ดีไม่มีใครมี พวกจีนคนไป
อย่างหนึ่ง เพราะพวกจีนเกิดวิวาทกันเนื่อง ๆ จนไม่เป็นปรกติได้นั้น
อย่างหนึ่ง คนที่มีเงินมีทองก็พากันออกไปอยู่ป็นังเดียมาก เป็นคำแก้
อยู่เช่นนั้น เมื่อได้พูดจาได้ถามพระยาเสนาสุจิตและพวกจีนรวบรวมการ
ทั้งปวงเข้าหมด ก็เห็นว่าเปนเพราะพระยาเสนาสุจิตคนนี้ “ดักซ์
อย่างยิ่ง” (๒) จะพรรณาไปไม่สิ้นสุด การอันใดเปนไม่มีที่ได้ทำ หยุด
นิ่งเท่าทีเดียว เมื่อพูดถึงเรื่องจีนวิวาทกันตั้งให้จัดโปติศ ก็ว่ามีคน
รักษาดูอยู่แล้ว ๒ คน ให้เงินเดือนคนละสามเหรียญบ้างดีเหรียญ

(๑) คือพระยาเสนาสุจิต (นุช อนุคร)

(๒) ดักซ์เป็นคำแผลงมาจากศัพท์มิดักซ์ หมายความว่าโง่เขลา

บ้าง จิตชนอีกเบียดองพระราชทรัพย์เปล่า ๆ จันซึ่งไปค้นพบตึกบุกลง
ที่ไว้มาก ๆ จะทำต้องชั่วตามชั่วคนก็ไม่หยุด ก็เป็นอันต้นความคิดมี
รู้ที่จะแก้ประการใด ทางที่จะดิ้นร้างดิ้นดิ้นขึ้นไปถึงเหมืองตึกบุกลง
ว่าน้ำท่วมทำไม่ได้ และไกลเหลือเกินนัก ถามว่าทางไกลเท่าใด ก็
ว่าครั้งวันก่อนวัน เหมืองนั้นก็อยู่บนเขา น้ำก็ยังท่วมไปถึงได้ เขาว่า
ถนนในเมืองไม่ใช่เวลาเสด็จ ต้องเดินในเขายังดึก ดูเหมือนไม่ได้เคย
ออกจากบ้านไปแห่งใด ที่สุดจนบ้านน้องของตัวที่เรียงอยู่ริมถนน
หกเจ็ดบ้านก็ไม่มีใครทราบว่าเป็นบ้านของใคร ขอพรรณาแต่เท่านั้นพอให้
เห็นเหตุที่บ้านเมืองซุกโซมนักเพราะเหตุใด ตามเสียงพวกจันนั้นว่า
ไม่มีทุนนั้นแหละเป็นข้อสำคัญ พระยาเสนาสนิตเองก็ว่าออกทุนไป
แล้วมักไม่ได้คืน จึงไม่เจือจาน การขัดข้องต่าง ๆ มีทางแก้ทุกอย่าง
เว้นไว้แต่เรื่องลักขของพระยาเสนาสนิต ถ้าไม่แก้เสียก่อนแล้วอื่น ๆ
ไม่สำเร็จหมด

ไปจากตลาดดูบ้านพระยาเสนาสนิต เป็นเรือนฝากระแซงอ่อน
อย่างกรอบแกรอบเต็มที แล้วไปดูโรงคดวงที่ถลุงแร่ เพราะที่ระนอง
ขาดอยู่ไม่ใช่เวลาที่เขาถลุง ดูเพื่อจะให้ได้เห็นการคดอดในกระบวนการที่
ทำแร่ แล้วกลับมากทางเดิม ค้างอยู่ที่พัลลภพลาคันหนึ่ง

วันที่ ๒๙ เวลาตีห้าครึ่งฝนตก เดิมคิดว่าจะไปเที่ยวตามบ้านชาย
เขา เพื่อจะให้ได้เห็นการอยู่ปรกติของราษฎรไม่ใช่แต่งรับเสด็จ แต่
เมื่อฝนตกเสียแล้วก็เป็นอันไม่ได้ไป เพราะนอกจากถนนที่กีดขวางมา

แล้วต้องไต่ตามคันนาทางต้น เมื่อรับแขกทั้งปวงแล้ว จึงได้กลับลง
มาเรืออบต ได้สั่งให้พระสุนทรวรนาถไปรักษาการที่เมืองศิริรัฐนิคม
เพราะได้ถามพระยาเสนาฯ ถึงเรื่องพระเสนาฯ วงศ์ตาย ผู้ใดรักษา
การและดูแลภาษีอากร เสียงก็หัดวมไพร่ก่เดิมที่ และได้ตั้งให้นาย
จันนึ่งพระเรื่องฤทธิรักษาราชฏูร์ เปนพระเรื่องฤทธิรักษาราชฏูร์อีก
นายหนึ่ง ดูก็ควรจะตั้งเขฯ พวกพี่น้องเหล่านั้นยังอยู่เปนกองโต แต่
ไม่เห็นใครช่วยใครฤไม่ใช้ใคร เจ้าเมืองจึงขึ้นไปทุกอย่ง ดูแหวไม่
ใครจะมีตามกัน ตั้งตั้งอยู่ทั้งนั้น(๑) ทอดนอนอยู่ที่หน้าเกาะเดิมค่น้อย
อีกค่นหนึ่ง

วันที่ ๓๐ ออกเรือค่นนี้ ๑๑ ทุ่ม เติรทางช่องเรียกว่าปากบัน
ส่วนซึ่งเป็นช่องดังที่เรือเวด้าตรมา เมื่อตัดออกมาเกาะภูเก็ฯ มี
ถมรวย ๆ เรือโคตงบ้างเล็กน้อย ที่เยแยกเมากันบ้าง เวด้าบาย ๔
โมงครึ่ง ถึงเมืองภูเก็ฯทอดในอ่าว เวด้าพรงนี้จะได้ขึ้นบก รับทำ
หนังสือ บอกร่าวมาให้ทราบเพียงระยะนี้ก่อน ซึ่งมีได้บอกชาวในที่
ควรจะบอกได้ คือที่กระดังทางชุมพรแห่งหนึ่ง ที่ระนองดังทางเมด
แห่งหนึ่งนี้ เพราะเห็นค่นน้อยมาก และไม่มีใครมีเวด้าว่ง เจ้านาย

-
- (๑) ในพี่น้องเหล่านั้นต่อมาได้รับราชการ แต่พระยาคงคาฯราชบิด
(พลอย อนุคร) สมุหเทศาภิบาลมณฑลสุราษฎร์ในเวลานี้ เมื่อ
เสด็จประพาสยังเด็กอยู่

และข้าราชการทั้งข้างหน้าข้างในที่มา เจ็บป่วยตัวร้อนด้วยถูกแดดถูก
ฝนบ้าง ถึงท้องเพราะผิคน้ำบ้าง แต่ไม่มีผู้ใดอากรมากมายอันใด
วันหนึ่งสองวันก็หาย แต่ตัวฉันมีความสบายมาก

สยามินทร์



พระราชหัตถเลขาฉบับที่ ๓

เรื่องพระที่นั่งอุบลบุรทิศทอดที่เกาะดังกา

วันที่ ๓๐ พฤษภาคม รัตนโกสินทรศก ๒๓๙๘

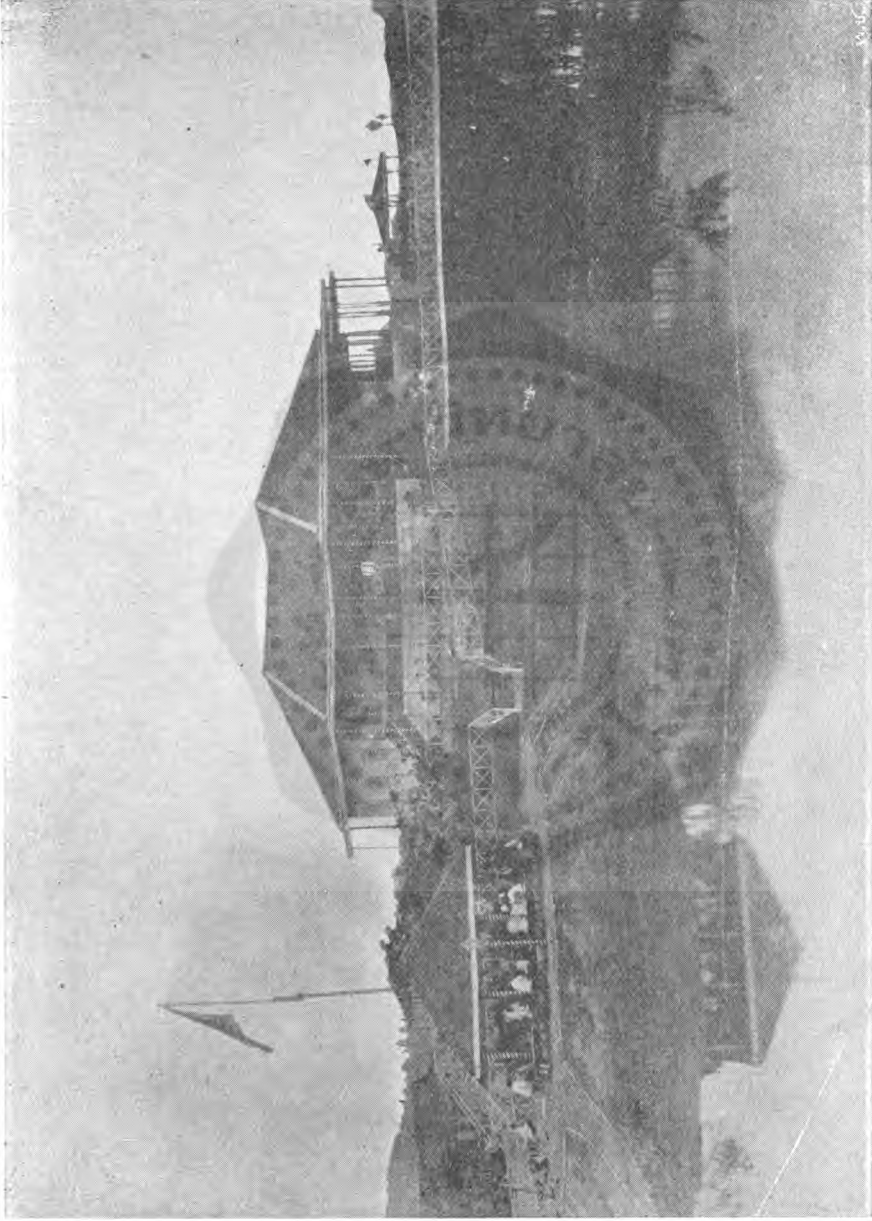
ถึงที่ประชุมเสนาบดี ซึ่งรักษาพระนคร

ด้วยแต่ก่อนบอกมาถึงวันที่ ๓๐ เดือนเมษายน ซึ่งมาจดเรืออยู่ที่เมืองภูเก็ตแล้ว บัดนี้จะขอออกกระยะวันต่อมา

วันที่ ๑ เดือนพฤษภาคม เวลาเช้าฝนตกมาก ตามโมงฝนหาย จึงได้ขึ้นบก ที่เรือทอดค้างฝั่งประมาณไม่ต่ำกว่า มีท่นกรุยบกรายทางตลอดเข้าไป ที่เขาโต๊ะแซซึ่งพระยาวิจิตสงคราม(๑) ทำเป็นด่านมีเตาธงบอกเรือไว้ชำระดูเสียเขาซ่อมแซมขึ้นดีแล้ว พระอนุรักษโยธา(๒)

(๑) พระยาวิจิตสงคราม (ทัต รัตนดิถก ญญเก็จ) พยายามทำนุบำรุงการทำเหมือง จนที่เมืองภูเก็ตซึ่งเป็นเมืองขึ้นของเมืองถลางอยู่แต่ก่อน เจริญรุ่งเรืองเป็นเมืองใหญ่ หลวงมหาดไทยได้เป็นที่พระภูเก็ต แล้วเลื่อนเป็นพระยาภูเก็ตในรัชกาลที่ ๔ ถึงรัชกาลที่ ๕ เมื่อแก่ชราตามืด ทรงพระกรุณาโปรดฯ ให้เลื่อนเป็นพระยาวิจิตสงคราม จางวางเมืองภูเก็ตอยู่จนถึงอนิจกรรม

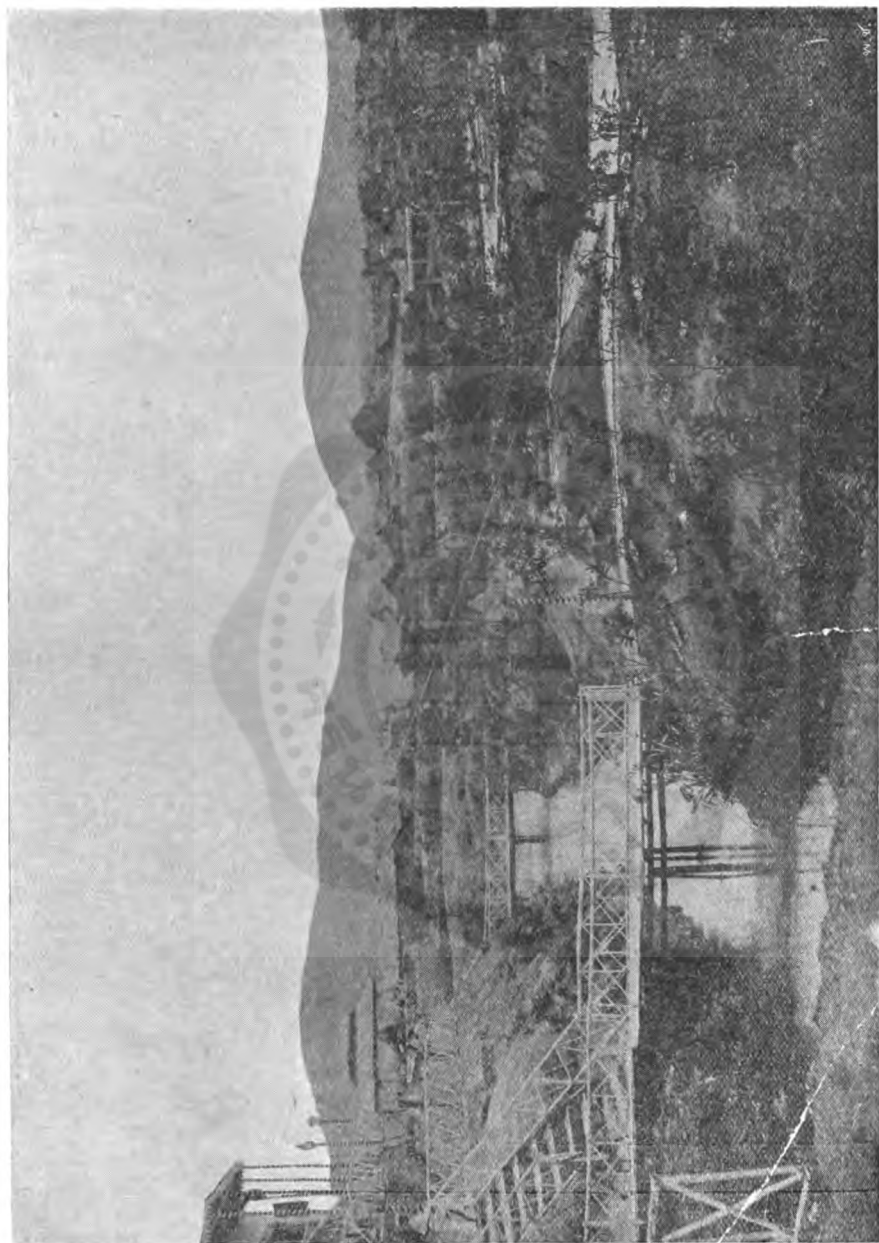
(๒) พระอนุรักษโยธา ข้าหลวงรักษาราชการในตำแหน่งผู้ว่าราชการการเมือง



วัดพระพุทธเมือมฤค

ได้ทำด้านอื่นใหม่อีกตำบลหนึ่งทีเกาะตะพานน้อย ยูน่าอำวมีเรือน
 ตะเกียงและเตาขมอกเรือ คักชาวด้านอยู่หลังหนึ่ง คูท่าทางเป็นอำว
 ที่เพนท่าเรือเคยไปมาจอดอยู่ มีเรือเมตเมืองมีนังมาจอดอยู่ต้องดำ
 เป็นเรือมาจากห้างจันเคียววันครั้งหนึ่ง มันทุกคืบๆออก มันทุกเข้า
 และต้มยำอาหารต่าง ๆ กัดับมาเมืองภูเก็จ แต่เคียวแข่งกันอยู่ทั้งต้อง
 ดำ ไม่ได้ผัดเปลี่ยนเวลามักจะมาถึงพร้อม ๆ กัน ชันที่ตะพานท่า
 แอบมากับตะพานคีตาเก่าสำหรับท่า แต่ต้องทำขึ้นนอกมาก ด้วย
 ดำคองนนนาคนชันทุกที เพราะเรื่องดินอ้างแร่ ตกแต่งผูกใบไม้และ
 มีซุ้มใบไม้ที่ต้นตะพาน กรมการและพวกจันหัวน้ำแต่งตัวเต็มแบบ
 อย่างผู้ดี มาคอยรับอยู่เป็นอันมาก แยกที่รักษาด้านยิงปืนทองตูด
 เรียบร้อยดี ทหารกรุงเทพ ฯ และโปลิศแยกสำหรับเมืองยื่นคอยรับที่
 ตะพาน ตั้งแต่ตะพานชันไปคาดปรัผ้าขาวมีระบายตลอดทาง เคียวชัน
 ไปหลายเส้นจึงถึงบริเวณโรงทหารใหม่ ซึ่งยกลงมาตั้งอยู่ในเหมือง
 หลวงบำรุงจันประเทศที่ชุดแร่ชันแถวอยู่ริมทะเล ที่นั้นที่เป็นรอยเหมือง
 ชุดถักลงไป เขาทำประคูนบดนาเพื่อจะได้ขังน้ำจืดซึ่งมาตามเขื่อนน้ำ
 ที่เขมาท่าเหมืองไว้เมื่อเวลาชุดชันน้ำจะได้สูบไปใช้ในการอ้างแร่ มุด
 ดินซึ่งชุดเปิดบ่อแร่ กองเพนหย่อมสูง ๆ เหมื่อนลูกเนินเขาเล็กเขาใหญ่
 ถ้าจะว่าไปในบริเวณนั้นก็คล้ายประทุมวัน เมื่อทหารมาอยู่ปลูกโรง
 ใหญ่ชันบนกองดินที่เป็นเนินใหญ่ แล้วช่วยทำทางวงเวียนไปตามบ่อแร่
 ที่ชันน้ำ ปลูกไม้ดอกไม้ผล เป็นเหมื่อนสวนฝรั่ง ครึ่งทำพดัมพลาใน
 ที่นี้ เขาก็ตกแต่งเพิ่มเติมออกไปกว้างขวางทั่วทั้งบริเวณนั้นเกือบเท่า

ประทุมวัน มีโรงศาลาที่นั่งเล่นหลังเล็กหลังใหญ่ในที่ต่าง ๆ และโรง
 แตรแปดเหลี่ยมทำด้วยไม้จริงสองหลัง พลับพลาทำที่กองดินใหญ่ใน
 กลางเหมืองซึ่งน้ำจัดขังรอบทำสะพานใหญ่ยาวข้าม พลับพลาชั้นปลูก
 ด้วยเสาไม้หมากเป็นขั้น แต่การกั้นห้องตกแต่งเป็นความคิดพระอนุ-
 ราชโยธาซึ่งเป็นชาวกรุง ก็คมคายงดงามพิสดารกว่าพลับพลาทั้งปวง
 การที่ท่าพลับพลาที่รับคาดปราสาทถนนหนทางเหล่านี้ ได้อำศรียก่าง
 พวกรุ่นหัวน้ำช่วยทำมาก พักอยู่ที่พลับพลา รับพวกรวมการและพวกรุ่น
 มาหา สันทนาด้วยการต่าง ๆ จนเวลาบ่ายจึงไปดนมืองแร่ของหลวง
 บำรุงเงินประเทศที่ทำอยู่ติดกันกับหลังพลับพลา เมื่อนั่งอยู่บนพลับพลา
 ก็ได้เห็นทำการได้ เหมืองนี้ใหญ่โตควรจะพิศวง โดยกว้างเกือบสาม
 เด็น ยาวกว่าสี่เด็น ใช้สะพานที่หามมุดดินเปิดนำเหมืองถึงสู่ตามสะพาน
 ที่ขุดแร่ดังแร่สองแห่ง ใช้จันตูก้างถึงเก้าร้อยคน ที่นั้นขุดลึกลงไป
 กว่าที่เหมืองระนองมากจึงถึงแร่ ได้ดูเวลาดังแร่เห็นเนื้อดิบมากกว่า
 ที่เหมืองระนองหลายเท่า แต่เป็นแร่เม็ดใหญ่ ถ้ามได้ความว่าแร่ร้อยละ
 ได้ดิบถึงห้าสิบห้าชั่ง มีสีดำที่กินแร่ปนอยู่ต้องดำก่อนแล้วจึงล้างก็มี
 เครื่องวิดน้ำใช้ส้อมเอนยีนอย่างโตโกโมติฟว์ ขนาดสูบแปดนิ้วหมุนสูบ
 เซนติฟิคัดขนาดท่อแปดนิ้ว แต่วิธีดำแร่ยังใช้แรงคนดำ ตู้เหมืองระนอง
 ไม่ได้เขาใช้น้ำ ลักษณะที่ทำติดกันคนละอย่าง ที่ระนองทำอย่างระ-
 เขี่ยคระออกแต่ไม่ทำใหญ่โต ค่อยทำค่อยไปเหมือนอย่างเก็บส่วนของ
 ตัวกินเอง แต่ที่ภูเก็จทำเอาแต่ประโยชน์ที่จะได้มาก ไม่สู้ถวนถึกและ
 ทำไม่มียบยั้ง ในบริเวณตั้งแต่ฝั่งทะเลขึ้นไปจนถึงบ้านหลวงบำรุงเงิน



เขื่อนองแรงแห่งหาวพตาเมืองเกจ^๔

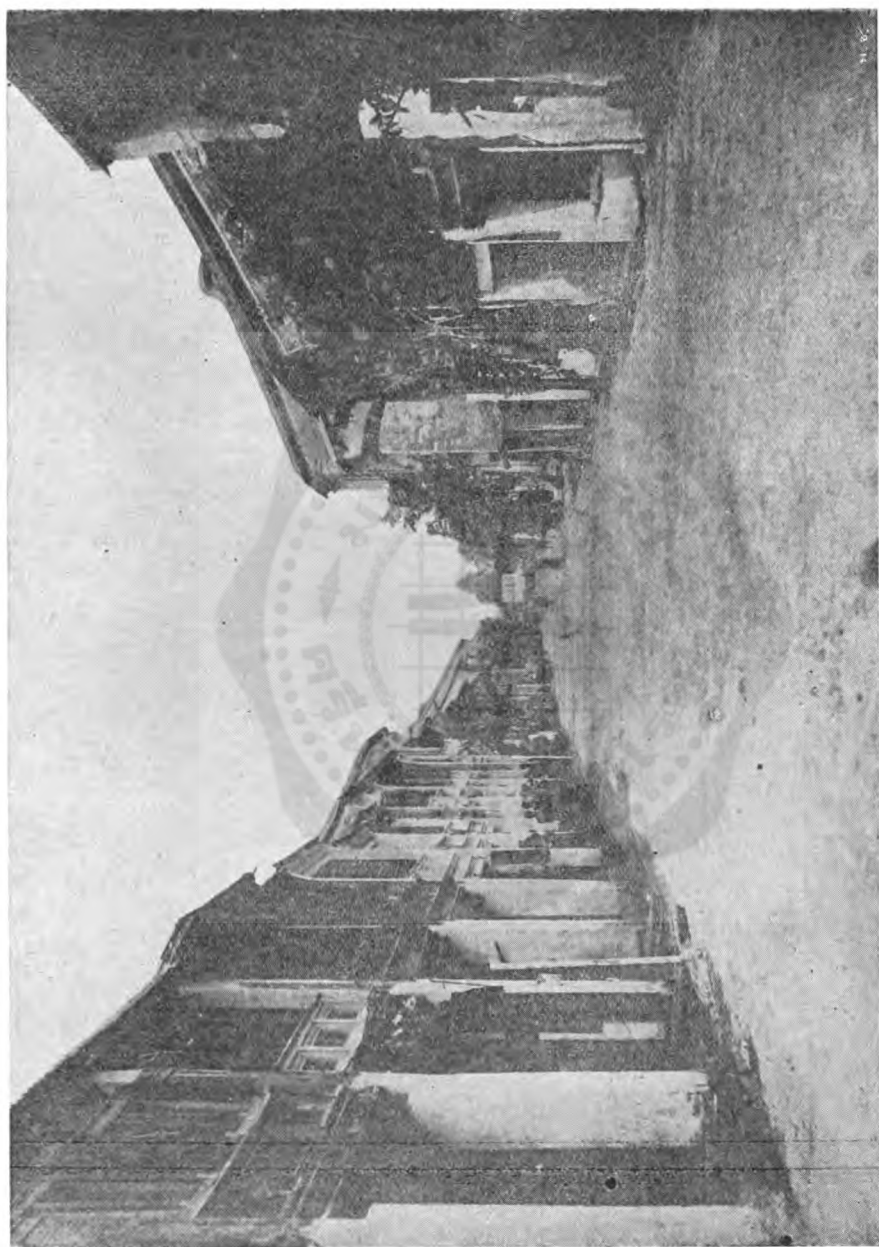
ประเทศไปตามถนนทางสามสิบเส้นเศษ แดเห็นเป็นแต่เหมืองที่ขุด
แล้วคดออกไปจนถึงสุดตา ที่ภูเก็จนั้นพวกจีนไม่สู้รอนรนด้วยเรื่องถูกจ้าง
เหมืองอย่างเมืองระนอง เป็นแต่อยู่ข้างขัณฑ์ดินทุน ด้วยพวกเมืองมืง
ไม่มีใครจะออกทุนให้กู ด้วยเหมืองดีที่ใด ๆ ไม่ใคร่มีใหม่ขึ้น ต้อง
ไปทำทางไกลได้ห่วยมากมักจะขาดทุน วิธีตั้งกะณะทำก็มีหลายอย่าง
แต่จะพรรณาจะยืดยาวนัก ขึ้นรถไปตามถนนทางไปตลาดตั้งแต่พื้นที่
เหมืองไปถึงบ้านหลวงบำรุงใหญ่โตมาก เปิดด้ายน้ำมาขังเป็นคลอง
ไว้น้ำบ้านสำหรับคนอาบกิน มีต้นมะพร้าวเต็มทั้งบ้าน ถัดเข้าไปเป็น
บ้านใหญ่อยู่อีก คือบ้านต้นเตี้ยก็และบ้านต้นเพ็กเกียด มีคลองซึ่ง
ขุดเข้าไปใหม่สำหรับบ้านทุกแคว่คลองหนึ่ง มีเกวียนล้อเหมือนรถใช้
บ้านทุกเข้าสารและบ้านทุกดื่บูกมาก มีคนสำหรับรับจ้างพวกหนึ่ง ถัด
คอเวอนเมนต์ออฟฟิศเข้าไปเป็นถนนตลาดคึกคักคึกคักกันทั้งสองฟากประ
มาณสักสามสิบเส้น ดูผู้คนแน่นหนาครึกครื้นเหมือนถนนเจริญกรุง
ได้ไปรถทางดังแต่ทำสักแปดสิบเส้น หอดหมู่ดักไปก็เป็นโรงและเปน
สวน ดึกที่นี้ก็มีเกวบ้างใหม่บ้างไม่สู้ชดโชนนัก แต่ถนนนั้นโชนทีเดียว
ทั้งที่ตกแต่งแล้วก็ยังได้โครกเบือนเปราะ และขุดค้ำน้ำซึ่งเป็นถนนเดีย
ยใช้ไม่ได้ทีเดียว เขาเตรียมทางไว้ที่จะให้ไปเที่ยวได้หลายตำบล คือ
ตำบลตลาดกระทุทางหนึ่งก็ไม่สู้ไกล แต่เวลายืนมากเดี๋ยวแล้วทั้งฝนตก
ทางเป็นหล่มด้วยไปไม่ได้ ทางไปท่าเรือและไปเมืองถดถถึงหัวร้อย
เส้นเศษไปไม่ได้ แต่เพียงไปพอเกินตลาดหน่อยหนึ่งเท่านั้น หากดื่บก็
ถูกฝนมากจะแฉะวัดมงคณนิมิตก็ไม่ได้แฉะ เป็นแต่ว่าโบถชำระขุด

โซมมาก เห็นว่าเป็นที่ถือน้ำอยู่ จึงให้พระยาศรีธรรมราช(๑) ไปคิด
จัดการปฏิสังขรณ์พระอุโบสถขึ้น กลับมาที่คอเวอนเมนต์ออฟฟิศ(๒)
ดูก็อยู่ข้างชุดโซมมาก ที่หลังวังเป็นที่น่าฝนซึ่งแจ้งไป มีเรือนกระท่อม
เล็กกระท่อมน้อยรุงรัง โรงทหารห้าแถวที่ทำได้รับแต่จตุรคราก่อน
ทหารยกลงไปอยู่เสียริมทะเล พวกไปติดแซกเข้าอยู่ต้องโรง หลังค่อ
ไปก็ชำรุดเห็นหลังคาพังลงมาก็มี ปลุกตักสำหรับนายทหารชั้นใหม่
หลังย่อมๆ ฟังจะแถวหลังหนึ่ง ที่พระที่นั่งซึ่งใช้เป็นคอเวอนเมนต์
ออฟฟิศนั้น ทลายลงทุกหลัง ท้องพระโรงไม่ได้ทำขึ้น แต่หลังยาว
ซึ่งเป็นตึกเดี่ยวโตๆ และที่ข้าราชการอยู่ทำแถวเดี่ยวได้ใช้เป็นออฟฟิศอยู่
หลังค่อกับพระที่นั่งเขาทำเป็นสามชั้นขึ้นใหม่ฟังจะแถวเดี่ยว พระที่นั่ง
หลังใหญ่ก็ทำขึ้น ยิ่งค้างปูพื้นและถือปูน การที่ทำขึ้นใหม่หมดจด
เรียบร้อยดีกว่าของเดิม บริเวณข้างล่างที่สระอาบน้ำต้องสระและที่
ขอบเขตเหล่านี้ก็ทำใหม่และตกแต่งเรือกสวนดอกไม้สดอันดี แต่บ้าน
พระยาวิจิตรสงครามและบ้านพระยาภูเก็จ(๓) ซึ่งอยู่ติดกับที่นั้นชำรุด
ชุดโซมมากทั้งสองแห่ง หมดเวลาจนคำจึงได้กลับมาลงเรือ จำนวน

(๑) พระยาศรีธรรมราชภักดี (หนูเล็ก โกมารกุล ฉนกร) ข้าหลวงใหญ่
กำกับหัวเมืองฝ่ายตะวันตก รวมทั้งเมืองภูเก็ตด้วย

(๒) คอเวอนเมนต์ออฟฟิศ ตั้งที่บริเวณวังซึ่งพระยาวิจิตรสงคราม
สร้างรับเสด็จ คราวเสด็จกลับจากอินเดีย เมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๒

(๓) พระยาภูเก็จไฉยเกษตราภักษ์ (ดำดวน) บุตรพระยาวิจิตรสงคราม



ตลาดเมืองเก่า

เมืองใหญ่ที่ทำอยู่ในเมืองภูเก็ตเดี๋ยวนี้หกสิบสองตำบล เมืองน้อย
 หกสิบเก้าตำบล รวม ๑๓๑ เมือง คนที่ทำการอยู่ ๘๘๘๔ คน คนที่
 เข้าออกในเมืองว่าเป็นดงมีมากดงมีน้อย เข้าง่ายออกง่ายไม่เหมือน
 เมืองระนอง ถ้าฝนดีน้ำดีพวกจีนก็เข้ามามาก ถ้าฝนแห้งน้ำน้อยจีนเข้าออก
 เทียบดูดงมี ปีชวดดงมีฤทธิศก (พ.ศ. ๒๔๓๓) จีนเข้า ๗๐๖๐ คน
 ออก ๔๔๖๘ คน เข้ามากกว่าออก ๒๕๙๒ คน รัตนโกสินทรศก ๑๐๘
 จีนเข้า ๕๖๐๘ คน ออก ๖๘๓๘ คน ออกมากกว่าเข้า ๑๒๐๘ คน ถ้าคิด
 เทียบดูในดงมีก็ยังมีคนเหลือคิดเมืองมาก พิเคราะห์ดูกับที่จำได้
 เมื่อมาดิบเก็บแว่นหิน ตักรามผู้คนแน่นหนาขึ้นกว่าแต่ก่อนมาก แต่
 ในแถวตลาดเขาตรวจได้จำนวนตักถึง ๓๓๑ หลั่ง เรือน ๓๖๗ หลั่ง
 รวม ๖๙๘ หลั่ง คน ๒๗๖๗ คน ที่ตลาดกระบี่ตัก ๒๖ หลั่ง โรงร้าน
 ๑๓๒ หลั่ง รวม ๓๓๘ หลั่ง คน ๖๒๓ คน ตามแขวงอำเภอ ๘ ตำบล
 ๕๘๓ เจริญเรือน คน ๒๒๗๗ คน ไม่ได้นับคนที่ทำเหมือง เมื่อเรือเด่นมา
 รอบเกาะไม่ได้เห็นเขาใดที่ว่างไม่ได้ทำอะไรสักเขาหนึ่งเลย บันดาหัวเมือง
 ข้างแถบตะวันตกนี้ จะหาเมืองใดมีผู้คนมากเหมือนเมืองภูเก็ตไม่มีแล้ว
 เป็นเมืองที่จำจะต้องบำรุงรักษาไว้อย่าให้ซุกโซมลงได้ โปลึกที่รักษา
 เมืองอยู่ทุกวันนี้เป็นหลายหมวดหลายกอง มีทั้งไทยทั้งจีนทั้งมลายูทั้ง
 แขกต่างตัวต่างๆ กัน แขกต่อแขกด้วยกันเองก็ต่างตัวไม่เหมือนกันก็
 หัวพวก การฝึกหัดก็ดูไม่เรียบร้อยเหมือนเมืองระนอง บอกเพลงปืนยัง
 เป็นภาษาอังกฤษ จำนวนโปลึกที่ใช้อยู่ทั้งดง ๒๓๘ คน เดี่ยวดายมีเวลาย
 น้อยนักไม่ทันที่จะตรวจตราได้ถามการตลอด และในเวลาย่านฝนชุก

ถมก็จัดเป็นเวลาน่ากลัวว่าจะเปลี่ยนมรสุม จึงมีอาภุที่จะรออยู่ช้า ด้วย
ทางช้างนำยิ่งมาก เวลา ๒ ทุ่มครึ่งออกเรือจากเมืองภูเก็ตเดินทาง
นอกเกาะยาวที่เรียกปูลูบันยัง ไปจอดรออยู่ที่หัวเกาะยาวน้อย เวลา
๗ ทุ่ม

วันที่ ๒ เวลา ๑๑ ทุ่มเดือนเรือเข้าไปทอดในระหว่างเกาะหมาก
กับเกาะดัด พระยาบริรักษ์ภูธร(๑)ลงมาคอยรับอยู่ คาที่ว่าบอด
นั้น เห็นเป็นค้อขาวอยู่ทั้งสองข้าง แต่ที่จริงยังแลเห็นเคียวไม้ต้องจุ
เดิมกะเวลาว่าจะไปตะกั่วทุ่งเพียงสองชั่วโมงถึง ค้อ ๔ โมงเช้าจึงได้
ลงเรือไทยราชกิจไป ฝนตกเป็นคราวๆ มีลมพัดจัดตลอดทางต้อง
ชั่วโมงจึงได้ถึงอ่าว ตามทางที่ไปถ้วนแต่เกาะเนื่องแน่นไปคล้ายช่อง
อ่างทอง เป็นแต่ระยะห่างกว่า ตั้งแต่ระนองลงมาจนถึงภูเก็ตเขาไม่
ใครจะมีศิลา เป็นแต่ดินแดงแดงทงหน ค้อถึงระยะนั้นจึงมีเขาปูนตาม
เกาะเหล่านาน เป็นท่นกทำรังบ้าง อากรรังนกที่เมืองไทรทาก็คดอด
ขึ้นมาถึงหน้าเมืองพังงา ที่ปากช่องจะเข้าคลองตะกั่วทุ่งมีเกาะย่อมๆ
ต้องเกาะเคียงกันเรียกเกาะนมสาว ถัดเข้าไปอยู่กลางดำนามีเกาะชื่อ
ปาย เป็นที่พวกแขกเมืองตะกั่วทุ่งอยู่ประมาณสักสิบห้าเรือน หากิน
ด้วยการปลานาติบาต ที่เกาะนี้อยู่ในระหว่างดำนาดองแยก แยกหนึ่ง
ไปเมืองพังงา แยกหนึ่งไปเมืองตะกั่วทุ่ง พระบริสุทธโธหุมนินทรา

(๑) พระยาบริรักษ์ภูธร (ชำ ณนกร) ผู้ว่าราชการเมืองพังงา

ธิบัติ (๑) ลงมากอยรับอยู่ เรือไฟใหญ่ต้องหยุดเพียงนี้ ลงเรือกระ
 เขียงเรือไฟเล็กตากค่อเข้าไป ถัดเกาะพายเข้าไประหว่างคอกถึงด้าน
 ลองเขา คือเขาไม้แก้วกับเขาคันท้า เขาคันท้าหน้ายักเดียวแต่เดือน
 ห้ากับเดือนหกแล้วมีน้ำตกอยู่รอบเขาเสมอ ค่อเข้าไปมีเขารายอีก
 เขาหนึ่งเป็นเขาคันท้าเหมือนกัน พวกเขานับถือว่าศักดิ์สิทธิ์ นอกจาก
 เขาเหล่านี้แล้วก็มีเขาอื่นใดที่อยู่ใกล้ๆ ไม่เหมือนด้านเมืองพังงา
 ตามทางเข้าไปก็ไม่มีบ้านเรือนคนเป็นแต่ไม้ไผ่กองกางตลอด ไปมียู่
 แต่ที่ด้านซึ่งเป็นด้านแยกไปเมืองพังงาอีกทางหนึ่ง ต้องหยุดเรือไฟ
 กระเขียงขึ้นไปอีกไม่ช้าก็ถึงสะพานหินเมือง สะพานนี้ต้องทำข้ามที่
 ชายแดน ซึ่งพระบริสุทธิศักดิ์ไม้ไผ่กองกางลงไว้จะปลุกจาก ยาวประมาณ
 สักสามสี่เส้นเศษสี่เส้นจึงถึงดินดอนที่ตั้งพลับพลา ๆ นั้นทำเป็นที่แรม มี
 เย้าเรือนและแผ่นที่คด้ายคดถึงกันกับที่ตะกั่วป่า แต่ที่นี้ทำพิธีศพพิสดาร
 ขึ้นไปกว่า เครื่องเฟอริชเชอเพียงเกาะไซไม่มีมีคนไทยทำเกือบทั้งคืน
 เวลาที่ไปถึงนั้นบ่าย ๒ โมงแล้ว ด้วยระยะทางในคดองกินเดียอีกสอง
 ชั่วโมง แต่พอคดองพลบทั่วแล้วก็ออกเดินไปเที่ยว ที่ข้างพลับพลา
 มีโรงคดองใหญ่สองโรง เขาใช้เป็นโรงครัว โรงคดองนี้เป็นของพระ
 บริสุทธิเอง ด้วยเขาลงทุนเรียกเงินมาทำการเองเหมือนอย่างเมือง

(๑) พระบริสุทธิโศภณมุนิราชาธิบัติ (ถัดอม ผนคร) ผู้ว่าราชการเมือง
 ตะกั่วทุ่ง เป็นบุตรพระยาเสนาสุจริต (นุช) ผู้ว่าราชการเมืองตะ
 กั่วป่า

ระนองมีตุ๊กจ้างอยู่ร้อยละ มีพวกจีนทำเองบ้าง ตุ๊กจ้างอีกประมาณ
 สองร้อยคน แร่ดิบทุกที่เมืองตะกั่วทุ่งไม่เหมือนตะกั่วป่า มักจะมีเป็น
 ห่วงเป็นคอนไม้ไคร้เป็นลำสายใหญ่ เหมือนหนึ่งที่เป็นอย่างใหญ่ คนทำ
 ก็ไม่เกินห้าสิบคน ถัดโรงคลองไปเป็นศาลากลางอยู่หน้าบ้านพระบริสุทธิ
 เป็นคอนอันเดียวกันกับที่ตั้งพลับพลา ที่บ้านนั้นตระเนียดไม้กระดาน
 กว้างขวางแน่นหนา หลังประตูเป็นร้านทำตู้เจ็กเหมือนกันข้างในบ้าน
 กันเป็นสองตอน มีเรือนจากอยู่นอกตอนหนึ่งอยู่ในหมู่หนึ่งเป็นเรือน
 ใหญ่ มีตึกฝาขัดแตะถือปูนใหญ่หลังหนึ่ง ตามดานบ้านก็ปราบราบ
 เรียบและปลูกต้นไม้เป็นระยะ แต่เป็นที่ตั้งใหม่ต้นไม้ยังไม่โต ถ้าจะ
 เทียบกันกับบ้านพระยาสาय(๑) ก็เห็นจะพอรับรองกันได้ ข้างหลังบ้าน
 ออกไปทำสวน ปลูกต้นไม้ป่าละ ทุเรียน มะม่วงหิมพานต์ มะพร้าว
 คัดถนนหลายสาย ปลูกต้นไม้เป็นอะเวณยู แต่ยังไม่ยอม ๆ ขนาดต้อง
 ปีสามปีทั่วไปทั้งนั้น ออกจากบ้านพระบริสุทธิเค็รไปตามถนนใหญ่
 ลงคอนน้อยหนึ่งถึงถนนตลาดกว้าง ๖ วา มีโรงตลาดเหมือนอย่าง
 เมืองระนองหลายสิบหลังแล้ว แต่ยังไม่เต็มมีที่ว่างมากมีตึกกำดั่งก่อ
 สร้างขึ้นใหม่ต้องหลัง ถนนตลาดนั้นก็เพิ่งเกิดขึ้นใหม่ในครั้งพระบริสุทธิ
 ผู้^{๕๔}ออกมาจัดการ เค็รไปสุดตลาดแล้วขึ้นรถกลับมาแยกไปโดยทาง
 สายโทรเลข ซึ่งไปต่อแดนเมืองพังงาระยะทาง ๑๑๘ เส้น เขาทำเป็น
 ถนนรถกว้างสี่วา พุนดินได้ที่มั่งรังสองข้างน้ำไม่ขังถนน ในเวลานั้นฝน

(๑) พระยาสาय เจ้าเมืองสาयบุรี ในมณฑลปัตตานี

ตกชุกอย่างยิ่งทางก็ไม่เป็นหล่มโคลนมาก เป็นแต่รถไปฝืดเพราะ
 เปียกบ้างบางแห่ง และทางนั้นชันสูงลงต่ำเป็นลูกเนินไปทงหน ที่สูง
 มากก็คดคยลงมาพอให้ราบรถไปได้ การที่ทำถนนนั้นเขาทำเป็น
 เมื่อแรกคิดว่าจะไปตุงักหน้อยหนึ่งพอให้เห็นภายในแล้วจะรีบกลับ แต่
 ครั้นเมื่อไปตามทาง เห็นภูมิฐานบ้านเมืองงดงามและมีการเพาะปลูก
 ที่เกิดขึ้นใหม่น่าดู จึงได้เคยต่อไปตามข้างทางข้างซ้ายมือหนึ่งแ
 เห็นเขาปะละ ซึ่งเป็นเทือกยาวใหญ่ แลเห็นแต่ในดำคตองชันม้ายัน
 ประจำไปตามข้างถนนจนตลอด ที่บนหลังเขานั้นก็เป็นที่ทำไร่รายกันไป
 ที่พื้นต่ำเป็นที่ราบก็เป็นนาออกมากจนถึงข้างถนนโดยมาก ที่เป็นหมู่ไม้
 เด็ก ๆ ยังมีได้ตัดฟันลงทำนายน้อยกว่าที่เป็นนา ฟากข้างขวาไม่มี
 เขา แต่มีน้ำคันกับป่าไม้ได้ก มีบ้านเป็นหมู่ ๆ อยู่บ้าง ส่วนพริกไทย
 เกิดขึ้นใหม่หลายแห่ง ส่วนของพระบริสุทธะเองเป็นที่กว้างใหญ่มีพริก
 ไทยที่ได้ลงแล้วหมิ่นต้องพันค้าง ได้ชักชวนพวกเงินที่มีทุนรอนให้ลง
 ทุนทำอีกหลายแห่ง เห็นตามข้างทางกำลังปลูกอยู่โดยมาก เขาได้
 ประกาศว่าถ้าผู้ใดปลูกพริกไทยขาดทุน ไม่พอใจขายจะรับซื้อค่าง
 ละเหรียญละ ๕๐ เช่นเดียวกับที่เป็นผลและยังไม่เป็นผล ดังเกิดอุป
 แผ่นดินริมทางก็คล้ายกับเมืองจันทบุรี จะเคยเปรียบกันก็เรื่องน้ำ ที่
 ต้องใช้น้ำบ่อไม่มีตำรา เห็นว่าความคิดที่กำนุบำรุงการเพาะปลูก
 เป็นทางที่ถูกแท้ ด้วยการทำตุงักในเมืองเหล่านี้แม้จะร่วงโรยน้อย
 ลงไป เพราะเขตรแดนก็แคบ ตุงักทำมาช้านานก็แต่จะหมดไปสิ้น
 ไป ตัวอย่างที่ปลูกพริกไทยได้ประโยชน์มากเช่นเมืองตรังก็มีอยู่ เมื่อ

สุดท้ายนี้ถึงจำต้องเรียกว่าจำต้องวัดค่า เป็นตำราคน ๆ นารีคน ๆ ไม่กว้างนัก ที่นี้เป็นพรมแดนกับเมืองพังงา ทางปากช้างพังงาก็คดทางกว้างและลึกเข้าไพรเขาแล้ว แต่ไม่ได้ปราบปรามเป็นถนนคันไม้ไผ่ ๆ ขึ้นเต็ม เขาปลูกพดด้วงปลูกไว้หลังหนึ่งก็ใกล้คันชนาถกรรมจำต้องคันไม้กันกำลังมีดอก เมื่อแต่เห็นบนต้นคล้ายดอกประยงค์ สีดอกแก่เหลืองที่ดอกอ่อนเขียวเป็นข้อโต ๆ เมื่อเก็บลงมาเห็นดอกใหญ่ขนาดดอกธูปคนธนู เมื่อบานกลีบเยื่อออกเป็นสีกลีบแต่กลีบไม้กาง ถัดจากพดด้วงนั้นเป็นทางเดียวโอบไปหน่อยหนึ่ง ขึ้นที่เนินสูงไปตามลำดับ จนถึงเขตรวัดค่า มีกุฏิพระสงฆ์อยู่หมู่หนึ่ง ตามวัดกว้างมีไม้ดอกไม้ประดับอย่าง คือต้นหมากและมะเฟืองเป็นต้น ไร่เป็นชอบคันปากถ่านอยู่ต่ำเสมอฟันดิน ช้างซ้ายเป็นเพียงน้อยหนึ่งแต่คัน ช่องปากถ้ำกว้างจนแสงสว่างส่องได้ตลอดถ้ำ เวลาที่ไปกำลังมีลมพัดเย็นแต่เห็นทางเดินได้ พื้นฐานถ้ำนั้นเหมือนกำแพงเรือดำขึ้นกำแพง ๆ จะว่าประทุนก็ได้ ตรงถ้ำเข้าไปกว้างเกือบเสมอกันหมดตลอด เว้นแต่ที่ปากถ้ำ ในนั้นมีพระพุทธรูปยืนใหญ่อยู่ริมประตูองค์หนึ่ง ต่อเข้าไปมีพระนั่งใหญ่ ๆ บ้างเล็กบ้าง มีพระปรางองค์หนึ่ง พระนอนใหญ่องค์หนึ่ง พระนิพพานองค์หนึ่ง ปลายถ้ำเข้าไปตรงหน้าพระนอน มีศาลาห้องโถง ๆ ผูกพัทธสีมาเป็นโบสถ์ มีพระสงฆ์นั่งคอยรับอยู่ห้ารูปที่ใกล้พระนิพพาน มีศิลาเป็นรูปใบเสมา จารึกอักษรไทยเป็นขอมว่า พระพุทธศักราช ๒๔๐๑ จตุศักราช ๑๒๒๐ ปีมะเมียตัมฤทธิศก พระบริสุทธิ

โศกธมฺมมทราธิบดี มินามบญฺญิตฺเตมวํ ถินนามํ (๑) เปนที่ (พี่) ผู้ใหญ่ พระเพ็ชรวิศรีศรีพิไชยสงครามปลัดผู้หนึ่ง มินามบญฺญิตฺเตมวํ ปุคฺคตนาโม คอไปพรรณาดังเรื่องที่ดินลงรอนมาสร้างและเอาอิฐ คุณยายคุณมารดาบรรจุไว้ในพระปรารภ์ คงทำยอิฐฐานไม่เอาส่ววรรค์ ส้มบัตินุษย์ส้มบัติจักรพรรดิมาศาต จะขอให้ได้คร้ฐรู้เปนพระสัพ พัญญุตญาณ อย่างพุทธภุมภักดีแท้ คอขึ้นไปข้างหลังถ่านนี้ เปนถ่าน เวงตั้งขึ้นไปอีกชั้นหนึ่งแต่ช่องสว่างกว้างดูเปนรอยนาซึมเปนน้ำเงินไป เกือบทั้งถ่าน ข้างซ้ายเค็ดรคอเข้าไปได้อีกยาวแต่มีด ถ้าจะว่าแต่ในตัว ถ่านนี้แล้ว ถ่านอยู่ข้างหมดจคเรียบรอยกว่าที่เมืองพัทลุง เปนถ่าน ดำหรับคนแกไปได้เหมือนกัน ราษฎรไปประชุมกันทุกปี กตัมจากถ่าน มาตามทางเค็ดรถึงพลับพลาเวดาพตบ พักกินเช้าอาบน้ำ ฝนตกเต็มอ เวดาจนท่วมหนึ่งจึงได้กตัม เพราะไม่ได้เตรเตรียมตัวมาจะค้าง ๔ ท่วม เศษจึงได้ถึงเรือที่เกาะหมาก

วันที่ ๓ ขึ้นเมืองพังงาค้างอยู่บนเมืองพังงาค้นหนึ่ง

วันที่ ๔ ไปเที่ยววัดประพาศประจิมเขตร แดที่เขาดังบ้านแด

กตัมลงมาเรือ

วันที่ ๕ ลงเรือเข้าไปในถ่านปากถาว แดวกตัมมาขึ้นที่เกาะหมาก ในถ่านวันนั้นฝนตกยังค้ำยังรุ่งเปนคราว ๆ ฝนพายุพัดจัด เห็นว่าจะเปนเวดาเปลี่ยนฤดู แต่เวลาที่ม้คตัมถมนั้น เรือจอดอยู่ใน

(๑) พระบริดฺธธิ ๑ คนนั้นชื่อถิน

เกาะหมากบังดับ ไม่ได้ถูกคลื่นเป็นแต่ถูกลมกับฝน แต่เป็นเวลาขึ้น
อยู่บกเฉยบ้าง

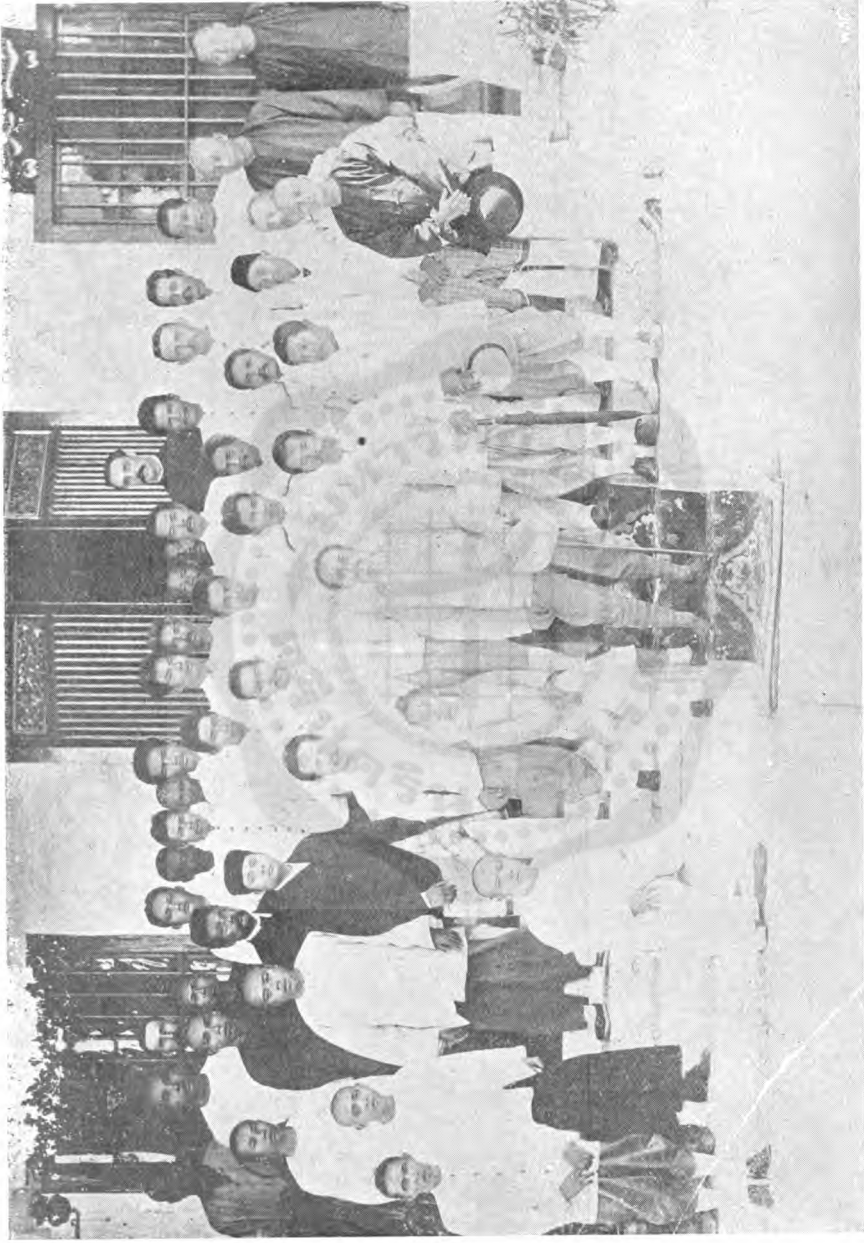
วันที่ ๖ ออกเรือจากเกาะหมาก ลมสงบเป็นแต่ยังมีลูกคลื่น
น้อย ๆ จะแฉะที่กระเบียดประกาได้ ก็เห็นว่าวันเกินกำหนดใน
โปรแกรมมากแล้ว จึงได้ลงไปเกาะต้นตาลที่เดียว ถึงเวลาบ่ายจะขึ้น
ก็เป็นเวลาฝนตกตอนนอนอยู่คั่นหนึ่ง

รุ่งขึ้นวันที่ ๗ เข้าในแม่น้ำเมืองตรัง แลขึ้นเมืองตรังในวันนั้น
ค้างอยู่คั่นหนึ่ง

รุ่งขึ้นวันที่ ๘ เวลากดางวันกลับลงมาเรือ ค้างอยู่ในลำน้ำอีก
คั่นหนึ่ง

รุ่งขึ้นวันที่ ๙ ออกจากเมืองตรังลงมาอนทเกาะตรูเตาแขวงเมือง
ไทรบุรีคั่นหนึ่ง.

วันที่ ๑๐ เวลาเช้าเดือนตมาจอดที่อำคว์เกาะลังกาจู้ จะได้
อยู่ที่เกาะลังกาจู้สักสองคืน เทียวที่เกาะลังกาจู้ เพราะการที่คิดจะ
ไปเมืองสตูลเมืองปัตตานีแต่ก่อนนั้นเป็นอันจะต้องเลิก ด้วยจะไปต้อง
เมืองนั้นเรือจะต้องทอดอยู่ที่เกาะลังกาจู้ ถึงเรือไฟเล็กไปสี่ชั่วโมง
ต้องให้ลูกครวหน้าหาไม้ก็เป็นเดนต้นออกมาเรือไฟเข้าไม่ได้ เมื่อขึ้น
แล้วต้องถอยเรือไฟออกมาให้พ้นที่ต้น ขากลับต้องให้อยู่ในครวหน้า
หาไม้ก็เป็นเดนแห้งแดงต้องดิกระเรียงออกมาด้วย กัดว่าเวลานี้จวน
มรตุม ถ้าถูกลมจืดจะดิกระเรียงกลับออกมาไม่ไหว แลดูตาม
ระยะทางนั้น ถ้าโดยจะไปสดวกดีไม่มีเหตุการณ์อันใด ก็จะต้อง



รูปหมู่ภายใต้พระบรมฉายาลักษณ์ ซึ่งพระราชทานชื่อว่า บานระนอง ที่เกาะหมาก

ไปสัก ๓๒ ชั่วโมงทั้งไปทั้งมา เห็นเหลือเกินนักจึงได้งดเสียไม่ไป ที่
 เทียวที่นั่นก็หมดอายุแห่ง จะรวันวันเข้ามาให้ถึงเมืองไทรอให้เร็วขึ้นอีกก็
 ไม่ได้ ด้วยการช้างเมืองไทรอเขายังไม่แล้ว เพราะมาเร็วเกินกำหนด
 วันที่ ๓๓ จึงจะได้ไปเมืองไทรอ พระยาไทรอบุรีมารับอยู่ที่เกาะดังกาว่า
 นี้ บันดาผู้ที่มาเป็นส่งส่วยทั้งสี่คน จะบอกรายละเอียดเช่นคอนคันทันมา
 ในเวลานี้ไม่ทัน จึงได้บอกความย่อมาให้ทราบก่อน

สยามินทร์



พระราชหัตถเลขาฉบับที่ ๔

บ้านดงยามเมืองสิงคโปร์

วันที่ ๗ มิถุนายน รัตนโกสินทร์ศก ๑๐๘^{๒๓}

ถึงที่ประชุมเสนาบดี ซึ่งรักษาพระนคร

ด้วยหนังสือที่บอกมาแต่ก่อน ขาดระยะมาช้านานได้ร่างไว้เพียงถึงเมืองพังงา ซึ่งได้ส่งเข้ามาด้วยกับหนังสือนี้ แต่ที่แท่นหนังสือซึ่งเก่าด้วยเมืองพังงามีไขเขียนในฉบับนี้ได้ ต้องทอยวันลงมา เขียนเมื่อเวลาเค็รเรือ ครั้นเมื่อไปถึงเมืองไทร ก็ถึงเวลาที่จะได้เขียน เพราะต้องไปไหน ๆ ทางบกวันยังค่ำตลอดมาจนถึงวันนี้ ถึงว่ามาในทางเรือบ้างก็เป็นเวลาพักเหนื่อยยังไม่ใคร่พอเสียอีก อย่าว่าแต่ซึ่งจะทำบอกยาว ๆ เช่นนี้เลย แต่จดหมายเรื่องย่อตำหรับกระเป๋าสั่งก็ค้างอยู่ ๕ วัน ๖ วัน ต้องมีกระดาษเล็ก ๆ จดย่ออีกชั้นหนึ่ง จึงเป็นการเหลือกำลังที่จะบอกเล่าได้ จึงมิได้มีหนังสือเข้ามา ด้วยอาศรัยใช้โทรเลขเป็นการเร็ว ในเวลาพรั่งนี้จะออกจากสิงคโปร์ไม่มีโทรเลขแต่ไม่มีโอกาสที่จะส่งหนังสือนอกจากส่งเรือเข้าไป จึงขอบอกข่าวย่อตามที่เปนไปแล้ว ต่อข่าวย่อที่ได้บอกมาแต่เดิม เพียงถึงเกาะลังกาวี

คือวันที่ ๑๐ เดือนพฤษภาคม ออกเรือจากเกาะตรูเตมามาถึงเกาะลังกาวีทอดที่เรียกตำบลควี เวลาเย็นขึ้นไปได้กระจง รุ่งขึ้นวันที่ ๑๑ ลงเรือฮ่องกงไปขึ้นที่นั่นออกเรียกว่าบุราตะดากา แปลว่าบ่อ

โบราณ คือหน้าตกใหญ่แต่ก้นาหินปนบ่อๆ พวกเขากว่า ๘ แต่เรา
 นับดูเหมือนจะกว่า กัดับมานอนที่ตำบลควี วันที่ ๑๒ ขึ้นที่ตะยานุนถึง
 แปลว่านางมีครรภ์ คือมีทเดสับนาจัดตรงกับด้อคฤาอะไรที่มีในเมือง
 สกอกแดนค์ชุมๆ เห็นจะเป็นแห่งเดียวที่ได้มีในพระราชอาณาจักร
 ของเรา นาคัดกับน้ำเค็มอยู่ใกล้กันน้ำพิศวงอยู่ เวลาผ่านไปที่ควี
 จะริระ ถ้าจาร์ก มีหนังสือสำหรับโบราณเหมือนพระฉายอยู่ที่หน้าผา
 แดงมีถ้ำด้วย กัดับคันเคียวเรือไปเมืองไทร วันที่ ๑๓ ขึ้นเมืองไทร
 อยู่ทีอะนะบุเกด ฝนตกไม่ได้ไปแห่งใด วันที่ ๑๔ ไปบาโตเบซา คือ
 ศาสดากวางแดดตก วันที่ ๑๕ ไปตะระที่มรหุ่มมั่งคัพญาติวงศ์สุดค่าน
 เมืองไทร เวลาค่ำดูตะคอน แหกเรียกว่า “บั้งชาวัน” เดือนละ-
 คอนฝรั่ง วันที่ ๑๖ ไปบ้านพระยาสूरพดที่ทางไปสงขลา ดูได้ห่มบู้าแด
 ชนโคชนกระบือ วันที่ ๑๗ ออกจากเมืองไทรไปเมืองบึงขัง ขึ้นบกเวลา
 ค่ำอยู่ที่เรือนระนอง วันที่ ๑๘ รับเยี่ยมเยียนเรดิเคนต์เคาน์ซิดเดอเปน
 คัน แดผู้อื่นๆ เวลาเย็นไปดูหน้าตก วันที่ ๑๙ ไปคอเวอนเมนต์ออฟฟิศ.
 เคาน์ชอถบ้านเรดิเคนต์เคาน์ซิดเดอที่ท่าใหม่ เรดิเคนต์เคาน์ซิดเดอ
 ไปด้วย ค่ำดูสวิชแบกเรดเว วันที่ ๒๐ ดงเรือไปเข้าคลองกวาดตามุดา
 กัดับทางบกในโปรวินส์เวดเดสดี มาดงเรือที่ปากกันตวนกะจิ ข้าม
 กัดับมาเกาะบึงขัง วันที่ ๒๑ ขึ้นไปบนเขาสูงกินข้าวริมสายน้ำตกใน
 ส่วนเค็กซุน แด้วขึ้นไปพักกินกลางวันบนเรือนเจ้าเมืองยอดเขา กัดับ
 แวะที่สวนเชิงเขา วันที่ ๒๒ ดงเรือข้ามไปขึ้นที่ท่าบดเคอเวทเรดิเคนต์
 เคาน์ซิดเดอไปด้วย ไปค้ำทางบกถึงตำบลกุดเดิมในแขวงเมืองไทร

การทำสวนแถวโรงจักรทำเบ้งมันดำโรง แต่วักตัมมาตโรงหีบอ้อย
 ที่ตำบลไพร ลงเรือในลำแม่น้ำไพร ออกปากอ่าวมาขึ้นเกาะบึง
 วันที่ ๒๓ ไปดูกุฎุโรงพยาบาลแถวสวนจันทน์ปี่เขี้ยว วันที่ ๒๔ ไปดู
 วัดนางชี แล้วไปสวนจันทน์ชุนก้องแถวบ้านสวนพระยาพุทธการ เวลา
 ค่ำลงเรือไปจอดนอนที่ปูลอดิมา วันที่ ๒๕ ลงเรือเดดเอดไปเข้าลำ
 แม่น้ำธารุชขึ้นรถไฟที่ปอดเอดไปตำบลไคเผง ดูท่าเหมืองแร่ดีบุก
 แถบกับรายุสซึ่งเรียกว่าตุตตันอีกรัดเดญาคิงค์ เที่ยงกลาง
 วันที่เรดิเคนค์ แถบอื่น ๆ บ้างแล้วกลับ เรือเดริยังรุ่ง วันที่ ๒๖ ถึง
 เรืออุบซึ่งถ่วงนำมากอรับที่ปูลอดิมา ออกเรือไปเข้าแม่น้ำกดัง
 เปนเวลาค่ำเข้าไม่ได้ทอดอยู่ข้างนอก เรือเวลาตรีแค้นตามมาภายหลัง
 ด้วยความประมาทของกับตันเรือไปติดศิลาที่ปูลอดิมา วันที่ ๒๗
 รายาตะเกมันซึ่งเป็นรายามาเมืองต่างอกับคนอื่น ๆ ลงมารับนำเข้า
 ไปในแม่น้ำกดัง ต้องร่อยอีกวันหนึ่ง เพราะเขาเตรียมรับตาม
 โปรแกรมเดิม ต่อพรุ่งนี้ วันที่ ๒๘ ขึ้นรถไฟจากกวางดากดังไปกวา-
 ดาตุมปอ ดูที่ต่าง ๆ รับรองที่บ้านจันฮายกซึ่งเป็นตียัดเตดิฟเคาน์ชิต
 เดอ กัดบ้ำด่องนำลงมาหยุดรออยู่ที่ปากอ่าว วันที่ ๒๙ ออกจาก
 ปากอ่าวแม่น้ำกดัง เวลาจวนค่ำถึงมะละกา ขึ้นบกเที่ยวเล่นมีการ
 เที่ยงกลางคืน ออกเรือเวลา ๒ ยาม วันที่ ๓๐ เวลา ๒ ทุ่มถึงเมือง
 สิงคโปร์ ๔ ทุ่ม ขึ้นอยู่ที่เรือนดัยาม(๑) วันที่ ๓๑ รับแอดดิงคอคเวอน

(๑) คือบ้านพระอนุชิตดัยามกิจ (ตันกิมเจ้ง) กงตุตเยเนราตที่เมือง
 สิงคโปร์ ให้ชื่อบ้านว่า “ดัยามเฮาดี”

เนอมาเยี่ยม ไปโรงพยาบาลทำบุญวันตายของหญิงใหญ่แดง (๑)
 คำไปห้างจันทวงตุ้ง วันที่ ๑ มิถุนายน ไปห้างแล้วไปกินน้ำชา
 บ้านเจ้าเมืองตุงน้ำ วันที่ ๒ ไปเบงกโปตคอปฟิศคดาบ เวลา
 คำคุดอปราทเคาน์ฮอต วันที่ ๓ ไปแรฟฟลด์กุด แดแองโคตไชนด์
 ดกุด ไปมิวเซียมโรงจักรตุงน้ำ แดไปห้างบ้าง วันที่ ๔ ดูกู้ทำน้ำแข็ง
 ที่ทำน้ำมันแดไปกาเดนปาคีเซอชาลส์วาเรน (๒) คำไปเวดดินเนอที่
 คอเวอนเมนต์เฮาด์ วันที่ ๕ ลงเรือไปคุดูตันยงปากาแดงเรือเมด
 เยอรมัน ซือฮอยไนเรือ วันที่ ๖ ไปคุดูกแดตทหารคุดูบึงคอเดอ ที่
 ดิงดินแบแรก วันที่ ๗ ไปคุดูท่าสำปรค์ ซึ่งทำที่บ้านของเราเอง แด
 ไปบ้านสวนพระยาอนุกุล เวลาเย็นไปในการรับรองของพวกทหาร
 ที่บ้อมแคนิง เวลาตี ๑๑ วันนี้จะลงเรือ ออกจากดิงคโปร์ฟรังซ์เข้า
 วันที่จะไปต่อไป ได้บอกโทรเลขตุงน้ำแล้ว ส่งตำเนามาให้ด้วย (๓)
 วันที่กะนั้น “ผ่าน” แรงอยู่หน่อยหนึ่ง เหลือเผื่อขาด ถ้าคิดตาม
 ระยะเวลาจริงๆ เห็นจะเหลือสักสองวันฤตามวัน เมื่อไปถึงตุงชาจะ
 ลงเรือเข้าไปบอกข่าวก่อน

(๑) คือสมเด็จพระนางเจ้าสุนันทากุมารีรัตน์ กับสมเด็จพระเจ้าลูก
 เชอ เจ้าฟ้าภรรณาภรณ์เพ็ชรรัตน์

(๒) เซอ ชาลส์ วาเรน คือนายพลบังคับการทหารที่เมืองดิงคโปร์

(๓) คือตำเนาที่พิมพ์ต่อท้ายพระราชหัตถเลขาฉบับนี้

การที่มาครั้งนี้ เมืองไท่ได้แสดงความอ่อนน้อมอย่างดีปรากฏ
แก่คนต่างประเทศมาก แดการที่มาอยู่บึงเตตังคโปร์ก็เกินไปโดย
เร็วบร็อย ไม่มีเหตุการณ์อันใดขัดข้อง ได้ความต้อนรับเป็นอันดี
ชอบอกความย่อเพียงเท่านี้ เพราะไม่มีเวลา

สยามินทร์



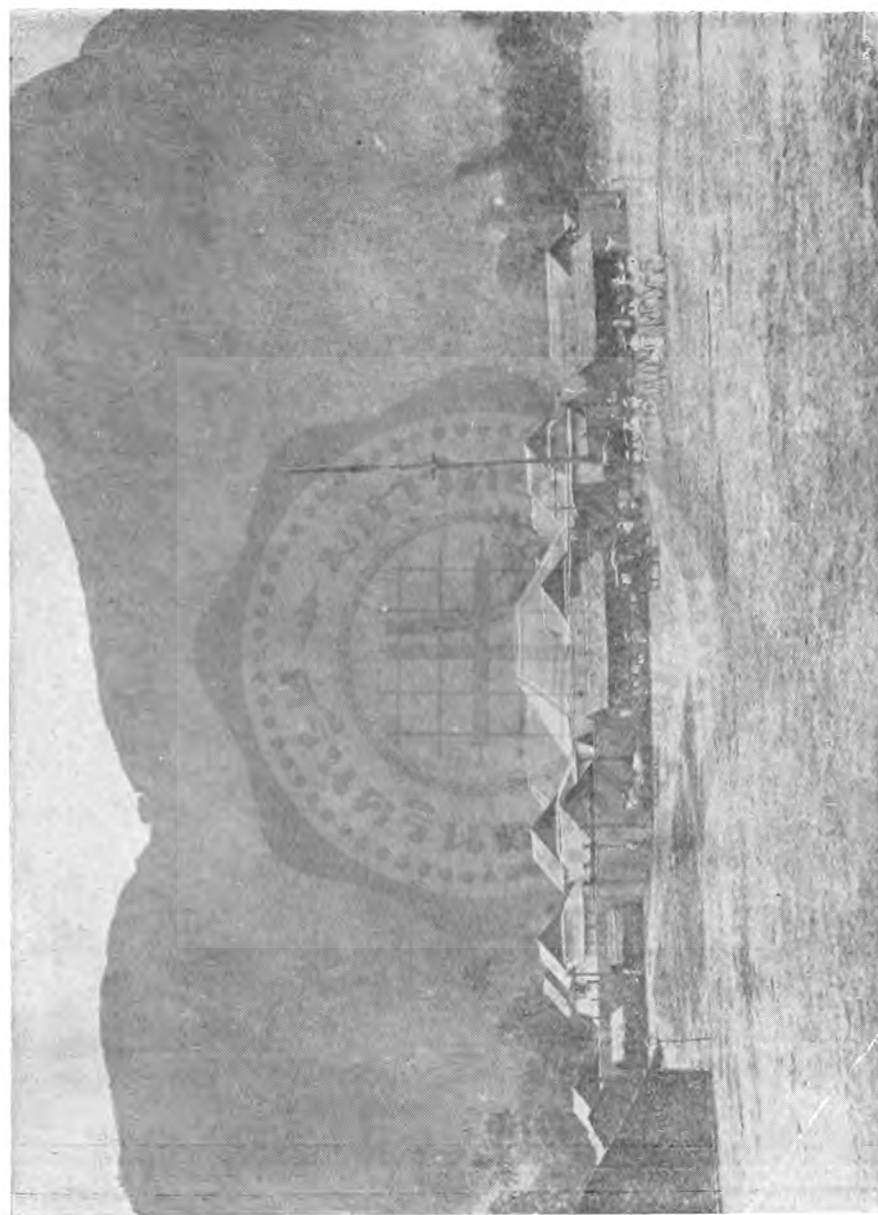
ตำนานเกี่ยวกับพระราชหัตถเลขาฉบับที่ ๔

ด้วยแต่ก่อนได้บอกข้อความพิสดารมา เพียงวันที่ ๒ เดือนพฤษภาคม แต่นั้นมาก็ไม่มีเวลาว่างที่จะได้เขียน บัดนี้จะขอบอกข้อความพิสดาร ตั้งแต่วันที่ ๓ เดือนพฤษภาคมต่อไป

เมื่อวันที่ ๒ ไปเมืองตะกั่วทุ่งทั้งไปทั้งกลับมาเห็นตื้นเขินลำบากมาก ด้วยเรื่องกะเวลาดึกเหมือนเมื่อไปเมืองกาญจนดิฐนั่นเอง แต่ครั้งนั้นข่าวเล่ากันว่ากองทัพใหญ่จะมาตามตี กล่าวคือมรตุมฤตुकัตถ์ จึงได้รับรื้อหนีเหมือนอย่างกับกองทัพแตกวิ่งไม่อยู่ เวลานั้นจะขึ้นแต่เข้าตามเวดานากันไม่ไหวเห็นอ่อนนัก บ่ายโมงหนึ่งจึงได้ตั้งเรือกระเชียงเรือไฟลากไปในทะเล ลักตามเลี้ยวนาฬิกาเข้าปากอ่าวเมืองพังงา น้ำกำลังลงเขี้ยวกราก แต่เรือไฟยังเข้าไปได้ ตอนข้างปากน้ำมีเขาเปนลูก ๆ ไม่ติดเนื่องกัน คือเขาพัง เขาแดง มีถ้ำคลองเข้าไปถึงน้ำเขา เขารังนก เขาคำน้ำ คำว่าคำน้ำตรงกับคำตักน้ำ พบปากคลองที่มาจากตะกั่วทุ่งได้สองช่อง คือเปนปากคลองที่มาจากแยกเกาะปายทางหนึ่ง แยกที่ด้านทางหนึ่ง ซึ่งได้กล่าวแล้วในวันไปเมืองตะกั่วทุ่ง คลองหลังคือที่แยกด้านนั้น ตรงท้ายเขากระต่ายซึ่งเป็นเขาเทือกยาวจรดด้านน้ำเมืองพังงาฝั่งข้างขวามือชาขึ้นไป โอบเมืองไปตลอดติดกับเขานางหงส์พรมแดนตะกั่วป่า ซึ่งเป็นเขาล้อมรอบเมืองพังงาเหมือนอย่างกำแพงเมือง เรือไฟไปได้เพียงคลองบางเคยข้างขวามือ

ใต้เขากระท้อย ต้องตีกระเชียงขึ้นไปหาแห่งเรือติดบ่อย ๆ ภายหลัง
จนต้องเขน พระยาบริรักษ์ภรรเห็นขึ้นไปช้า จึงได้ตั้งเรือพาคนมาคอย
เขนเรือด้วย ตั้งแต่ตั้งเรือขึ้นไปฝนตกพรวดเพื่อไม่ให้ใครมีเวลาหยุด มาก
บ้างน้อยบ้างอากาศมืดคลุ้มไปวันยังค่ำ การที่ฉันตั้งเกิดจำได้แต่ก่อน(๑)
ว่าเมื่อถึงฝั่งจะมีภูเขาใหญ่ยาวริมน้ำ แด่ฝั่งซึ่งเรือเข้าไปจอดได้ริมน้ำ
เหมือนพุดกกระดากที่ทางไปไทรโยคนั้น ก็ยังเป็นความจริงนั้นคงอยู่เป็น
แต่เพียงที่นึกว่าโดนเด็กไปกว่าที่จำได้มาก ไม่มีใครทำพุดกกระดาก
สักแห่งเดียว เรื่องเตียงผาที่เคยเห็นแต่ก่อน ครึ่งนี้ไม่มีเลย ถ้าจะ
พูดว่าเพราะฝนตกก็เหินจะได้ มีผู้สอบถามชาวบ้านนั้นก็รับว่ามีจริง
ตามเขาเหล่านั้นหายหลายแห่ง คือที่ในไต่เพียงเป็นต้น เพราะเขา
นั้นเป็นเขาศิลาปูน เป็นโพรงซอกแซกมาก มีประเภทอันเดียวกันกับ
เขาทางด่านน้อยแต่ที่นี้สูงตลอดเนื่องกันไป ถ้าจะประมาณคาด เห็น
สูงมาก แต่เขาประมาณกันว่าอยู่ในแปดร้อยฟิตเท่านั้น เห็นจะเป็น
เพราะเขานั้นชันดังกำแพง ไม่มีที่ลาด ๆ ลงมาเลย แดเราเข้าไปซิด
เชิงเขาทีเดียวจึงได้เห็นสูงรายอยู่บนศีรษะ เขาทำตะพานรับที่ตรงฐานซึ่ง
ปลูกพดัมพลาครั้งก่อน เป็นที่เตียนราบกว้าง หนาแพรกชั้นเดียวเต็ม
เหมือนสนามหญ้า มีพดัมพลาโถงใหญ่หลังหนึ่ง พดัมพลาที่ประทับ
แรมย้ายไปทำที่บ้านท่าช้างเหนือมาขึ้นไป ต้องขึ้นรถจากพดัมพลา

(๑) คือเต็จประพาสคราวแรกเมื่อจากดัมพลาอินเตีย เมื่อมีวอก



พัตถนาถเมืองพงา

ตะพาน^{๒๕}ไปทางประมาณสัก ๑๕ นาที ถนนที่ไปนั้นเป็นถนนเก่าที่ทำ
 แต่ครั้งมาคราวก่อน เขายังรักษาไว้เรียบร้อยเป็นปรกติดี มีหญ้าขึ้น
 ตามขอบถนนสองข้างไม่เป็นรอยทำใหม่ แต่ไม่ได้ทำเพิ่มเติมขึ้นจากที่
 ทำไว้แต่เดิมเลย คงมีถนนตั้งแต่ทำขึ้นไปจนถึงวัดคงคา ซึ่งเปลี่ยน
 ชื่อเป็นวัดประพาสประจิมเขตรทาง ๑๑๘ เส้นเท่านั้น มีทางเล็ก ๆ แยก
 ไปบ้านพระยาพังงาบ้างไปตลาดริมน้ำบ้าง ก็เป็นทางทำในคราวเดียว
 กัน ชมได้แต่ว่ารักษาดีไม่ปล่อยให้ชำรุดไปเหมือนเมืองตะกั่วป่า
 เมืองภูเก็จ แต่ที่จะออกงามอะไรขึ้นอีกนั้นไม่มี วันนั้นจะไปเที่ยวแห่งใด
 ก็ไม่ได้ พอถึงพลบพลุณก็ยิ่งตกหนักลงมา จนดำดลเข้าไปในพลบ-
 พลทที่ไปทอพระโรงเบียดเกือบครึ่งหลัง ได้ถามพระยาพังงาถึงทาง
 ไตรเจซึ่งตัดไปต่อเมืองตะกั่วท่งที่คลองวัดถ้ำ ก็ว่าทางนั้นแล้วเสร็จ
 เปรนแต่ไม่ได้ทุบปรามคันไม้คันหญ้าขึ้นรก ถ้าจะตัดเป็นทางเดี๋ยวกเพียง
 ๒๐๐ เส้นแต่คราวไปว่าเป็นที่ต้อยแต่ที่ใกล้แดนเมืองตะกั่วท่ง ต่อเข้า
 มาข้างในมีศิลาเป็นที่ตั้งบางตัวบ้าง แต่มีใช้สูงเป็นภูเขา ถ้าโปรด
 ให้ทำก็จะทำได้ แต่จะไม่สู้มีประโยชน์อันใดนัก ทางเดิมที่ “พอจรรอย
 ผู้เดียวเดี๋ยวก” มีอยู่ จะปิดเสียให้เดี๋ยวกใหม่ ฉันเห็นว่าดัดที่ไว้รักษา
 ด้ายไตรเจง่าย แดทางใหม่นี้ก็เป็นทางตรงใกล้ด้วย จึงได้สั่งให้ตัด
 ตามระยะทางนั้น ก็ได้ความว่ามีคนอยู่ทำไร่บ้างนาบ้างตามพื้นที่ เป็น
 ตอน ๆ ไป เหมือนอย่างในแดนเมืองตะกั่วท่งซึ่งได้ไปเห็น ถ้าเป็น
 ทางดีเดี๋ยวกไปมาสดวกคนเห็นจะติดตามทางได้ แต่ทางไตรเจที่จะไป
 ดั่งถึงปากถาวยังไม่แล้วเสร็จ ค้างอยู่เล็กน้อย แต่หนทางนั้นขึ้นตาม

ช่องเขาทางหงส์ตั้งชันมากช้างเดินไม่ได้ การทำเหมืองแร่ดื่บบุกในเมือง
 พังงาร่วงโรยมานานแล้ว เดี่ยวมีคนทำอยู่ประมาณหกร้อยเศษ มี
 เหมืองใหญ่อยู่สองตำบล มีคนเหมืองละสามสี่สิบคน นอกนั้นทำ
 เหมืองคดาคำที่เรียกว่าเหมืองคดากับเหมืองถ้ำน้ํานํ้า ดูก็ก่ือบจะเป็น
 ลักษณะอันเดียวกัน คือต้องอาศัยน้ำฝน ทำแต่ในฤดูฝน แต่เขาเถียง
 ว่าไม่เหมือนกัน ว่าเหมืองคดานั้นเป็นที่ดินชาวเหมือนอย่างดินตอพอง
 ฝนที่ตกในเวลานั้นน้ำที่จะเข้าใจว่าเป็นเพราะเป็ดียนฤดู แต่พระ-
 ยาบวรวิษัณย์ยืนยันอยู่ว่าฝนในเมืองพังงาต้องขึ้นไม่ได้แจ้งจนดิบวันเคย
 อยู่ข้างจะตกมากกว่าเมืองอื่น ๆ ซึ่งใกล้เคียงเพราะเป็นที่อยู่ในหงว่า
 เขารอบ นาข้างเห็นมกจะดี แต่นาข้างไค้มักจะเล็ด้วยตม่น้ำเป็นพื้น
 ที่น้ำน้อยต้องกินเข้าเมืองพม่า ปีหนึ่งเข้าเข้าเมืองแปดพันกุกนี้ คือ
 ๕๗๒ เกวียน การเพาะปลูกอื่น ๆ เกือบจะไม่ใคร่มีอันใด พระยา
 บวรวิษัณย์เป็นคนแม่นยารูการรอบคอบ ถามอะไรไมไ่ใคร่จน ระวัจความ
 ผิดมาก แต่เป็นอย่างเก่าแท้ เคยอยู่ปรกติอย่างไรให้อยู่เช่นนั้นแล้ว
 เป็นดี พวกผู้หญิงก็มาหาหตายคนด้วยกัน เป็นคนที่ได้ทำราชการอยู่
 ในวังแต่ครั้งแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าฯคนหนึ่ง แผ่นดินทูล-
 กระหม่อมคนหนึ่ง พลับพลาทำทำนองเดียวกันกับเมืองตะกั่วทุ่ง แปลก
 แต่มิ่หลังแปดเหลี่ยมอยู่ในกลางวงเวียนทั้งปวงอีกหลังหนึ่ง กับลักษณะ
 ตกแต่งโบราณกว่าตะกั่วทุ่ง มีของเคียงดูบริบูรณ์ แต่กว่าจะชนของ
 ชันมาได้จากเรือจนดึกเพราะน้ำแห้งต้องเขนเรือขึ้นมาชนหนึ่ง ครันมา
 ถึงทางบกฝนก็ตกกรม่น้อย เพราะพวกนี้ปรกติไม่ได้ใช้รถ ช้อฎาเข้า

มาใหม่จากเกาะหมากทั้งนั้น ฝนตกคั่นยังรุ่งไม่ได้ตั้งเลย

วันที่ ๔ ฝนตกพรำมาแต่เช้าจนสองโมง เห็นสว่างได้พอดีหมาย
ว่าจะไปเที่ยวได้ พอออกมาที่พวกกรรมการไทยจีนมาหาหยุดพูดประ-
เดี๋ยวเดียวฝนตกใหญ่ ต้องเรียกคนขึ้นหลบฝน ในเมืองตะกั่วป่าตะกั่ว
ทุ่งพังงา ดูเหมือนรู้ว่าฝนจะตกอยู่แต่เมืองตะกั่วทุ่งเมืองเดียว พลับ
พลาไม้ฝาดังใจจะกันฝน ที่สองเมืองนั้นไม่มีฝาย ฝนตาดจนเกือบถึงฝาย
ประจันห้องที่กันลมมอแนวเฉียงหลัง ให้ตราจุตสุรารักษ์ พระยา
บริรักษ์ภูธร และมีณฑนาภรณ์พระบริสุทธโศภณมุนิทรราชิดี ฝนหาย
ขึ้นรถไปตามทางใหญ่สายเดียวซึ่งว่าแล้ว ข้างทางเป็นสวนบ้างนาบ้าง
ติดต่อกันไป จนถึงปลายถนนเข้าบรรจบถนนตลาดเก่า ทางแคบและ
คดเคี้ยวเป็นงูเลื้อยเป็นถนนนาท่อมเหมือนเมืองตะกั่วป่า มีคักต้อง
ฝากไม้ธูปมากันคักไม้ธูปโหมเหมือนเมืองตะกั่วป่า ที่ร้างก็ร้างไปที่
เดียวสักแห่งหนึ่งสองแห่งแต่ไม่เห็นมีท่าเกิดขึ้นใหม่เลย ออกไปพ้น
ถนนตลาดหน่อยหนึ่งก็ถึงวัดประพาศประจิมเขตรอยตรงเขาพังงา วัด
นี้เป็นวัดของฉิ่นให้ปฏิสังขรณ์ขึ้นเป็นที่รักในการที่มาเมืองพังงา ครั้ง
ก่อนเมื่อจุลศักราช ๑๒๓๓ ปีมะแมตรีศก ที่ตั้งพระอุโบสถเป็นโคกสูง
มีอัมพจันทร์ใหญ่ขึ้นสัก ๖-๗ คั่น มีกำแพงแก้วล้อมรอบ ตัวพระอุโบ-
สถเป็นขนาดโรงอุโบสถในแถบเมืองเหล่านี้ อย่างกว้างกว้างเดีย ๆ
ข้อฟ้าไม้คั่นใหญ่โบบังได้ มีพระพุทธรูป ๕ องค์ หน้าตาจะเป็นต่อ

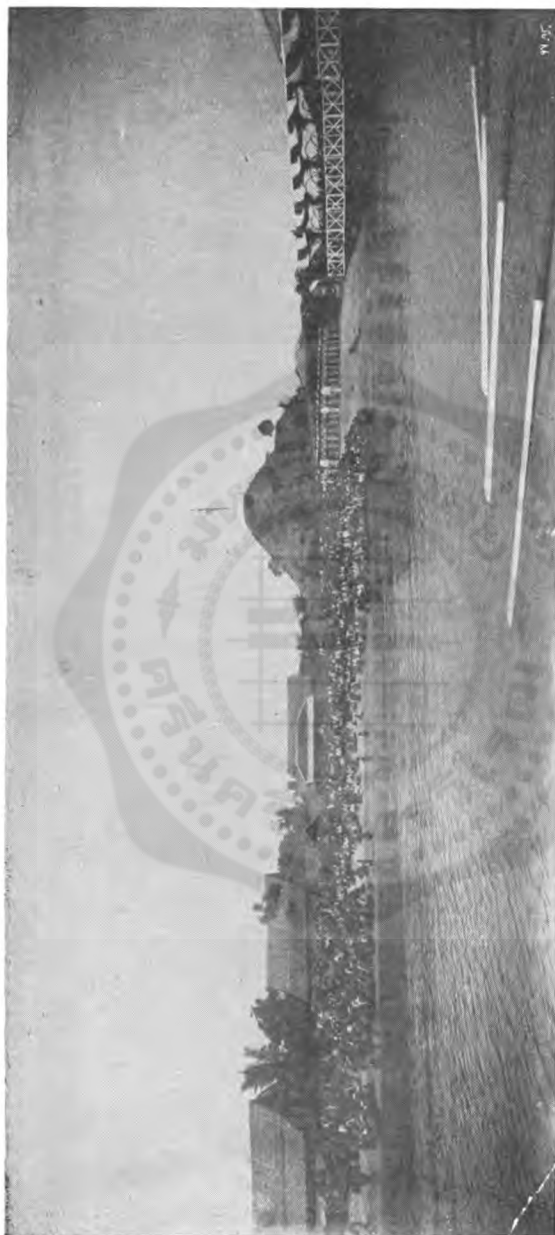
พระประธานวัดวนายก (๑) ดักหน่อยหนึ่ง พระครูในวัดนั้นและเจ้า
อธิการวัดอื่น ๆ อีกแปดรูปมานั่งคอยรับ พระสงฆ์องค์นี้มีอยู่เก้ารูป
ได้อวยเงินตามสมควร และมอบเงินให้พระยาบริรักษ์ไว้สืบตั้ง ให้
ซื้อทองคำเปิดวัดฐานพระและทำกุฏิที่เพลิงใหม่ แล้วกลับทางเดิม
เดียวลงทางริมน้ำเข้าไปที่บ้านพระยาบริรักษ์ มีห้องตึกหลังหนึ่ง ตึก
อยู่ข้างในหลังหนึ่ง คู้ใหญ่โตอยู่ แต่ตัวอยู่ไม่ได้ให้บวชใช้ไม่สบาย
ไป ต้องลงไปอยู่เรือนจากอีกหมู่หนึ่ง เป็นเรือนหลังใหญ่ ๆ ห้าหลัง
ปลูกชิดกันมีรางอย่างเรือนแฝด แล้วทำเจดีย์แห่งเดียวตลอดด้านหุ้มกลอง
ดูเหมือนในเรือนนั้นจะเป็นถ้ำสำหรับไว้เก็บข้าวของ ไม่ต้องมีแสงสว่าง
ครอของรูป ชิดคิงรูป ไฉนรูป ปาเตอ อามอริยฮอดออฟฟิศ สเดเบอด
การ์เดิน รวมเสร็จอยู่ในเจดีย์แห่งเดียว หอนั่งที่อยู่ข้างหน้าออกไป
อีกหลังหนึ่งทำนองเดียวกับโรงพิธีที่เมืองนครศรีธรรมราช ก็เต็มไปด้วย
ด้วยกบและดักขีข้างไม่มีที่นั่ง แต่มีต้นไม้ดอกโต ๆ งาม ๆ มาก
คือต้นพิศุณบุษราคัมดอวเป็นต้น ออกจากบ้านไปที่สวน สวนนั้นอยู่
คนตะฟากถนนกับบ้าน ทำอยู่กับเชิงเขาไม่มีชื่อ เรียกกันว่าเขาหลัง
เป็นเนินสูงขึ้นไป ปลูกต้นมพร้าวเป็นพัน ต้นไม้อื่น ๆ เป็นไม้ดอกมาก
ต้นมพร้าวไม่งามเลย ที่ว่าดงไว้สืบแล้วก็ไม่เห็นสูงสักก็ปด้อย งามแต่
ไม้ดอก ไม้ผลที่ค่อยงามหน่อยหนึ่งก็อย่างเช่นต้นมม่วงหิมพานต์ แต่
หน้าขึ้นรกทั่วไป เพราะเจ้าของไม่ได้มาดูแล ทางที่ตัดไว้นั้นก็โต ๆ

(๑). วัดวนายกวังสระปทุม คือวัดเขาหินที่พระนครศรีอยุธยา

เหมือนจะให้เส้นทางรถ แต่ชนรถขึ้นไปไม่ได้ มีเรือนอยู่บนหลังเนิน
สูงแห่งหนึ่ง เป็นตึกห้าห้องดำ ๆ ที่เรือนนั้นแต่เห็นไปได้ไกล แต่ยังไม
เหมือนบนช่องอนเขาซึ่งทำพระเจดีย์ไว้ที่หลังเรือน ถ้าขึ้นไปบนนั้นแล้ว
แต่เห็นเมืองพิจนงาทั่วทุกแห่ง ถ้วนแต่ภูเขาตลบซับซ้อนติดกันเป็นเทือก
ไป เมื่อแดงมาคืบมาพจนางซึ่งเป็นทิวเขาอยู่ในหว่างเขา ก็เหมือน
อย่างเรายืนอยู่บนฝั่งริมน้ำ แต่เห็นเขาฟากข้างโน้นเป็นฝั่งอีกข้างหนึ่ง
คันไม้และท้องนาอยู่หว่างกลางเป็นท้องคลอง มีช่องที่โปร่งอยู่สองช่อง
คือช่องเขานางหงส์ที่ออกไปพรมแดนปากถาดที่คลองมรุญ เป็นทาง
โตรเลขคัตพาตขึ้นไปบนหลังเขาหน้าคานต์เขี้ยวอ่อน เป็นถ้ำยาว
ไปเหมือนคลื่นแปรดีไปโศกทั้งมีวนพาดไว้กับหลังเขา อีกช่องหนึ่งก็ช่อง
ที่ดำแม่น้ำเข้ามาแต่ทะเล แต่เห็นเป็นทางกว้างตรงออกไปจนตลอดถึง
ทะเล เพราะที่เมืองพิจนงาเป็นภูเขาเต็มไปเช่นนั้น จึงได้มีเรื่องนิทานด่า-
หรับภูมิเทศคล้ายอย่างตามองได้ ว่าตายมดิ่งคนหนึ่งทำนาอยู่ที่เขา
ซอกแขวงเมืองตะกั่วป่า มีช้างตัวหนึ่งไปแทงยุงเข้าตาย ตายมดิ่ง
โกรธจึงได้จับหอกได้ข้างข้ามเขากะท้อขึ้นมา หอกที่ถือมานั้นถือจาก
ด้าม ด้ามกุดเขากะท้อเป็นช่องห่างกันอยู่หน่อยหนึ่ง จึงได้ปรากฏชื่อ
ว่าช่อง “ดำเฮาะ” ครั้นมาพบช้างแทงช้างนั้นตายกลายเป็นภูเขาอยู่
ที่ข้างทางขึ้นมาแต่ท่า ที่เขานั้นยังมีช่องหอกที่แทงปรากฏอยู่ เมื่อฆ่า
ช้างตายแล้วจึงได้ถอดงาช้างไปฝังไว้ที่เขาตรงหน้าวัดประพาศ จึงได้
ปรากฏชื่อว่าเขาพิจนงา พระเจดีย์ที่ทำไว้บนเขานั้นไม่ได้ความว่ารูปอะไร
ทำนองก็ตั้งใจจะทำไม้สิบสอง แต่รูปร่างไม่เป็นท่า ฝีมือช่างไม่มีเลย

ในเมืองนี้ กลับมาจากเขากินข้าวและอาบน้ำที่พัลลภดา เพราะร้อนจัดเต็มที แล้วกลับมาลงเรือในเวลาเที่ยงด้วยเป็นเวลาฝนตกแดดไม่มีแล้ว วันนั้นแดดแดงอยู่ตั้งสองชั่วโมงเท่านั้น บ่าย ๒ โมง ๓ แล้วยิ่งร้อน ทางที่ขึ้นเมืองพังงา ทั้งเรือไฟตกและตึกกระเซี่ยง ชาวจีนจะเอาเป็นแน่ไม่ได้เพราะต้องขึ้น ชาวกลับก็เป็นเวลาน้ำลงเขี้ยว ถ้าไปให้ถูกเวลาน้ำ คงจะอยู่ในไม่เกินสองโมงครึ่ง

ฝนตกในหมื่นพร้าวเพื่อประปรังมาก ไม่มีกำหนดว่าจะตกเวลาใด บางทีก็เป็นลมตึง ๆ มาก่อน แล้วฝนก็ตกกราวไปสักครู่หนึ่งหาย บางทีก็อยู่ดี ๆ ฝนตกกราวลงมาก่อนแล้วเป็นลมพัดตึง ๆ มาภายหลังฝนหาย ไม่มีระยะห่างช้ากว่าครึ่งชั่วโมง ทดเข้านอกคลุมอย่างยิ่ง จึงเป็นอันตกลงยังไปไหนต่อไปไม่ได้ แต่ที่เรือมาทอดอยู่หลังเกาะหมากนั้นไม่มีคลื่นเลย ราวคาบเกี่ยวตามกับฝนเท่านั้น



วัดเจตุมงคลเมืองตรัง (รูปทรงถ่าย)

พระราชหัตถเลขาฉบับที่ ๕

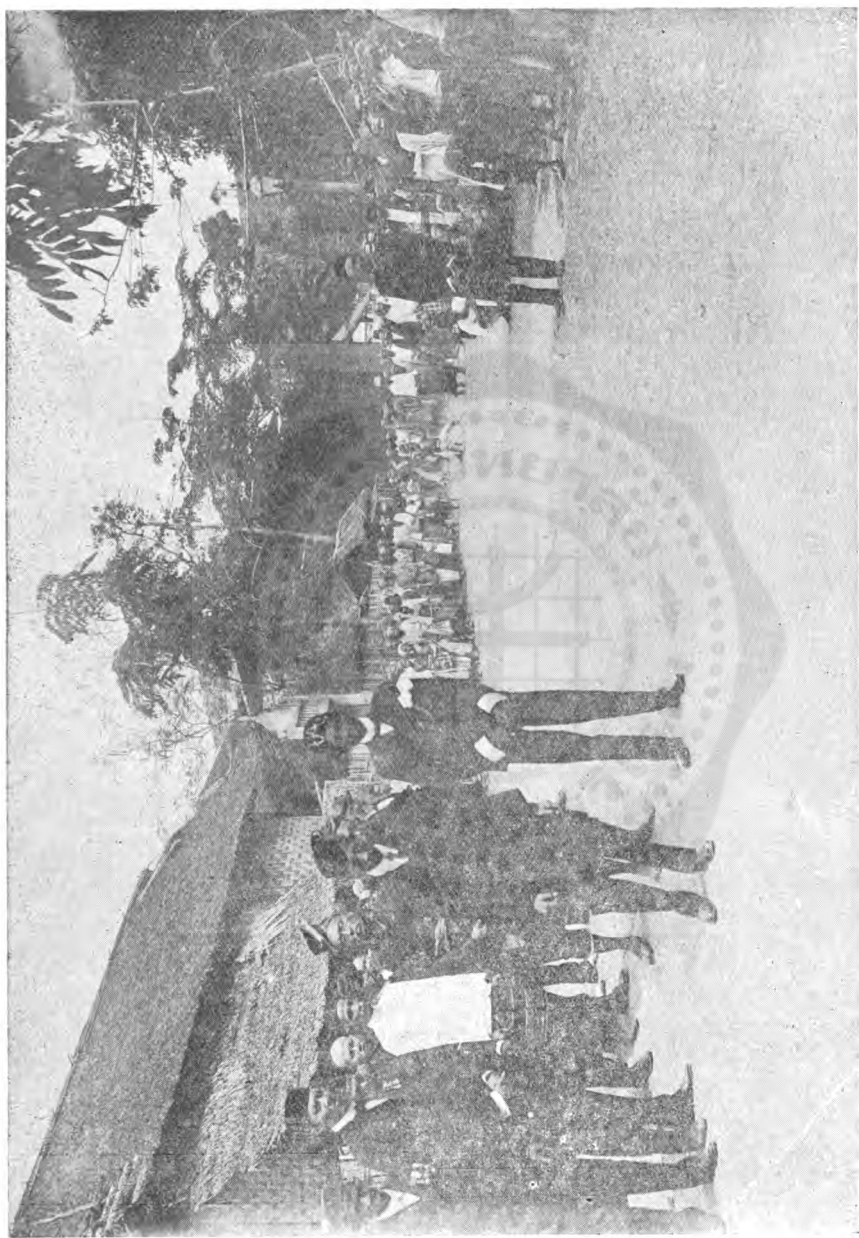
เรือพระที่นั่งอุมบุรทิศ ทอดที่ปากน้ำเมื่อสงขลา
วันที่ ๑๕ มิถุนายน รัตนโกสินทรศก ๒๓ ๑๐๘

ถึงที่ประชุมเสนาบดี ซึ่งรักษาพระนคร

ด้วยแต่ก่อนได้บอกข้อความย่อมาแต่เมืองสิงคโปร์ วันที่ ๗
ความแจ้งอยู่แล้ว วันที่ ๘ เวลาบ่าย ๔ โมง ได้กลับลงเรือที่ทางยอนชัน
เปียร์ รอร์บัน้ำและดู พวกแขก ชาวเรือจน เวลาเช้า ๓ โมงเศษ ได้ออกจาก
เมืองสิงคโปร์ วันที่ ๙ มาถึงหน้าปากอ่าวเมืองปาหัง เวลาเช้า ๔ โมง
มายังเดรตที่รักษาปากน้ำลงมาในเรือ เวลาบ่าย ๒ โมงขึ้นบก ดูโรง
เลื่อยที่ปากน้ำ ซึ่งฟังจะตั้งขึ้นใหม่ทำารได้ ๖ วีก แล้วออกจากโรง
เลื่อยขึ้นไปตามลำน้ำถึงตำบลปะกันซึ่งเป็นตัวเมืองทาง ๖ ไมล์ ขึ้นที่
เรดเเดนซึ่งอังกฤษมีทหารรับและส่งดู เที่ยงน้ำชา ได้พบคนกุมหมุดถูก
ตุ๋นด่านซึ่งยกขึ้นเป็นริเยนต์ เพราะตัวตุ๋นด่านขึ้นไปอยู่ปูลูเตวา ทาง
เหนือหน้าขึ้นไปร้อยห้าสิบไมล์ แล้วลงเดินตามถนนที่ตัดไปใหม่ถึงที่
ท่าเรือเมตัจอด กลับลงมาเรือเวลาค่ำ เวลา ๘ โมงออกเรือ วันที่ ๑๐
เวลาเช้าถึงตำบลชามัน เป็นตำบลบ้านใหญ่ในเขตรแดนเมื่อครั้งกานู
พระยาตรังกานูเข้าเรือเมตัจอดมาคอยรับ ถึงแต่เวลาเย็น เวลาค่ำลง
มาหาในเรืออุมบุรทิศ ได้สนทนากับด้วยข้าราชการต่าง ๆ พระยาตรัง
กานูเคยวันเป็นคนละคนกับเมื่อมาคราวก่อนเกือบจะเหมือนเมืองแขกชน

ในเข้ามา เวลารายได้ตั้งเรืออุไทยราชกิจลงไปตรวจดูเขตรแดนเมือง
 ตรังกานูต่อกับเมืองปาหังที่คลองเจอรติน นอกบูกะดงเงาะ มี
 ข้อความที่เกี่ยวของอยู่บ้างเล็กน้อย เสด็จเินต์เมืองปาหังมีหนังสือถาม
 มาถึงพระยาตรังกานูด้วยเรื่องเขตรแดน พระยาตรังกานูเต็มใจให้เรา
 เป็นผู้แนะนำการที่จะได้ตอบ ไปดูที่ตำบลนั้นแล้วกลับมาถึงเรือเวลา
 ค่ำ วันที่ ๑๑ ขึ้นไปดูที่ตำบลบ้านขมามัน เป็นหมู่บ้านใหญ่โตกว่า
 เมืองปะกันที่ปาหัง เวลาเย็นกลับลงมาออกเรือไปเมืองตรังกานู วันที่
 ๑๒ เวลาเช้าถึงเมืองตรังกานู คราวนี้มีตลาดปราดตั้งแต่ทำขึ้นไปถึง
 เรือน คนมาตูกมากกว่าแต่ก่อน เด็กเห็นบกฤษ เดิรออกจากบ้านไป
 ตามตลาด ลงเรือที่บ้านกับคนจีนแล้วขึ้นไปดูเห็นน้ำกลับมารเรือในเวลา
 เย็น ออกเรือจากเมืองตรังกานู วันที่ ๑๓ เวลาเช้าโมง ๑ ถึงกถันตัน
 ได้ให้หลวงปฏิพากย์(๑) ขึ้นมานัดไว้ก่อน ให้พระยาถันตันลงมาคอย
 หาที่เรือ เพราะจะไม่ขึ้นไปถึงบนเมือง พระยาถันตันลงมาคอยอยู่
 ที่ปากน้ำแล้ว แต่ฝนมีคลื่น พวกเมืองถันตันกลัวคลื่นไม่อาจออก
 มา มีแต่เรือออกมารับ ๔๐ ลำเศษ ครั้นจะให้ไปตามออกมาก็เห็น
 จะมาเมาคลื่นพุดจาอะไรกันไม่เป็นเรื่อง จึงให้หลวงปฏิพากย์นำของ
 ฝากขึ้นไปให้ แล้วออกเรือจากถันตัน วันนั้นฝนตกมีลมวิไม่มีแดดเลย
 เวลาค่ำจะเข้าจอดที่ยอดศิเคปเมืองสาย เวลาตีกลักห้าทุ่มพระยาถ่าย

(๑) หลวงปฏิพากย์พจนกร (หมัด) ตำแหน่งด้ามมดายุ ต่อมาได้เป็น
 ที่พระโกษาธิบดีหาก



พระยาตรังگانคอรบับเด็ค

ให้คนกลุ่มหนึ่ง กับคนกติงเงาะมาพังราชการ มาแต่เมืองสายหัวเมือง
 เคษ เวล ๓ ยามด้ามเดียวออกเรือ วันที่ ๑๔ เวลาตีโมงเคษถึงเมือง
 หนองจิกแควรับน้ำรับฝน พระยาหนองจิกลงมาหา เวลาค่ำพระยา
 ตานี พระศรีบุรีรัฐพิณิต พระพิพิธภักดีเมืองตานี พระโยธานุประดิษฐ
 เมืองยะหริ่งตามขึ้นมาหาที่เรือ พระยาเยหริ่งมาถูกพายุลูกบ้ายหาย
 ไป (๑) เวลา ๘ ทุ่ม ๒๐ นาทีออกเรือ วันนั้นเวลาเข้าถึงเมืองสงขลา
 ชนคเขาวงกตที่แหลมด้อมรา แลวเข้ามาที่เมือง กำหนดจะได้ออกเรือ
 ในเวลาเย็น วันที่ ๑๖ ที่ ๑๗ และที่ ๑๘ เวลากดางวัน จะเที่ยวอยู่ใน
 หมูเกาะช่องอ่างทอง และเกาะดมุยเกาะพงัน หมายจะตรงสู่ริยอุปรา
 คาที่นำตถรรเสด็จเกาะพงัน ต่อวันที่ ๑๘ เวลากดางคืนจึงขึ้นไป
 ชุมพร วันที่ ๑๙ อยู่ชุมพร วันที่ ๒๐ ถึงดามร้อยยอด วันที่ ๒๑ จะ
 ออกจากดามร้อยยอดไปนอนที่ปากน้ำ วันที่ ๒๒ จึงจะได้ขึ้นไปถึง
 กรุงเทพฯ ๑ การที่มาเรียบร้อยคัดตอดมาทั้งไม่มีการบ่วยใช้และไม่มี
 ขัตของอันใด พระยาไทรบุรี พระยายุทธการโกศต ตามมาส่งถึง
 เมืองสงขลาแลวจึงกลับไปทางบก หนังสือรายเลื่อยดไม่มีเวลาที่
 จะทำ ค้างถึงเดือนเคษ ที่ทำไว้ได้เพียงใดก็ได้ส่งมาด้วยกับหนังสือนี้แล้ว

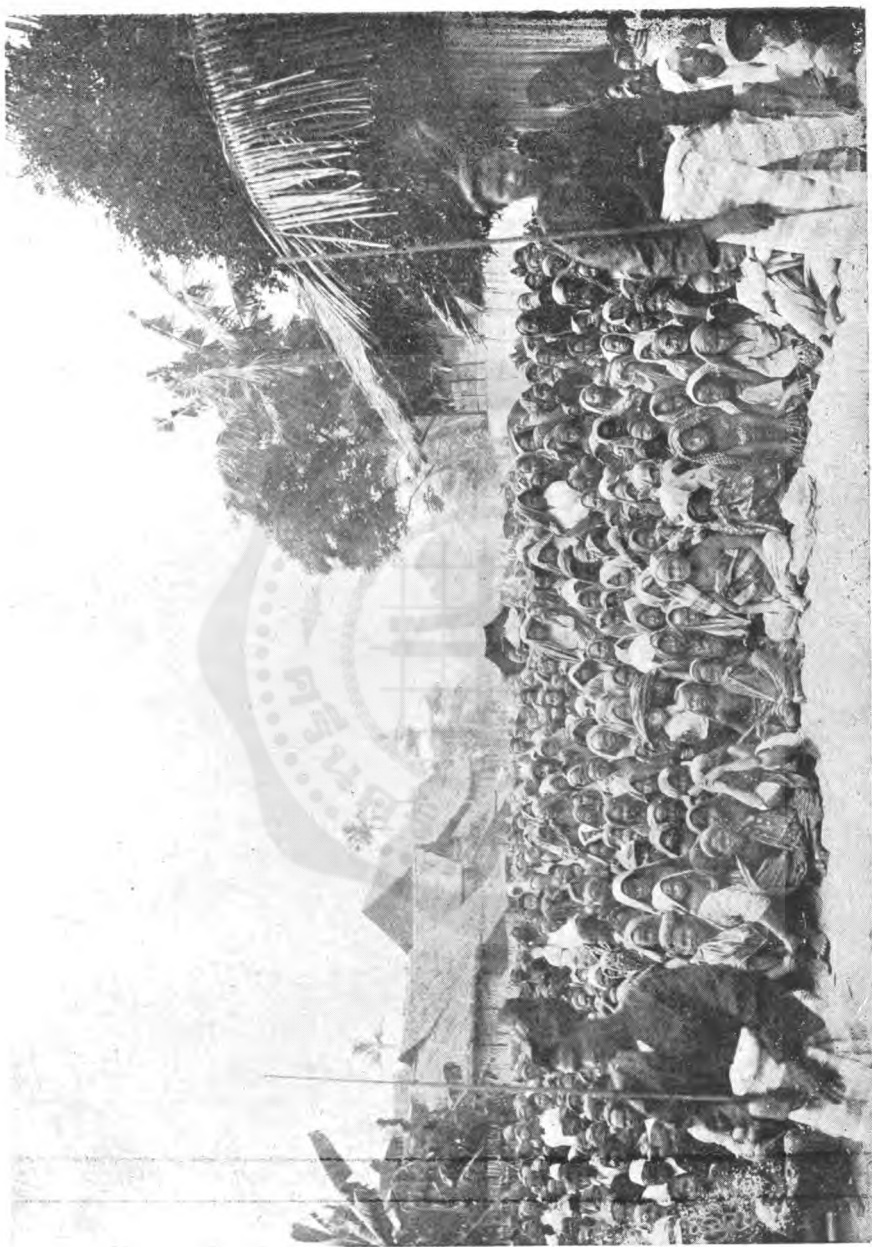
สยามินทร์

(๑) ได้ความภายหลังว่าหนัดคนเข้าไปแอบคดถึง มาไม่ได้

ถำเนาที่ ๑ ถ่งพรอ้มกับพระราชหัตถเลขาฉบับที่ ๕

ถ่งที่ประชุมเด้นาบคี่ ซึ่งรักษาพระนคร

ด้วยแต่ก่อนได้บอกรายละเอียตมาเพียงวันที่ ๔ เดือนพฤษภาคม ถ่งเมืองพังงา บัดนี้จะขอบอกข้อความตามรายละเอียตต่อไป วันที่ ๕ เวลาเช้าต่งเรือกระเชียงตรงไปปากอ่าวบ้านปากตาตว ปากช่องมีเกาะสองเกาะเรียกสองพี่น้อง ถำแม่น้ำกว้างใหญ่ มีภูเขารายเข้าไปข้างฝั่งขวามือไม้ดู่สูงนัก แต่เปนเขาใหญ่ ๆ อยู่ แต่ข้างซ้ายมือแต่เห็นเขากระต้อย เขานางหงส์ ในเมืองพังงาเปนเทือกสูงใหญ่ คุไม้ดู่หานัก ในถำคลองมีศิลาในน้ำมาก ว่าเข้าไปข้างในหน่อยหนึ่งจึงจะเป็นถองแยก แยกข้างซ้ายเรียกคลองมรยุ เปนพรหมแดนเมืองพังงากับบ้านปากตาตว แยกขวาเป็นคลองปากตาตว มีเรือนโรงคนอยู่ข้างฝั่งขวาประมาณสักสิบโรง เห็นจะเป็นโรงคนทำปลา เพราะมีรั้วไ้ะอยู่ในที่ริมฝั่งนั้น ได้แะเข้าไปดูที่โรงจั้นแห่งหนึ่ง ฝั่งต่งเปนที่น้ำท่วมโดยมาก เว้นแต่ที่ตรงโรงจั้นต่งเปนที่ดอน ตามริมฝั่งเปนศิลาแดง ถำมได้ความว่าเป็นโรงงตั้งจำหน่ายยาฝิ่นและสุรา ถมในทะเล ถำถึงพัดจัต น้ำเปนระลอกคลื่นใหญ่ เรือไฟจะเข้าไปต่อไปอีกไม่ได้ ตักกระเชียงก็ต้องทวนน้ำถ่ายน้ำแซว จะขึ้นไปตามถำแม่น้ำอีกก็เห็นเข้าเวถานัก และเขาว่าที่ข้างบนขึ้นไปก็มีแต่บ้านราย ๆ ห่าง ๆ เช่นที่เห็นถำวัน ว่าเมื่อแต่ก่อนมีกรรมการเมืองนครศรีธรรมราชต่งคน

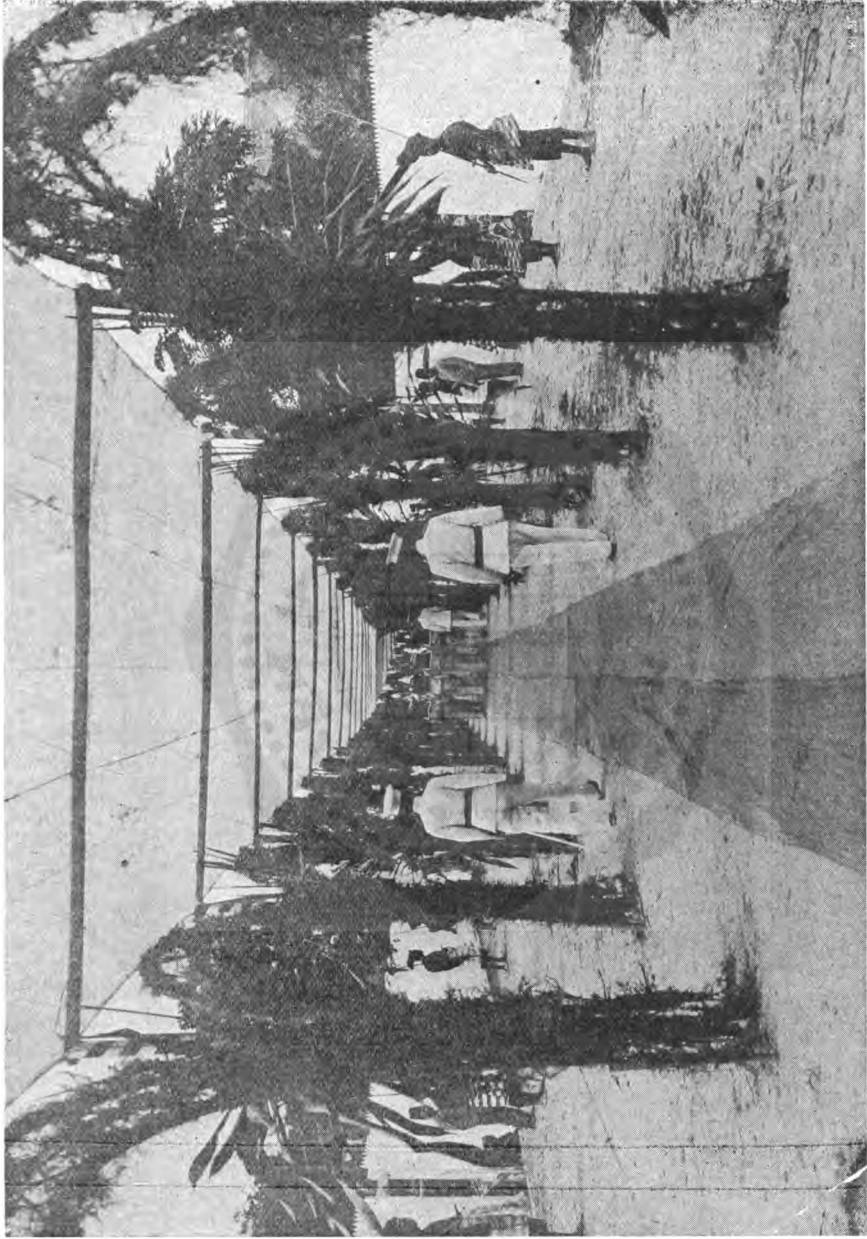


ราษฎรเมืองทรงกานมาตุกระบวนเตี้ย

เป็นหลวงอะไรจำชื่อไม่ได้ ได้มาตั้งบ้านรวบรวมคนอยู่แห่งหนึ่ง แต่
 บ้านนั้นก็อยู่ในดอนไม่ได้อยู่ริมแม่น้ำ ในด้านน้ำกระบี่บ้านเรือนคนก็
 ราว ๆ เหมือนด้านนี้ แต่ด้านน้ำปะกาไต่ว่ามีบ้านเรือนคนเป็นหมู่ใหญ่
 พื้นที่ในเมืองกระบี่ปะกาไต่ปากดาดตามตำบลนั้นเป็นที่ราบมาก ไม่
 เหมือนเมืองพังงา ที่น้ำกัดทำได้ แต่คนมักทำเขาไร่ไถ่มากกว่าทำนา
 คนมีน้อยไม่พอแก่ภูมิที่ เขาในนาและในไร่ทำพอกิน นาน ๆ จึงต้อง
 ซื้อเขาเมืองพม่า ไม่ได้เข้าไปเห็นเองตลอด เป็นแต่ฟังคำบอกเล่า
 กัดว่าจะไปดำบากนั้กและไม่เห็นอันใด จึงได้กลับมาขึ้นที่เกาะหมาก
 ขากต้นตองทวนถมทวนคั่นตลอดทาง เกาะหมากตรงที่เรือจอดเป็น
 ส่วนมพร้าวของพระยาบริรักษ์ภูธร มีมพร้าวอยู่หลายพันต้น แต่ต้น
 ผอม ๆ เขียว ๆ มีดงกิน ไม่งามเหมือนเกาะลันตา เจ้าของว่าเป็นด้วย
 ที่พื้นแผ่นดินไม่ดี มีแต่ทรายหยาบกรวดหยาบ ไม่มีใครมีดินปน แต่
 เมื่อพิเคราะห์ดูก็เป็นที่น่าสงสัยอยู่บ้าง กัดว่าจะเป็นด้วยการบำรุง
 รักษาไม่ดีด้วย เพราะใช้แขกมลายูรักษา เป็นคนเกียจคร้านมากไม่
 เหมือนจีน เห็นได้อีกอย่างหนึ่งว่า มพร้าวหมู่ที่ใกล้ ๆ เรือนแขกอยู่
 รักษา งามกว่าที่อยู่ไกล ๆ มีเรือนจากพระยาบริรักษ์ปลูกอยู่หลังหนึ่ง
 เป็นที่สำหรับออกมาพักตรวจเรือลาดตระเวน ในที่เกาะนั้นชุดได้นำจัด
 ทุกแห่ง แต่เมื่อทงบ่อไว้นาน น้ำก็กร่อยไปบ้าง มีดำนนำจัดมา
 แต่เขา ดงมาดกริมหาดสายหนึ่งอยู่เหนือเรือนพระยาบริรักษ์ขึ้นไป
 เขาเอาไม้หมากผ่าซีกเป็นรางรับน้ำลงไปดงเรือ ถึงปากถ้ำในเรือซึ่ง
 จอดอยู่ที่ชายหาดได้ เวลาม่าย ๔ โมงกลับมาดงเรือ จะไปแห่งใดก็

ไม่ได้ด้วยเป็นเวลาจำกัด จึงได้นั่ง ๆ อยู่กับที่ เวลาเย็นฝนไม่ตก
 ลูกชวนขึ้นไปเล่นทำเหมืองตื้นๆ ที่หาดทรายอีกครั้งหนึ่ง กลับลงมา
 เวลาพลบ ในวันนี้ฝนตกพรำเพื่อจนลำบากและรำคาญ แต่ลมสงบ
 เรียบร้อยดี หมายถึงจะออกเรือในเวลาค่ำก็มีคนนั่ง ต้องทอดสมอค้าง
 อยู่อีกคืนหนึ่ง

วันที่ ๒ ออกเรือเวลาบ่ายรุ่ง เวลาเช้ามีคลื่นน้อย ๆ สายยัง
 มากขึ้น แต่ไม่ถึงเค็ดร้อนรำคาญ เป็นแต่คลื่นตุงกดังทำให้เรือแควง
 เท่านั้น เวลาบ่ายคลื่นสงบ ครั้นจะลงไปถึงเมืองตรัง ก็กลัวจะเข้า
 ปากอ่าวไม่ทัน จึงได้หยุดทอดสมอที่เกาะตันตา ซึ่งมีในโปรแกรม
 แต่คิดจะเลิกเสียแล้วนั้น คอยเรืออื่นยังไม่มาถึง จนบ่าย ๕ โมง จึง
 ได้ลงเรือเล็กไปขึ้นบก แต่เป็นเวลามืดมัวฝน และไม่มีใครรู้ใบะแต่
 ว่าจะขึ้นลงอย่างไร ตั้กระเชียงโรโรเรเรเห็นมีเรือนอยู่ที่เกาะตันตาห้า
 หกหลังก็ตั้กระเชียงตรงเข้าไป เห็นน้ำแห้งเป็นเลนออกมาห่างเกาะ
 โทดมาก ว่าพวกเมืองกระบี่มาทำพัดปลารับค่อหมูเรือนนั้นลงไป
 แต่ก็ไม่พ้นจากที่ชายเลนที่จะขึ้นไม่ได้ แต่เรือเล็กพายเดี่ยวยังคงอยู่
 บนเลนทั้งดำ ถามนำร่องก็ว่าต้องขึ้นด้วยเรือดำนั้นเอง เป็นอันสิ้น
 โหป ต้องกลับมาเรือ อำเภอรักษาเกาะลงมาหาเป็นมดายุ แต่
 พูดภาษาของตัวเองไม่ได้ พูดชาวนอกอย่างเดียวนกเดียวกาแท้เข้าใจ
 ยาก รวบรวมที่ได้ไต่ถามได้ความว่า ที่เกาะนี้มีมดายุประมาณ ๘๐
 คน แต่เป็นมดายุที่พูดภาษาของตัวเองไม่ได้ เช่นตัวนายอำเภอยังต้น มี
 จีนประมาณ ๒๐ คน คนไทยมี ๒๐๐ เศษ แต่เป็นพวกชาวนำทางต้น



รูปทางรับแดดเข้าบ้านพระยาตรังเก่า

คำที่เรียกว่าชาวนาน แปรว่าเป็นโรคตามผิวหนัง เรียกพันธุ์ในเป็น
เกือบจะทั่วทุกคน เพราะเป็นโรคติดกัน ทำนาทำไร่ได้เข้าพอกินไม่
ต้องซื้อจากอื่น หาปลาทำหอยมูขดเปิดอกโปง เปิดอกโปงนั้นเป็น
สินค้ามีเรือจีนมารับ เวลาที่มานั้นก็มีเรือจอดอยู่ด้านหนึ่ง จีนผูกภาษีจาก
กระบุงทั้งเกาะเป็นเงินพันเหรียญ ชายฝั่งชายฝั่งราดงบ่อนเบี้ย เก็บภาษี
เปิดอกโปง ร้อยมัดเก็บ ๑๐ เซ็นต์ ราคาซื้อขายกันอยู่ร้อยละเหรียญ
๒๐ เซ็นต์ ได้ความเพียงเท่านี้ ที่เรือจอดอยู่นำใน ตรงเกาะซึ่งแยก
เรียกว่าปลูกลาปอ เวลาค่ำตมตั้งจันทรันนอนไม่มีใครจะหลับ

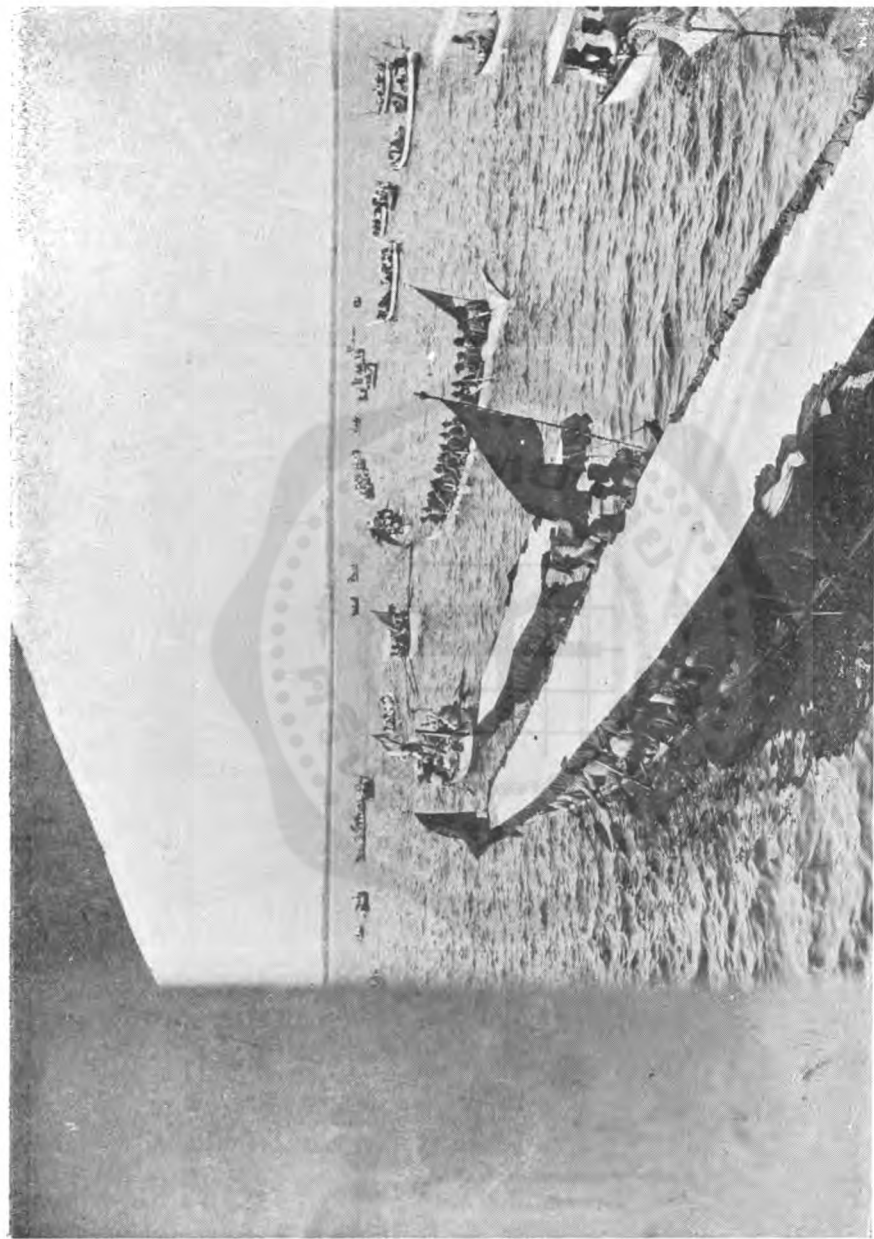
วันที่ ๗ ออกเรือเวลาตี ๓๑ เข้า ๓ โมงครึ่ง ถึงปากอ่าวเมือง
ตรัง เรือต้องเคียวเข้าไปช้า ๆ เพราะมีคีตาตามข้างร่องมาก เมื่อถ่วง
เข้าในลำน้ำแล้วก็เคียวได้สะดวก น้ำลึกดำคลองก็กว้าง มีบ้านเรือนคน
คดพันและท่าปดรายขึ้นไปไม่มีใครจะขาด เข้าไป ๒ ไมล์ทอดสมอ
พระยามนตรีสุริยวงศ์(๑) ไปตรวจการตลอดถึงเมืองไทรแก้ว กลับ
ขึ้นมารับอยู่ที่

เวลาบ่ายโมงครึ่งลงเรือไทยราชกิจขึ้นไปตามลำน้ำ บรรดาลำ
น้ำในหัวเมืองของเราข้างฝั่งทะเลนี้แล้ว เมืองใดจะมาดีเท่าเมืองตรัง
นั้นเป็นไม่มี ถ้าถูกราวน้ำเรือไฟใหญ่ ๆ ขึ้นไปได้ถึงควนธานี พระ
ขัตติยบุรุษอินทร์ได้เคยพาเรือพิทยารมณ์ขึ้นไปถึงครั้งหนึ่งแล้ว มีคีตา
ในลำน้ำบ้างต้องตามแห่ง แต่ไม่เป็นการกันดารอันใด ซึ่งจะหัดกให้

(๑) พระยามนตรีสุริยวงศ์ (ชิน บุนนาค)

พัน ตามจินนาทงต้องช้างเพนท่คำ^๕ นำชนท่วมถึงตลอดไป^๕ ที่แผ่นดิน
เพนควนมาก^๕ ที่หว่างควนซึ่งเพนท่รามาทำนาได้คุด้ายกับแม่น้ำกรุง-
เทพ ๑ ตอนข้างล่าง ๆ มีป่าจากรายชนไปดั่งแต่ปากน้ำตลอดจนถึง^๕
ควนธานี^๕ และมีท่มไม้ทำไร่เพนหย่อม ๆ ดั่งแต่ข้างล่างชนไปไม่^๕
ใคร่ขาดย่านบ้าน หมูใหญ่ ๆ ก็มี เช่นบ้านควนยายทองดี ซึ่งเปลี่ยน^๕
เรียกว่าควนราชดีห์ และบ้านย่านซื่อ ก็มีคนมากท่งต้องคำบด มีเขา^๕
อยู่ริมน้ำต้องด้ามเขาคิดกัน เรียกว่าตุลุด^๕ ที่ตรงนี้เป็นท่มคีตาแห่ง^๕
หนึ่ง ชนไปต้องชวโมงหย่อน ๆ ถึงคำบดแก้วดำ ซึ่งเป็นท่โรงภาษี^๕
และเรือเมดจอก มีเรือเมดเคียวไปมากับบั้งต้องดำ เวลานั้นเห็น^๕
จอกอยู่ดำหนึ่ง ดั่งแต่แก้วดำนั้นมถนเคียวชนไปถึงควนธานี เพนทาง^๕
ใหญ่แฉตรงไปมาได้ไกล มีคดองดัดด้วยคดองหนึ่งยังใช้เรือไปมาได้^๕
แต่รกเดี่ยมาก ทางแฉคดองนี้ได้ในเวลาพระยามนตรีเพนข้าหลวง^๕
เรือไฟไปตามดำแม่น้ำอีก ๑๕ นิติคถถึงท่าควนธานี

ที่ห้ามพัดพาบริณนำหลังหนึ่ง คัดผ้าขาวทาสีด้วยวรรคแดง
ให้ทอดระเปราะเปื้อน ไม่มีรถหรือม้าอันใดสำหรับขับขี่ ต้องเคียวขึ้นไป
ตามทิวาจนถึงพัดพาบนหลังเนินทางดัก ๓๐ เส้น ถนนที่ขึ้นไปเป็น
ถนนใหญ่ ทางรถคดเรียบรอยดี ปลดคันประตู่ทั้งสองข้าง ที่ตายเดี่ยว
ก็มากที่ด้อยก็มี แต่ถนนนั้น ไตรมทางดิน พัดพาทำทาทขึงส้มเค็ด
เจ้าพระยาออกมาตั้งพักอยู่แต่ก่อน แต่ไม่ได้เตรียมตัวไว้เลย เมื่อ
พระยามนตรีมาถึงฟังยกหลังเด็ก ๆ ขึ้นได้สองหลัง ต้องเร่งทำกันทั้ง
กลางวันกลางคืน เพราะไม้แปนแต่ปลัดสร้างถึงต้องคดไม้ตะเอยจาก



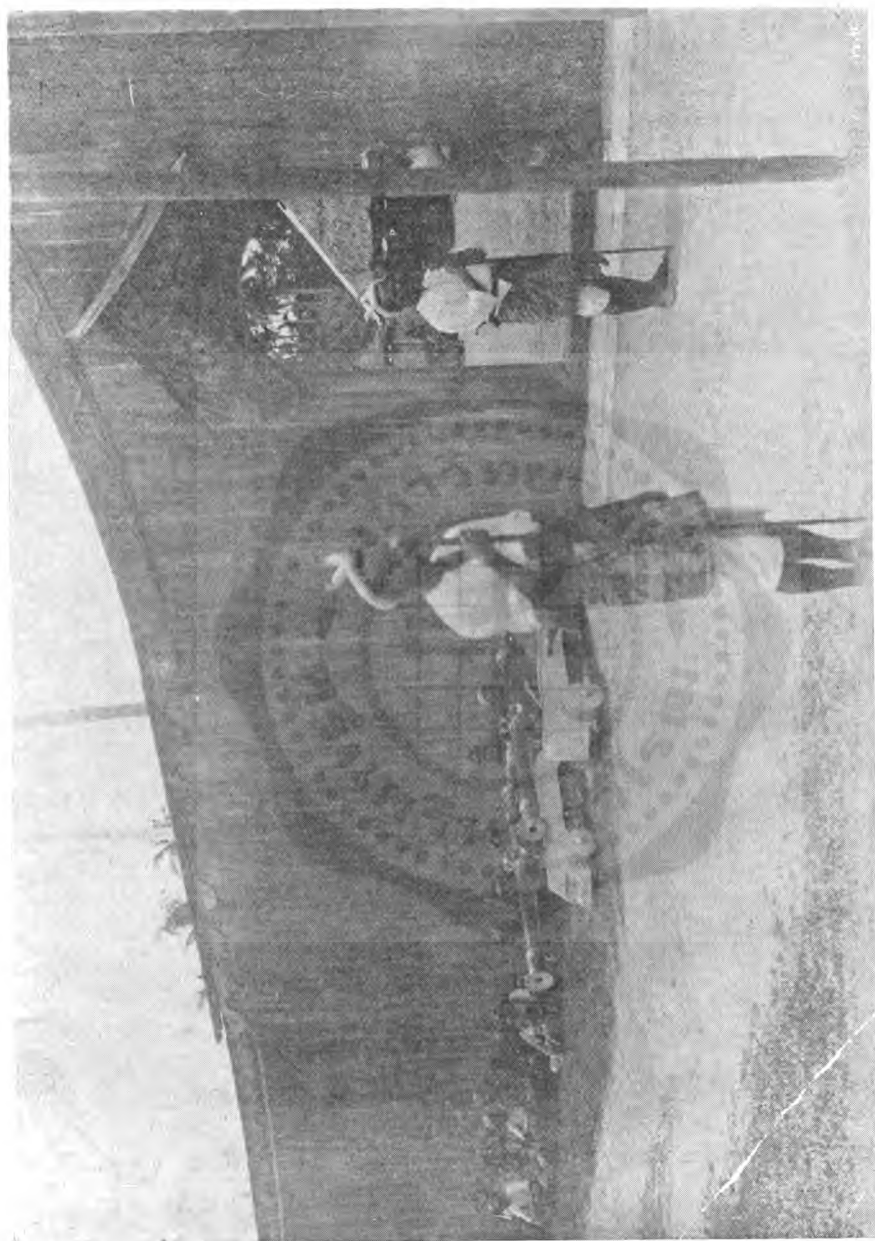
รูปกระบวนเรือแห่เสด็จทเมองรัตน

ใหม่ด้วย พออยู่ได้แต่เดวว่าทุกแห่ง ซึ่งมีผู้บอกเจ้าพระยาพดเทพ(๑) ว่าพระยาตรัง(๒) ทำทำเนียบไว้รับตามกำหนดที่ว่าจะออกมาแต่ก่อน หมายจะยืมทำเป็นพดด้วงนั้นไม่จริง ไม่มีทำเนียบอันใดที่ได้ทำขึ้นใหม่เลย ทำเนียบสมเด็จพระเจ้าพระยาและที่ข้าหลวงอยู่ต่อ ๆ มากี่พันหมดแล้ว ข้าหลวงชั้นหลังตั้งแต่พระยาระนอง พระสุรินทรามาตย์ลงมาอาศัยอยู่ในเรือนฝากระดานหลังเดียว ที่พระยามนตรีทำขึ้นในสวนพระตรังเก่า ซึ่งสมเด็จพระเจ้าพระยาจะสร้างตึกเป็นคอเวอนเมนต์เข้าได้ในที่นั้น ฉะนั้นเป็นวันร้อนอย่างยิ่ง ที่พดด้วงปลูกตำ ๆ และคาดใบผ้าขาวนึ่งเหี่ยวไหม้ ต่อเวลาเย็นจึงได้ออกเคียวเกี่ยว ที่ตำบลซึ่งเรียกควนธานี คือเนินเขาเมืองนี้ มีไร่เป็นควนเดียว ดูเป็นควนคืด ๆ กัน หาดยควน ทางเคียวต้องขึ้นสูงตรงคำตลอดไปทุกแห่ง แต่ไม่สูงนักค่านักคืดกันเป็นพัชใหญ่ ตามหลังเนินเหล่านี้ได้ตัดทางเป็นทางรถครึ่ง สมเด็จพระเจ้าพระยาออกมาจัดการหาดยด้วย มีทางยาวไปตำบลแก้มคำสายหนึ่ง ไปทับเที่ยงตลาดบางรักทางหนึ่ง คิดจะให้เส้นทางรถ แต่ไม่มีรถเคียวก็เลยทิ้งไหม้ไป เนินสูงที่ปลูกพดด้วงมีถนนตัดกลาง

(๑) เจ้าพระยาพดเทพ (พุ่ม) ที่สมุหพระกลาโหม ต่อมาเป็นเจ้าพระยาวิธานาธิบดี

(๒) พระยาตรังภุมมาภิบาล (เอี่ยม ฉนกร) เป็นบุตรเจ้าพระยามนตรี (น้อยกลาง) ต่อมาโปรด ฯ ให้กลับไปรับราชการเมืองนครศรีธรรมราช เป็นพระยาบริรักษ์เบศร์

คือทางที่จะไปทับเที่ยง ค่อยออกไปข้างริมน้ำอีกลู่หนึ่งเรียกว่าสวน
พระตรัง เดิรจากพลับพลาไปไม่ไกลนัก บ้านพระยาตรังตั้งอยู่บนชาย
เนินสูง เป็นบ้านอย่างเมืองนครศรีธรรมราชแท้ คือมีรั้วทาง ๆ
ประตูไม้ช่องใหญ่ ๆ เรือนหลังคาจากปลูกชิด ๆ กัน ถัดบ้านพระยา
ตรังเข้าไปหน่อยหนึ่งถึงสวนพระตรัง มีทิวทิวร่มรื่นมาก ไปข้าง
ปลายสวนริมน้ำมีหมู่ต้นจำปาตระหลายร้อยต้น เป็นที่งามดีอยู่ ที่สวน
นี้ด้วยเหตุใดไม่ทราบตกเป็นสวนของหลวง สมเด็จพระเจ้าพระยาเมื่อออก
มาจัดการเมืองตรัง คิดจะสร้างคอกเวอนเมนต์เฮาส์ ได้ตั้งมือก่อขึ้นมา
พื้นดินประมาณสองศอกเศษแล้ว ตึกนั้นโตใหญ่โดยยาวเกือบจะเท่า
คอกเวอนเมนต์เฮาส์ถึงโคโปร แต่ไม่มีมุขหรือปีกข้างหลัง คิดว่าจะให้
เป็นศาลชำระความแต่ที่ว่าการของข้าหลวงอยู่ในหมู่บ้านหลังเดียว ที่
ดินในบริเวณนั้นก็ตัดเป็นทางสวน เดิรจนเวียนไปตึกจนด้านเดียว แต่
การที่คิดนั้นไม่ตลอดก็เลยค้าง ตามเชิงเขาเหล่านี้เป็นพื้นน้ำพันราบ
เหมือนท้องนาในกรุงเทพ ฯ พระยามนตรีได้เคยเอาพรรณเข้าปลูกใน
กรุงเทพ ฯ มาจำหน่ายให้คนปลูก ก็ได้ผลบริบูรณ์ดี แต่คนที่นี่ไม่พอ
ใจทำนา ประพฤติตัวคล้าย ๆ พวกมลายู เกียจคร้านโดยมาก เมื่อ
พระยามนตรีอยู่ต้องตั้งบังคับไว้ว่า ถ้าผู้ใดทำนาเป็นไม่ต้องเกณฑ์ ถ้า
ไม่ได้ทำนาต้องเกณฑ์ทำถนน ในเวลานั้นมีผู้ทำนามากขึ้น จนเข้าไม่สู้
จะต้องซื้อเข้าเมืองพม่ามาก แต่เดิรจนทำนาทั้งวังเสียก็มี ต้องซื้อเข้า
เมืองพม่าจากเมืองบิ๋นงมาขึ้นมากกว่าแต่ก่อน การปลูกเพาะต่าง ๆ
ก็มีอยู่แต่พวกจีน มีเงินมะเกามากกว่าชาติอื่น พริกไทยเป็นสินค้าใหญ่

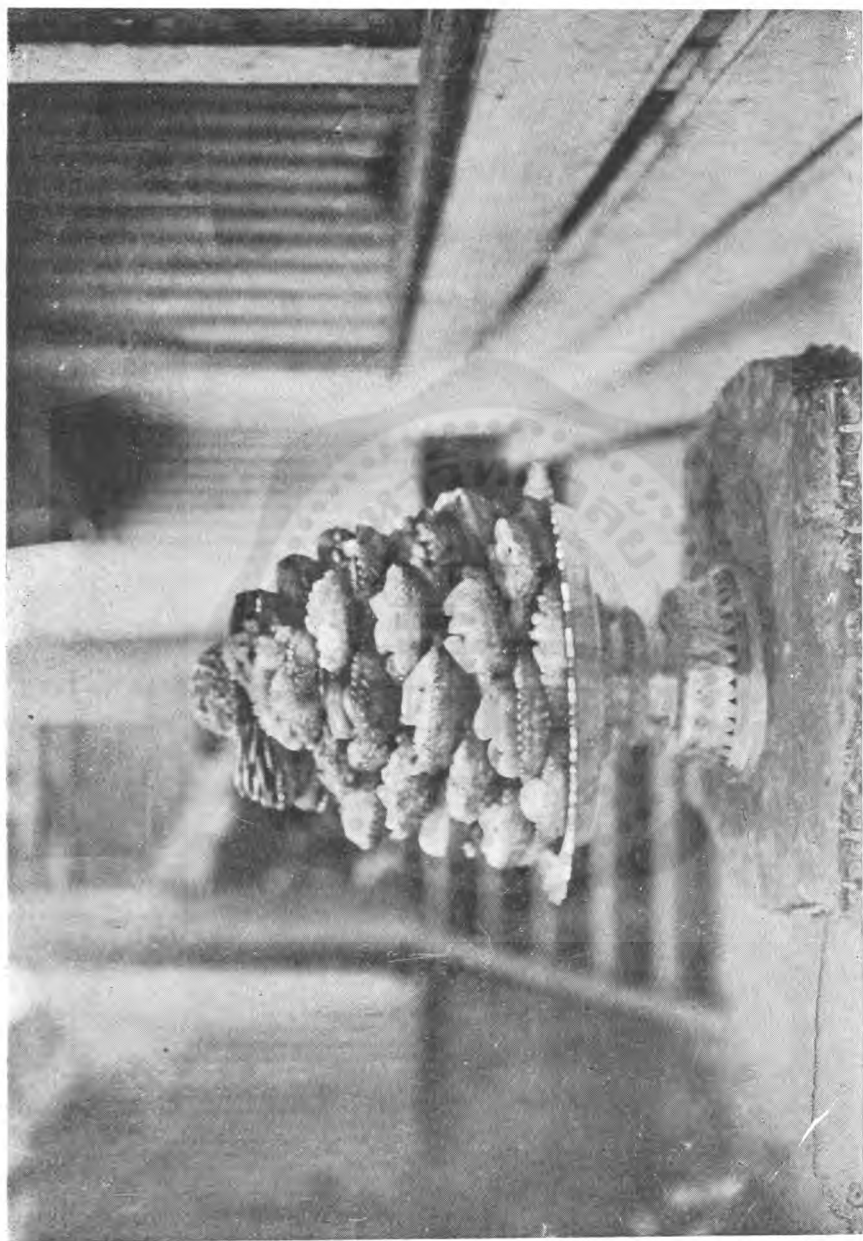


รูปแสดงทางรับแดดจันทน์ของกตัญญู

ปลูกที่ตำบลทับเที่ยงโดยมาก ที่สวนชานนก็มีบ้าง แต่ไม่สู้มากนัก เมือง
 ตรีภักดีจัดการทำนุบำรุงให้ดีจะเป็นเมืองที่มีประโยชน์ได้มาก เพราะมีที่
 ดินอุดมดีควรแก่การเพาะปลูก พริกไทยที่ออกจากเมืองอยู่ทุกวันนี้
 อย่างมากอยู่ในหมื่นแปดพันหาบ อย่างน้อยอยู่ในเจ็ดพันหาบ แร่ดีบุก
 ที่ท่ามะพร้าวไม่สู้มาก ปีหนึ่งออกอยู่ในดึกสามร้อยหาบ คนในพื้นที่เมือง
 ดังเกิดคนมีคนไทยมาก ตามจำนวนดำนโนครว่าชายฉกรรจ์หกพัน
 แต่ได้ความเป็นแนว่มากกว่าหมื่นถึงหมื่นเศษ แต่การปกครองใน
 เมืองตรีภักดี พระยาตรังเป็นคนอ่อนไม่พอแก่การ ไม่มีอำนาจ
 อันใด การที่จะรับเสด็จจึงต้องเองจนน่าเขี้ยว จะหาผู้ใดช่วยเหลือไม่ได้
 พวกจีนก็คิดอ่านจัดการรับของเขาเองส่วนหนึ่งต่างหาก ปลูกพลับพลา
 รับที่ทับเที่ยงแห่งหนึ่งต่างหาก แต่ไม่มีพาหนะที่จะไปด้วยระยะทางถึง
 ๒๘๐ เส้น จึงได้บอกเด็กเล็ก พระยาตรังนั้นไม่แต่ไม่มีอำนาจเพราะ
 ขัดข้องอย่างหนึ่งอย่างใดอย่างเดียวกันนี้ ไม่สามารถที่จะทำการให้
 แข็งแรงได้ เพราะสติปัญญาและความรู้ไม่พอแก่การด้วย แต่เป็นคน
 ซื่อได้ถามการอันใดก็บอกตรงๆ ตามความจริง ไม่คิดอ่านแก้ตัวปก
 บิดเอาแต่ความดีมาพูด ทุกวันนี้ในเมืองตรีภักดีมีความเดือดร้อน
 อย่างยิ่งด้วยโจรผู้ร้าย แต่ในปีฉลูเอกศกที่พระยาตรังมาว่าการนี้ มี
 ผู้ร้ายปล้นที่ฉกรรจ์ ๑๐ เรื่องฆ่าเจ้าทรัพย์ตายห้าเรื่อง ไม่ได้ตัวผู้ร้าย
 เลยแต่เด็กคนเดียว พระยาตรังร้องว่าไม่มีกำลังที่จะติดตาม เป็นผู้ร้าย
 มาแต่เมืองพัทลุงบ้าง เมืองปะเหลียนบ้าง เพราะระยะทางเดิรข้ามแดน
 ไม่ถึงสิบสองชั่วโมง แต่ได้ความตามพวกจีนว่า พระยาตรังไม่ทันทัน

ในทางถ้อยความอันใด ตัวเองก็ไม่ได้ว่าถ้อยความมอบให้แก่กรรมการ
กรรมการนั้นถึงว่าจะได้ตัวผู้ร้ายมากี่ดองเอาเงินปด้อยเสีย จนพวกชาว
เมืองครึ่งศรัทธากันว่าถ้ามัวเงินเพียง ๒๐ เหรียญแล้วเป็นไม่ต้องกวดอัน
ใด พวกจีนจับผู้ร้ายได้ก็ไม่ส่งเจ้าเมือง ขำระว่าก่อดองโทษเสียเอง
เพราะว่าถ้าส่งให้กรรมการแล้วเป็นหนี้ได้ทุกคน พระยาครึ่งบังคับบัญชา
ได้อยู่แต่ที่ตำบลควนธานีแห่งเดียว ที่ตำบลทมิฬเที่ยงเกือบจะไม่รู้ไม่
เห็นอันใดกันเลย เห็นว่าการในเมืองครึ่งถ้าจะให้เป็นอย่างนั้น คงจะ
เกิดความใหญ่ดังครั้งหนึ่งไม่ช้านักเป็นแน่ ด้วยคนในตำบลยกตั้งอังกฤษ
ไปมากี่ชายมาก ถ้าเกิดผู้ร้ายฆ่าตายเช่นครึ่งพระสุรินทราธมาดย์เป็น
ข้าหลวงแต่ก่อนแล้ว จะเอาอะไรแก่พระยาครึ่งไม่ได้โดยเป็นอันขาด

ยังเรื่องเจ้าภาษีกับจีนในพนเมืองนั้นอีกอย่างหนึ่ง น่าจะเป็น
เหตุขึ้นได้เหมือนกันเมื่อคราวหลวงวิเศษส่งการ แต่ก่อนพวกจีนก็
พากันร้องว่าเจ้าภาษีกดขี่ข่มเหงเป็นที่สุดอย่าเป็นอีกอย่างหนึ่ง นอก
จากกรรมการที่คอยปด้อยผู้ร้าย ครั้นพวกจีนในเมืองนี้จะไปผูกภาษีเอง
จากที่กรุงเทพฯ ก็ต้องลงทุนการเงินไปสำหรับดองนำและใช้ด้อย เมื่อ
ไปว่าภาษีไม่ได้ก็ต้องเสียดอกเบียด่า บางที่ผู้ซึ่งรับชื้อเข้าไปว่า
ภาษีนั่นโกงกันขึ้นเองเอาเงินไปจำหน่ายดาบสูญเสียก็มี จึงไม่อาจที่จะ
คิดเข้าไปว่าก่อดอง ทนความคุมเหงของเจ้าภาษีสั่งออกมาแต่กรุงเทพฯ
ข้างฝ่ายจีนปานเจ้าภาษีกดขี่ข่มเหงเรื่องราวมายื่น ก่อดองโทษพวกจีนว่าขัด
ขวางในการภาษีต่าง ๆ การก็จะเป็นจริงด้วยกันทั้งสองฝ่าย เพราะ
ไม่มีอำนาจกลาง ก่อดองคือผู้รักษาเมืองกรรมการที่พอจะปราบปราม



ธูปเทียนทองกตัญญู (รูปทรงถ่าย)

การที่ผิดด่วงเกินต่อกันในพวกเจ้าชายและพวกจันทองผ่ายได้ จึงได้ต่างคนต่างจะหาประโยชน์ของตัวให้อย่างยิ่ง ไม่มีบันทึกที่จะคิดเป็นแผนกต่างได้ เพราะฉะนั้นจึงเป็นเหตุอย่างหนึ่ง ซึ่งควรจะคิดอ่านแก้ไขในการเจ้าเมืองไม่มีอำนาจจะปกครองรักษาบ้านเมืองนี้

การเมืองตรังเปลี่ยนแปลงมาโดยลำดับ แต่ก่อนขึ้นเมืองนครศรีธรรมราชก็มีแต่การกดขี่กันชนาบมา ภาษ้อากรอันใดก็ไม่เป็นประโยชน์ถึงกรุงเทพ ฯ บิดบังซ่อนเร้นเสีย ต่อมาเมื่อเกิดเหตุจันทองผ่ายขึ้นในเมืองภูเก็จครั้งพระยามนตรีสุริยวงศ์เป็นข้าหลวง พระยามนตรีเองเป็นผู้คิดที่จะอยากย้ายข้าหลวง ให้มาอยู่เสียเมืองตรังพ้นจากอันตรายพวกจันทองผ่าย และถ้าข้าหลวงอยู่ห่างเช่นนั้นเป็นทุกข์เกรงมากกว่าที่อยู่ด้วยกันขึ้นไป และเมืองตรังซึ่งเป็นเมืองดัดแต่เป็นเมืองมีประโยชน์มาก จะได้มีความเจริญขึ้น สมเด็จพระยาณวยหาความคิดขึ้นไปคิดที่จะออกมาจัดการสร้างเมืองตรัง เอาอย่างเจ้าพระยาบดินทรเดชาไปสร้างเมืองพระคบอง และเจ้าพระยาบดินทรไปสร้างเมืองนครเดียมราช สมเด็จพระยาองค์ใหญ่ไปสร้างเมืองกาญจนบุรี และเมืองจันทบุรี จึงได้คิดมุ่งหมายที่จะออกมาสร้างเมืองตรังมากกว่าที่จะจัดการทำนุบำรุงผลประโยชน์การเพาะปลูกและค้าขาย แต่การสร้างเมืองคือบ่ออภัยแก่งไม่ต้องกับฤดูกาล จึงได้เปลี่ยนเป็นมาสร้างตึกใหญ่ดังกต่างมาแต่แล้ว และท่านคิดจะจัดการตามแบบเจ้าพระยาบดินทรเดชาขึ้นไปตั้งแถวหัวเมืองลาว คือจะลงมาทำบาญชีดำโนคริวแจกหนังสือพิมพ์คุ้มตึกอย่างหนึ่ง ควบในการที่จะคิดมาสร้าง

เมืองศรีนครนถย การที่ท่านคิดคร้งนั้น ท่านไม่ยอมให้ผู้ใดแซกแซง
 เกี่ยวข้อง จะได้ถามฤาหารหรือประการใดไม่ฟังเสียงและไม่ยอมพูดด้วย
 เลย รับอาศัคคัตตอนเปนส่วนของท่านชาติ เพราะว่าแก่แล้วจะหาข้อ
 ให้เปนของท่านจัดเองคนเดียว ที่สุดจนถูกท่านเอง (๑) ก็ไม่ได้รู้ทาง
 ความคิดว่าจะจัดอย่างไร และเกตุยดการเรือนเปนอย่างยัง ครั้นเมื่อ
 ออกมาจัดการต้องใช้เงินทองมาก ท่านไม่พอใจจะขออนุญาตจาก
 กถาวธไนโต เณดัมจ่ายกันตะพัดไป เงินภาษีอากรในเมืองศรีนครนถยก็
 ส่ง ข้าใช้เงินภาษีอากรเมืองอื่นเข้าไปอีกด้วย เปนทั้งการโยธาก่อ
 สร้างและค่าเบียงเลี้ยงของข้าหลวง ไม่ได้มีกำหนดว่าเดือนหนึ่งเท่าใด
 ปีหนึ่งเท่าใด ข้างเจ้าพนักงานรคดงก็ทวงเงินที่กถาโหม ข้างกถา
 โหมไม่ชอบความคิดน้อยแต่เดิมแล้ว ก็มีตราขนาบข้าหลวงออกมา
 ข้าหลวงก็ร้องต่อธมเด็จพระยา ธมเด็จพระยา “กถารม” ไม่
 ยอมที่จะยื่นบาญบาญธอนไนโต เรืองเมืองศรีนครนถยและเรืองที่จะจัดการ
 แจกหนังสือพิมพ์คัมดักก็เลยกลายเป็นเอ่ยขึ้นไม่ได้ จนข้าหลวงเหลือ
 ทนก็ต้องดาออก การเรือนเจ้าพระยาภาณวงศ (๒) เปนผู้ทักท้วงผู้
 หนึ่ง ซึ่งธมเด็จพระยาค่อยฟังกว่าผู้อื่น คือว่าควระจัดการค้าขาย
 ก่อน เพราะเหตุนี้เมื่อข้าหลวงออกแล้ว จึงได้ไปหาพระยารัตน-

(๑) คือเจ้าพระยาสุรวงศวิธฉน (วอน บุนนาค) ที่ธมมพระกถาโหม
 ซึ่งเป็นเจ้ากระทรวงมหาดการหัดเมืองนั้น

(๒) เจ้าพระยาภาณวงศ (ท้วม บุนนาค) ดำเรจราชการต่างประเทศ

เศรษฐีมาเป็นข้าหลวง เพราะเป็นผู้ชำนาญในการค้าขาย พระยารัตน-
เศรษฐีก็ได้มาจัดการยังมีร่องรอยปรากฏอยู่บ้าง คือร่องที่ปลูกมันทั้ง
ร้างว่างอยู่มาก แดงโรงใหญ่ ๆ ซึ่งเป็นที่ไว้ดินค้า แต่ทนมไผ่หวัด
ตัวไม่ทัน จึงได้ดำหนิไปเมืองศรีจึงได้ตกอยู่ในข้าหลวง คือพระ
อนุรักษโยธา กดิน พระสุรินทรามาตย์ ข้าหลวงสองนายนี้ไม่ได้มาอยู่
เมืองศรี เมืองศรีจึงได้เป็นอันทรุดโทรมลงไปตามเดิม เพราะเมือง
ศรีเคยกินยาแรงอยู่ในบังคับข้าหลวงมาแต่ช้านานเช่นนี้ พระยาศรี
ผู้เป็นคนอ่อน ออกมาอยู่ก็ไม่ผิดอันใดกับนายอำเภอบ้านควนธานี
เท่านั้น เวลาว่าพระครูวิสุทธจริงศาจารย์เจ้าคณะ กับปลัดและพระ
สงฆ์อื่นบ้างมาหาได้ถามได้ความว่ามีวัด ๓๐ วัด พระ ๓๐๐ เศษ ปลัด
นั้นเป็นพระชาวกรุงเทพ ฯ พุดจาแขวงแรงอยู่วัดควนธานีใกล้กับพลับ
พลา พุดกันถึงเรื่องเทศน์มหาชาติ ว่าเทศน์ได้อยู่จึงได้ให้ไปนิมนต์พระ
ที่เทศน์ได้นั้นมา องค์หนึ่งคาบอดนุ่งผ้าคาดแต่งเทศน์ชู้ชก ขึ้นคันว่า
จุนญิบทแต่ก็ว่าเนื้อความนอกไม่มีเนื้อเคย ให้ว่าเนื้อแต่ว่าคาถาก็
ไม่ได้เคย ทำนองที่เทศน์เหมือนอย่างกับเจรจาหนึ่งตฤง ทำนองขึ้น
คล้ายมหาพนที่เรียกว่าแห่บางช้าง อีกองค์หนึ่งเทศน์มหาพนทำนอง
คล้ายกรุงเทพ ฯ เนื้อความก็เป็นเนื้อความท่านเจ้ากดินแต่ขาดตกบก
พร่องเป็นอันมาก คาถาว่าไม่ได้เคย

พระยาปลัดมีหนังสือถึงระยะทางมาที่พระยามนตรี วัดตะเอยค
ทั้งทางบกทางน้ำเป็นต้นเป็นว่า ถองคิกกระระยะคินเมืองเหล่านี้ จะ
ต้องไปจอดอยู่ที่เกาะดังกาว่าซึ่งเป็นท่าอาไศรยบังคั่นได้แห่งเดียว ออก

จากเกาะลังกาว่าไปถึงเมืองไทรเมืองปัตติเมืองสตฺยทั้งสามเมือง อยู่
ในชั่วโมงเท่า ๆ กัน แต่ในเมืองเหล่านี้ มีนาเมืองที่ฝั่งเป็นชายเลน
กว้างออกมาทุกแห่ง เรือไฟจะเข้าได้แต่เฉพาะเวณานาชน และใน
เมืองปัตติเมืองสตฺยจะเข้าไปถึงท่าคลองไม่ได้ ต้องลงเรือเล็กไปอีกต่อ
หนึ่งเรือไฟต้องถอยมาคอยอยู่ที่หน้าดัก ในเมืองปัตติตั้งพัดบพลาประทับ
ร้อนใกล้ปากคลองแล้วต้องลงเรือเล็กไปตามลำคลองถึงตลาด ทาง
ตั้งแต่ปากคลองไปถึงตลาดอยู่ในสามร้อยเส้นเศษ ถ้าจะไปถึงบ้าน
พระยาปัตติต้องขึ้นบกไปอีกชั่วโมงเศษ เมืองสตฺยก็คล้ายคลึงกัน
แปลกแต่บ้านเจ้าเมืองลงมาอยู่ที่ใกล้ตลาด เห็นว่าถ้าจะไปโดยว่าจะ
เป็นการสะดวกได้ ก็ต้องไม่ต่ำกว่าสิบสองชั่วโมงทั้งไปทั้งมา ถ้าขา
กลับเป็นเวลามืดดินถม จะตีกระเชียงเรือเล็กได้ออกมากดัวจะไม่ไหว
จึงได้บอกเด็กการที่จะขึ้นเมืองปัตติเมืองสตฺย เมื่อเวลาอื่นมีโอ-
ภาศที่จะได้ไปทางนั้น จึงค่อยขึ้นต่อไป แต่จะต้องคิดแรมจึงจะได้
การที่เด็กไม่ไปเมืองปัตตินี้ เมื่อพระยาปัตติตามมาหาที่เกาะลังกาว่า
เศร้าโศกเสียใจมากถึงกับร้องไห้ อ่อนนอนจะให้ไปให้ได้ ด้วยตัว
ลงมาทำพัดบพลาอยู่เอง ที่ไม่ไปนั้นเป็นการอายเขา (เขานี้คือเมือง
ไทร “ตอย” กันอย่างยิ่ง) เมืองปะเหลียนนั้นกะวันที่จะไปก็ไม่ใคร่พอ
เพราะเรื่องตลกดีทำนมนรุมอยู่ข้างจะเยียมเยียนบ่อย ๆ พระปะเหลียน
ก็รอบแถมมาก จึงได้เลยบอกเด็กไปไว้นัดหน้าด้วย

วันที่ ๘ ที่นี้กลางวันร้อน แต่เวลาดึกหนาว กินข้าวแล้วออก
รับพวกจีนแห่งของกำนันมาให้ตามแบบเมืองข้างนี้ จีนเหล่านี้เป็นพวก

อยู่ตลาดบางรักทั้งวัน กระจบวรรเห็นคนมีป้ายทาแดงตัวหนังสือของคู่
หนึ่ง ผ่าผกกิ่งไม้มีตัวหนังสืออันหนึ่ง ชงดีต่าง ๆ หลายนับ ได้เข้า
หามในแก่งดำรับหนึ่ง มาต้องต้องอันโต๊ะสุดคานหามมีเหงาใช้ตะกั่ว
ดำรับหนึ่ง ถึงของต่าง ๆ จัดขึ้นบนโต๊ะมีคานหามทุก ๆ อย่างค้ำ
ต่อ แดพิณพาทยแบบเขา จุฑประทศด้วย แต่พระยามนตรีหามเดี่ยวผู้ซึ่ง
เป็นหัวหน้าคือหลวงภิรมย์เป็นจีนมะเถอายุ ๗๐ เศษ เป็นหัวหน้าของ
พวกจีนเป็นผู้คิดอ่านทำปลับพลารับที่ทับเที่ยง กับชื่อหลวงประเทศ
คนหนึ่ง ขุนดำคนหนึ่ง จีนมีชื่ออีกสิบหกคน กับพวกกรมการเป็น
คนเมืองนครศรีธรรมราชโดยมาก แด่วไปวัดควนธานีเป็นวัดเก่า แต่
หลวงชาติสุรินทร์เรียรายดับบุษปฎิสังขรณ์ขึ้น ทั้งปฎิสังขรณ์แล้วเช่น
นั้นก็ยังมีจอมแถมเต็มที มีโบสถ์สามห้องพระระเบียงรอบ ทั้งในโบสถ์
แด่พระระเบียงเต็มไปด้วยพระพุทธรูป ขนาดหน้าตักคอกเศษสองศอก
แต่จะองค์ระองค์น่าเหมือนหน้ากากต่าง ๆ นำหัวเราะมากกว่าน่าเกิด
ความเดื่อมได้ เจ้าอธิการวัดต่าง ๆ อยู่ตำบลทับเที่ยงบางรักโดยมาก
มาหา ๓๓ วัด พระสงฆ์อันดับในวัดอีกยี่สิบเศษ ได้ตั้งเจ้าอธิการ
วัดควนธานี เป็นพระครูอนุคารคุณธารเจ้าคณะรอง พระสงฆ์ที่มา
รับขันโตกถวายเงินทั่วกันทุกองค์ เมื่อวานนี้ได้นั่งเตียงอยู่ ๆ ที่ร้าน
พระขันโตกไม่ทราบว่าจะไร ต่อวันจึงได้ความว่าพราหมณ์เป่าดัง
วันนี้อมาหาสามคนได้แจกเงินให้ด้วย เพราะสมณกับพราหมณ์ที่เก็บ
จะเรียกต่อกันได้ บ่ายโมงหนึ่งเริ่กรถม้ามาลงเรือ มีคนมานั่งดูเรียง
เป็นแถวตามข้างถนนอย่างเรียบร้อยทั้งเมื่อขึ้นแต่เมื่อลง เป็นคนไทย
มากกว่าจีนแถมแขก

ดื่มก๋าดเดียวอย่างหนึ่งถึงเรื่องปั่นใหญ่ มีฝนเห็ดกันอย่างเชื่อง
ทั้งอยู่ที่ริมศาลเจ้าข้างทางบนควนธานีดีบอก อยู่ที่ควนยายทองดีก็
บอกเห็นไม่ถนัด มีโรงจากคดุมอยู่ว่าเป็นปั่นครั้งเจ้าพระยานครศรี
ธรรมราช(๑) ไปที่เมืองไทรได้มาทั้งไว้ที่นี้ ยังมีปั่นทองเห็ดอย่าง
เช่นเห็นตามเตี้ยอีกต้องบอก ทั้งอยู่ที่โรงริมที่พักร้าหลวง ว่าเป็น
ปั่นครั้งเมื่อจันทวนายที่เมืองภูเก็จ

กตัญถมาถึงเรือบาย ๓ โมงกับ ๒๐ นาทีเร็วว่าเมื่อเช้าขึ้นหน่อย
หนึ่ง ควรก๋าดได้วาระทางอยู่ในสองชั่วโมงเท่านั้น ได้สั่งให้
หลวงภิรมย์ส่งบัตตามลงมาที่เรือ ให้สัญญาบัตร เดือนแปดหลวง
ธมานธมคั่นนิกรปลัดจัน เพราะเห็นว่าเป็นคนแก่ อยู่ในเมือง
ตรังมาถึง ๕๐ ปีแล้ว โดยว่าจะเกะกะมากขึ้น (เพราะเจ้าภาษีก๋าด
โทษ) ก็เห็นจะไม่ยักยาวไปเท่าใดนัก ถ้ามีเจ้าเมืองฤๅชาหลวง
แข็ง ๆ แล้วก็เห็นจะเรียบร้อยได้ เพราะจันทน์ทำมาหากินฝักรฝักร
รากมีที่ดินเรือก่สวนไม่เหมือนพวกถูกจ้างทำเหมืองซึ่งมีแต่ตัว ไม่มี
ทุนรอนอันใดที่ได้ตั้งไว้ในบ้านเมือง

วันที่ ๘ ออกเรือเวลาเช้า ๒ โมง ตามที่คิดกันจะเร่งเวลาให้
เร็วขึ้น แต่ก็ออกไม่ได้ ต้องรออยู่จนสี่โมงเช้าขึ้นนั้งเอง(๒) พอ

(๑) เจ้าพระยานครศรีธรรมราช (น้อย) ต่เมื่อครั้งรัชกาลที่ ๒

(๒) เนื่องในการเสด็จประพาสเมืองตรังครั้งนั้น ทรงตั้งพระอัมมฤคคหิ
รักษ (คอซิมบี๊ ณะรอง) เป็นพระยารัษฎานุประดิษฐ์ มหิศร
ภักดี ผู้ว่าราชการเมืองตรังต่อมา

ออกมาถึงข้างนอกพบเรือสำราญจอด ฟังได้ทันกันในวันนี้ เพราะ
 คดากัน ตามขึ้นไปถึงเมืองภูเก็ตไม่พบแล้วตามลงมาพังงากระบี่ ฟัง
 ได้รับหนังสือบางกอกลงวันที่ ๒๒ เมษายนคราวนี้เป็นครั้งแรก กรมไม่
 มี ๆ แต่คิดนึกถึงพอเรือแดง เกาะตามแถบนี้เป็นเกาะคีตาปน
 อย่างต่ำ ๆ โดยมาก แต่แผนที่ไม่ตรงกับที่เกาะอยู่โดยมาก คน
 นำร่องเมืองครั้งต้องคน มาแต่เกาะดังกล่าวต้องคน ถามชื่อเกาะก็
 บอกต่าง ๆ กันไป อยู่ข้างจะเดือนมากนำร่องเองก็เผลอคิดด้วย เห็น
 ว่าถ้าจะลงไปเกาะดังกล่าวจะถึงต่อเวลาค่ำ ตำบลควี้ซึ่งจะเป็นที่ทอด
 เรือ ซึ่งพระยามนตรีให้ย้ายมาทำที่รับใหม่ เพราะเดิมเขาจัดรับไว้ที่
 เบราตตากาเป็นน่านอกไม่บังคั่น นำร่องไม่ทราบว่าจะอยู่แห่งใด
 จึงได้ตกลงกันเป็นต้องไว้เข้าต่อเวลากลางวันดีกว่า แถบที่พระยา
 มนตรีจะออกมานำไปด้วย เวลาราย ๕ โมงทอดสมออยู่ที่เกาะตรูเตา
 เป็นเกาะใหญ่มีเกาะเล็ก ๆ รายอยู่ข้างน่า ตั้งแต่เรือถึงหัวเกาะข้าง
 เห็นอ่าวแล้วลงไปเกือบชั่วโมงหนึ่งจึงได้ทอดที่อ่าวตรงเขาสูงน่า ใน
 คลองมีบ้านคน เกาะนี้เป็นของเมืองไทร เมืองกะพรุนตัวใหญ่ ๆ
 ลอยเต็มไปทั้งทะเล ถึงคึกหน้าขนาดใหญ่คึกขึ้นมากว้างเต็มบริบูรณ์ดี
 ที่เดียว

วันที่ ๓๐ เวลา ๑๑ หุ้มออกเรือจากเกาะตรูเตา เวลาโมงเช้า
 ฝนตกหนักจนมืดแต่ไม่เห็นทาง ต้องหยุดทอดสมอ ฝนซาจึงได้เดินต่อ
 ไปอีกได้ พบเรือดำตีมลพิษพระยามนตรีกับพระยาไทรพานำร่องมา
 ดังตามเรือต่าง ๆ แล้วนำไปด้วย เกาะดังกล่าววันพรุ่งนี้ตรงต้นฐานัก

อย่างเดียวกันกับเกาะตรุเตา คือตัวเกาะใหญ่เป็นภูเขาสูง ๆ ชันนึ่ง
กันเป็นชั้นบ้าง หิวเขาท้ายเขาเกี่ยวกันบ้าง มีเกาะเล็ก ๆ รายตาม
หน้าเกาะใหญ่ไปตลอดนับไม่ถ้วน เรือเดินมาในระหว่างเกาะเล็กน้ำเพียง
แปดศอกก็มี ต่อถ่วงเข้าไปใกล้เกาะใหญ่ตามอ่าวที่ทอดน้ำลึกถึง ๖
วาแฉะ ๖ วา ๒ ศอก เข้าทางริมเกาะตรุเตา ทอดที่ในอ่าวตรงเขา
สูง เรียกว่ากุหลาบรายา ในแผนที่ว่า ๒๕๕๒ ฟิต เป็นสูงกว่ในหมู่
เขาที่ปวงในเกาะนี้ เรือได้ทอดที่เวดเขาเข้า ๕ โมงกับ ๑๕ นาที พระ
ยามนครนั้นให้ถ่วงนำลงมาก่อนจากเมืองตรังแต่เวดเวลานี้ พระยา
ไทรยังไม่ถึง ต้องให้ไปตาม ที่เกาะดังกล่าววันหนึ่งหมดขามัน
หลวงชานินทรนิพัทธ์(๑) เจ้าตำบลเป็นผู้จัดการ พระยาไทรเพิ่งมา
ถึงในเวดเช้าวันนั้น ได้ไปรับพระยาไทรแลคนกุมะหมัดบุตรพระยา
ยุทธการ หลวงชานินทรนิพัทธ์ลงมาหาที่เรือเวดาคี ที่เกาะดังกล่าว
นี้ไม่ได้ตรวจทำบัญชีดำโนครวั แต่ประมาณว่าชายฉกรรจ์อยู่ใน
๖๐๐ คน เกณฑ์เข้าการจรรอยู่ได้ ๒๐๐ คน ที่น่าเบรคตากามที่หนา
มาก เดิมพวกแขกก็ชอบทำไร่บนเขา แต่เจ้าพระยาไทร(๒) ห้าม
เสียเพราะเห็นว่าดำไม้ลงทำไร่ดำมีทั้งเสีย เสียไม้ใหญ่บนเขามาก
กว่าได้ประโยชน์ในการทำไร่ไว้ คงทำอยู่แต่หน้าพันราบ เข้าพอ
กินไม่ต้องซื้อ การหาปลาและตัดฟันมีมากจนได้จำหน่ายออกไปขาย

(๑) หลวงชานินทรนิพัทธ์เป็นน้องของหวันเต๊ะมารดาเจ้าพระยาไทร

(๒) เจ้าพระยาไทร (อหมัด) บิดาพระยาไทร (อับดุลฮามิด)

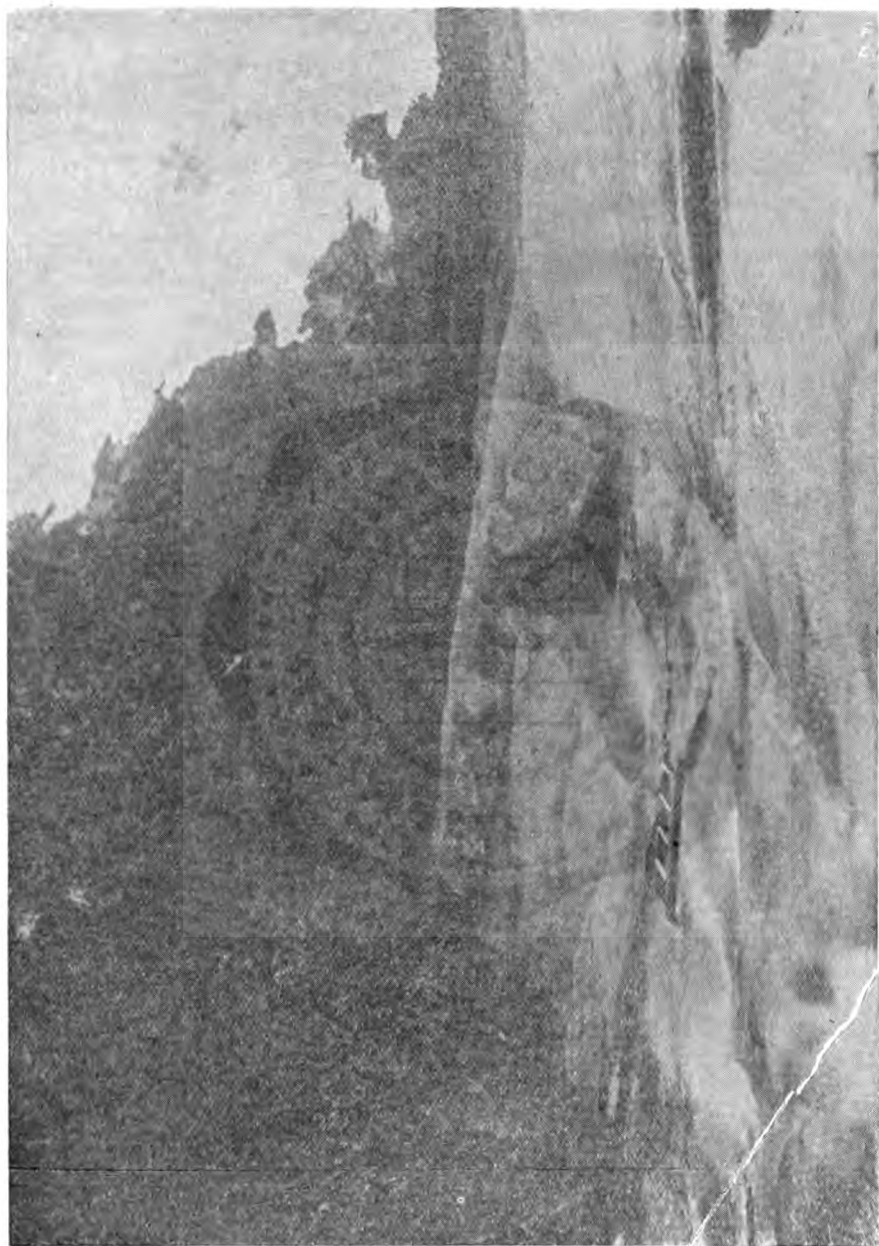
ที่เมืองไทรบางเมืองปึงบาง คัดหวายเด็ดไม้เลื้อยกระดานก็มีได้
 จำหน่ายออกไปเหมือนกัน การตัดฟันนั้นเป็นของพวกจีน มีอยู่
 ประมาณสักร้อยเศษ การที่จะรับรองที่เมืองไทรยังไม่แล้วเรียบร้อย
 แล่นกมที่เที่ยวอยู่หลายแห่ง จึงได้ขอให้รออยู่ที่นั่นอีกสองวัน เวลา
 บ่าย ๓ โมงเศษ ขึ้นบกตรงหมู่บ้าน มีต้นมพร้าวมากกว่าเป็น
 ส่วนของหัวนมคัต เป็นที่เดินทำสะพานน้ำลงมายังไม่แล้ว แต่
 เวลานี้มาพอเรือเข้าเทียบถึงหาดได้ มีพัดใบตาลอยู่ไถ่รวมมพร้าวดี
 เหลี่ยมเล็กคาคดีหลัง มีหลังใหญ่ดีเหลี่ยม หัวท้ายเป็นบันหย้าอีก
 หลังหนึ่ง พักอยู่บนพัดใบตาลครึ่งหนึ่ง เติรไปดูสวนฝั่งตลิ่งคุดูใหม่ ๆ
 มีต้นผลไม้อื่น ๆ บ้างเล็กน้อย มีเรือนประมาณห้าหกหลัง ไปดู
 คอกสุกรป่าในที่ใกล้กันกับสวนนั้น เพราะที่ในเกาะนี้มีสุกรป่าชุมมาก
 มักมาทำอันตรายเข้าในนา จึงต้องตั้งคอกไว้สำหรับคอยดักหลาย ๆ
 แห่งทั่วไป คอกทำเหมือนอย่างคอกจับช้างของพวกชาวสวนคด กว้าง
 สักสี่ศอกห้าศอกแล้วชักปีกกาออกไปกว้าง เมื่อพบก็ค้อนให้วิ่งเข้า
 คอก แล้วแทงทั้งสี่เท้ามัน ว่ามันเดินหนึ่งหลาย ๆ ตัว แล้วขึ้น
 เดือนซึ่งเขาจัดทำขึ้นใหม่ตั้งเกาะหวายมีเพดาน ดาดด้วยกระเบื้องไป
 ตามทางในตรอกหน้อยหนึ่งจึงออกทางกว้าง เป็นถนนซึ่งทำไว้แต่ครั้ง
 เจ้าพระยาไทร ยาวสามไมล์ กว้างประมาณสามวา เพราะพวก
 จีนพากันมาทำไร่ยาสูบในที่นี้ แต่ดินไม่ดีจึงได้เลิกไปเสีย ตามข้าง
 ถนนซึ่งซ้ายได้กระเจง คราวแรกได้สามตัวคราวหลังได้สี่ตัว ที่วิ่งหัก
 ป่าไปเสียก็มาก จะเป็นด้วยเรื่องคนมากเกินไปนั่นเอง กลับมา

ทางเดิม ที่ตามทางบนบกมีต้นไม้อย่างหนึ่งถูกขนาดถูกหัว แต่เป็นดี
 ขมบูบ้างขาวบ้างกลิ่นเหม็นเหมือนน้ำมันดินพุ่งไปทั้งนั้น เมื่อข้าม
 ไปก็ดูพากันเฉย ๆ แต่ครั้นเมื่อไปถึงที่ใต้กระเจิง มีใครเขี่ยขึ้นว่าเรียก
 ต้นพระยาปราบหงกินอยู่คง พวกทหารของเราพากันขุดกันถอนมาคน
 ละหอบต้องหอบอยากอยู่คงทั้งนั้น เวลากลับลงเรือหน้าแห่งต้องลง
 เรือเด็กเข็นมาตามถนน วันนั้นเขาจัดไว้จะให้จับปลาอีก แต่ได้ความ
 ว่าระยะทางไกลนักจึงไม่ได้ไป

วันที่ ๑๑ เวลา ๔ โมงเช้าลงเรืออุไทยราชกิจ ให้พระยาไทร
 กับวันหมดลงเรือไปด้วย ไปตามทางหว่างเกาะใหญ่กับเกาะเล็ก
 ที่รายรอบนอก โดยแต่เกาะเล็ก ๆ เหล่านี้มากมายนัก จนยังไม่ใคร
 จะได้เห็นทะเลกว้าง เหมือนอย่างกับไปในช่องฤๅคลองกว้าง ๆ แคบ ๆ
 แดะข้างในที่เกาะใหญ่นั้นแต่เป็นภูเขาสูง ๆ สลับซับซ้อน เมื่อไป
 ถึงเหลี่ยมหนึ่งก็เปลี่ยนเป็นอย่างหนึ่งไป ข้างนอกก็เป็นเกาะเล็ก ๆ
 รูปต่าง ๆ เพราะเป็นเขาคีตาปน บางแห่งมีต้นไม้บางแห่งไม่มีต้นไม้
 จนจำไม่ได้ว่าไปอย่างไร น้ำเหล่านี้ลึก ๆ เรือดำน้ำเข้าไปจนใกล้ริต
 เกาะเหล่านี้ได้โดยมาก อ้อมออกไปข้างน่านนอกได้เห็นหมู่บ้านคนอยู่
 ในอ่าวเป็นบ้านหมู่ใหญ่ ว่าที่ตำบลนั้นเป็นที่ทำนามาก เรือเดียวออก
 มาข้างนอกก็มีคลื่น ฝนตกพรำอยู่เต็มอ่าวตั้งแต่แรกออกเรือมา มาก
 บ้างน้อยบ้าง พอเข้าไปในอ่าวก็เห็นสายน้ำตกจากภูเขาสูง เป็นด้า
 ใหญ่หลายสาย ตามเขาเป็นหมอกคลุมอยู่ครึ่งเขาค่อนเขา ที่ตรงน้ำ
 ตกนั้นเป็นหมอกพาดอยู่กึ่งเขา ต่อเมื่อเรือเข้าไปทอดที่ใกล้หาดจึง

ได้จับไม้แต่เห็นสายน้ำตก ที่บนฝั่งทำพดด้วงเป็นหลังคาต่อ ๆ กัน
 หาดยหลัง ท้องที่ก็เทือกพดด้วงยาวพระเมรุ กันเป็นข้างน้ำข้าง
 ใน มีโต๊ะเก้าอี้มั่งคั่งที่นอน ชันบกทั้งกำดั่งฝนพักอยู่ที่พดด้วงจน
 คนมาพร้อม เขาจัดแคร่มาหาม ตัวที่นั่งเป็นไม้มัดติด เหลี่ยมหุ้มเงิน
 ตกกว้างกว่าแคร่ที่ใช้กัน รวดฉีกเท่าเสียดึงหัว แต่คนใช้หุ้มผ้าเหลือง
 ผูกดีแต่คนหามไม่เดินในหว่างคน บิดคนทีที่หามขวางคนออกไปเดิน
 ยืนนอกเป็นคู่กัน กรมวังของเราเห็นอดไม่ได้ ไปสั่งสอนให้หามอย่าง
 ใหม่เอาคนเข้ามาเดินหว่างคน คนที่หามนั้นแต่งตัวเสื้อกระดาดสีดำ
 ด้วยดักหลอดแดง สวมหมวกแดงอย่างเตอร์ก็ ข้างในใช้เก้าอี้หวายผูก
 คนหามชันบ่าอย่างยานมาศ ชันขันแคร่นั้นไปได้ดักค่อนทางเขือกขาด
 แต่เพราะแคร่นั้นผูกค้ำอย่างเอกคั่นเกือบระดิน พอขาดก็ยืนถึง ตก
 ลงเป็นค้อนเดินต่อไป ขากลับต้องใช้เก้าอี้หามชันบ่าเดียวเป็นพันอันตราย
 ดักกว่าอย่างอื่น ทางที่ไปนั้นแรกไปราบ ๆ เป็นรอยคัตคั้นไม้ไว้เก่า
 ทางกว้างอยู่แล้ว การที่แต่งทางก็เห็นจะเป็นแต่ชั่วคราวคัตคั้นไม้เล็ก ๆ ริม
 ทาง มีใบไม้แห้งซ้อนกันหลายชั้นพื้นเป็นดินดำ ข้ามลำธารกว้าง ๆ
 มีสะพานเรือสองแห่ง ที่เป็นลำเล็ก ๆ ใช้เดินลุย ทางอยู่ข้างจะแฉะ
 แฉะดินถื่น บางแห่งมีน้ำขัง ด้วยฝนตก ข้างบนเป็นต้นไม้ครึ้มตลอด
 ทาง บางแห่งก็เดินเฉียบลำธาร เป็นธารกรวดก้อนใหญ่ ๆ สายน้ำ
 เชี่ยว เมื่อไปถึงครึ่งทางจึงขึ้นเขา แต่ทางที่ขึ้นเขานั้นไม่ชัน ค่อย ๆ
 สูงขึ้นไปตามลำดับ ถ้าฝนไม่ตกจะเดินขึ้นลงได้ง่ายดักว่าน้ำพุที่เคยไป
 ทอนทงสัน เวลาร้อนคดดินถื่นลำบากและมีதாகชุมเหมือนที่เขาสระบาป

ฉันก็ถูกทากเกาะสองตัว เมื่อขึ้นไปถึงที่สุดทางเดียวเข้าในทางที่หน้าคก
 เป็นโหล่งเขาอันหนึ่งมีไร่ดำธาร ตัวดำธารที่มาแต่ข้างบน มีก้อนศิลา
 ใหญ่ ๆ เห็นจะกว้างกว่าสิบวา แต่ที่ซึ่งตั้งพลับพลา เป็นที่ซึ่งแซก
 นับถือกัน เรียกว่าเบรตาครดากาคือบ่อโบราณ เขาวามีเจดีย์บ่อ แต่
 เมื่อได้เคียวจะตรวจ นับให้ตรงรอยเจดีย์บ่อก็ยาก ถ้าจะนับทั้งที่ร่นและที่
 กดมรูปต่าง ๆ ก็จะถูกว่าเจ็ด ถ้าจะนับแต่ที่กดมเป็นรูปบ่อก็จะไม่ครบ
 เจ็ด แต่เป็นอันแปลกกว่าน้ำตกอื่น ๆ ที่ได้เคยเห็นมาแต่ก่อน ด้วยที่
 ตรงนั้นเป็นศิลาลาดเต็มไปหมดไม่มีดินเลย กว้างอยู่ในสิบห้าวาถึงเดิน
 หนึ่ง ยาวลึกสองเส้นเศษตามเส้น พื้นสูง ๆ ต่ำ ๆ เป็นน้ำเขา ตาม
 น้ำศิลาลาดเหล่านั้นเป็นห้วง ๆ ที่กว้างจนถึงห้าวาหกวาก็มี ที่เล็ก
 เพียงสองศอกสามศอกก็มี แต่ลึกทุก ๆ บ่อ พื้นล่างก็เป็นศิลา ลาย
 น้ำตกอาบลงมาตามน้ำศิลาลาดนี้ เมื่อถึงที่บ่อใหญ่ ๆ ก็ตกลงและไหล
 เทต่อออกไปตามปรกติ แต่ที่บ่อน้อย ๆ ลายน้ำที่ตกลงไปที่ปาก
 บ่อย่อม ๆ แล้ววนในบ่อ ด้วยขอบปากบ่อนั้นสูง แล้วจึงไปไหลลงที่
 ขอบปากบ่อซึ่งเป็นช่องต่ำกว่าที่อื่น ดูเหมือนหนึ่งน้ำไหลลงไปในบ่อ
 นั้นแล้ววนเลี้ยวรอบหนึ่งแล้วจึงไหลตกต่อไป ดูก็ขลังขึ้น แต่น้ำไม่ใคร่
 สดอาด สีสออกเขียว ๆ เห็นจะเป็นด้วยใบไม้สะสมอยู่มาก ที่ปลายศิลา
 ลาดเป็นผนังเขาที่แต่เห็นน้ำตกสูงแต่ในทเถเด็กรอกออกไปได้ แต่เห็นเป็น
 ขวากตกลงไปจนถึงที่เรือจอด ที่ข้างขวากนั้นก็เป็นเขาสูงตรงดียว เรียก
 ว่ากุกหุงซึ่งฉันนับว่าเป็นที่ดูวิวงามแห่งหนึ่งได้ จะหาที่จำรึกยากเป็น
 ที่สุด เพราะไม่มีศิลาก้อนใหญ่ ๆ เหมือนที่น้ำตกทั้งปวง หาได้แจ้งศิลา



หน้าวัดป่าเขาตากฟ้า เกษตรกลาง แขวงเมืองไทย

ซึ่งติดอยู่กับศิลาตาคันเองแห่งหนึ่ง ได้จำรัก จ. ป. ร. และศักราชไว้ ที่พัดับพดาบนนั้นเขาทำเป็นที่ประทับร้อนแต่ไปถูกฝนตกมากอยู่ข้างลำบาก ต้องเปียกกัน ก็นเข้ากลางวันและจาร์ก็อยู่ประมาณชั่วโมงเศษจึงได้กลับ คิดดูระยะทางที่ไปตั้งแต่เรืออุบลต้องชั่วโมงเศษ ทางเดินอยู่ในชั่วโมงหนึ่งถึงเบรตาตะดากา ขากลับก็ราว ๆ กัน ไปวันนี้อยู่ใน ๑๐ ชั่วโมงกลับมาถึงเรือเวลา ๒ ทุ่ม วันนี้เขานำไข่มุกมณีมาให้มากนับด้วยหมื่น แจกกันจนถึงกระดาดี่ว่าเป็นไขที่เกาะหาดังอยู่ข้างใต้เกาะดังกล่าวไม่ดูไกล และมีอากรไขแต่ด้วย กับหวนตะมารดาพระยาไพร่ฝากเข้ามาให้ด้วย เวลาไปในเรือได้สนทนากการกับพระยาไพร่มาตลอดทาง

วันที่ ๑๒ ลงเรืออุไทยราชกิจ ไปทางเดียวกับเมื่อวานนี้ แต่ไปเดี่ยวออกทางซอกเกาะเล็ก ซึ่งแต่เห็นข้างนอกเหมือนถ้ำคดงของเด็ก ๆ แต่ครั้นเมื่อเข้าไปในปากคลองนั้น จึงเห็นว่าไปในหว่างเกาะซึ่งตั้งอยู่ใกล้ ๆ กัน และเกาะนั้นบังมิดไม่ให้เห็นทะเลเลย กุหนงซึ่งซึ่งซึ่งไปเมื่อวานนี้กลับอยู่ข้างหลัง แต่เห็นวิวงามที่สุด ปลายช่องที่เรือจะออกแลดูเหมือนมีช่องพอจุตาเรือ แต่ครั้นเมื่อไปถึงช่องนั้นจึงเห็นว่ากว้างใหญ่ เรืออุไทยราชกิจหักหัวดำเด่นเด่นมอหน้ากันออกได้ น้ำนั้นลึกเรือเดินชิดเกาะห่างเพียงสามวาตี่วาก็มี เป็นซอกเปนแซกไปด้อมกับคำที่ว่เกาะนั้นตื้น ดึกว่าเกาะช่องอ่างทองมาก มีปากช่องแหวกเห็นทะเลข้างนอกกว้าง ๆ ปลายช่อง ถึงช่องที่สุดตรงทิศตะวันตกเป็นที่ซึ่งจะไป เดี่ยวว่หากเขาเข้าไปหน่อยหนึ่งทอดตมอในที่นั้น ตรงนำเขา

ใหญ่มีหาดสั้น ๆ เขาทำพดด้พบดาไว้ในที่นั้นยาวหลังหนึ่ง ดันหลังหนึ่ง
 ทางที่จะเดินขึ้นไปชันกว่าวานนี้ เพราะต้องเดินขึ้นไปข้ามเอนในระหว่าง
 เขาต่อเขาต่อกัน แต่ไถ่ไม่เหมือนเมื่อวานนี้ ค่ำบด้นคำดำมัญเรียก
 กันว่าค้ายันตึง แต่หัดวงปฏิพากย์ว่าอ่านตามคัวหนังดื้อซึ่งจะเรียก
 ให้เข้าใจกันได้ทั้งมลายูฝั่งตะวันออกและตะวันตก ต้องว่าปายากมุนเต็ง
 แปลว่านางมีครรภ์ ความหมายที่ให้ชื่อเช่นนี้จะเห็นว่าทะเลใหญ่ฤๅเขา
 เหมือนครรภ์มารดา ที่ทะเลน้ำจืดซึ่งขังอยู่ภายในเขากดางทะเลใหญ่
 เหมือนลูก ที่เช่นนี้ในพระราชอาณาเขตเราเห็นจะมีแต่ที่เกาะดังกาวี
 แห่งเดียว แต่ถ้าจะจัดตัวอย่างว่าอย่างเดียวกับเช่นมีบอย ๆ ในเมือง
 สกอตแลนด์เรียกว่า เละห์ Loch ก็เข้าใจได้ง่าย ทางที่ลงไปเหมือน
 บินลงไปตามปากอ่าง เขาทำทับแคร่เปนที่พักตอนหนึ่งแล้วลงกระโถ
 ต้องไปตามน้ำผาชัน ๆ มีหาดแคบนิดหนึ่งปลูกพดด้พบดาปักเต่าในน้ำ
 หลังเล็ก ๆ ตามหลัง มีชานบนและชานล่างลงไปตุงกว่าหลังน้ำน้อย
 หนึ่ง มีเรือไว้ให้ลงเที่ยวพายดู แต่ฝนพอลงเรือไปฝนก็ตกลงมา
 ขนาดใหญ่ ต้องอาบน้าฝนจนหนาวเต็มที่ต้องกลับขึ้นมาเสียคราวหนึ่ง
 ค่อฝนหายจึงได้ลงดูต่อไปใหม่ ได้ให้เขาวัดที่และหยั่งน้ำทำแผนที่
 ให้ดู สระน้ำเปนรูปไข่โดยยาว ๕๐๐๐ ฟิต โดยกว้าง ๓๓๐๐ ฟิต
 บ้างแคบกว่านี้บ้าง วัดโดยรอบได้ ๘๐ เส้น น้ำลึกเปนแห่ง ๆ ที่ลึก
 มากตอนข้างตะวันตกจนไถ่ฝั่งถึง ๘ วาต้องศอก ตอนกลาง ๆ น้ำอยู่
 ใน ๘ วาเศษ ตลอดจนริมฝั่งอีกตามด้านน้ำภาอยู่ ใน ๘ วา ฝั่งรอบ
 สระเปนเขาสูงและชันเกินที่จะปีนขึ้นได้ทั้งนั้น มีช่องค้ำอยู่สองช่อง

คือช่องที่ตงพัดพัดตาเป็นคันเหินช่องหนึ่งยังสูงมาก แต่ช่องตัวนั้นตก
 นนต่ำทีเดียว เขาที่กั้นอยู่ข้างไม้ตักก็ควาเคียวข้ามออกไปถึงทะเลใหญ่
 ถ้าฤดูลมตะวันตกดูเหมือนคลื่นจะต้วมเข้ามาในสระได้ ถ้าจะว่าข้างน้ำ
 กัดก็ดำทึบนั้นจะพัง จนสระนั้นกลายเป็นคอกกับทะเลใหญ่ก็จะเป็นได้
 ที่คอกนั้นหม่นหม่นอยู่ น้ำซึมหยดอยู่ไม่ขาด น้ำในสระลึกและใส
 จนเป็นที่เชียว ได้ชิมครูดก็จัดแต่ไม่สนิทเหมือนน้ำดำธาร ออกกร่อย
 แต่มีใช้กร่อยเป็นน้ำเค็ม กร่อยอย่างน้ำพุที่ไทรโยค จะเป็นด้วยน้ำขัง
 อยู่แห่งเดียวไม่มีที่ถ่ายไป ย่อมจะกร่อยเป็นธรรมดาอย่างหนึ่ง และ
 ถึงเกิดได้ว่าเป็นน้ำปุนอย่างไทรโยคแท้ เพราะได้เห็นต้นไม้โคนลงไป
 จมอยู่ในน้ำมีตะไคร่ปุนจับ ดูสระนี้เป็นที่ประหลาดมากไม่เคยเห็นได้
 ให้ถ่ายรูปมาด้วยแล้ว

หนึ่งในสระนั้นว่ามีजरเขี้ยวหนึ่ง เป็นजरเขี้ยวมาช้านานถึงกันว่า
 ขลังคล้าย ๆ जरเขี้ยว ว่าก้านัก ใครไปคงจะได้เห็นเสมอ เวลาที่คน
 ไปทำพัดพัดตากันให้เห็นทุกวัน พระยามนตรีไปเกณฑ์ให้วางคาง
 ก็ว่าไม่รับ แต่ที่แท้ดูเหมือนจะไม่กล้าวาง เพราะกลัว แหกพวก
 มลายูนั้นเกือบจะมีค่าเจ้าเหมือนอย่างเจ๊ก ไม่ใช่ถือผู้สร้างคนเดียวแท้
 นึก คล้ายกับไทยเราเกรงใจพระอิศวร แต่ครั้งเวลาไปนั้นก็ไม่ได้เห็น
 जरเขี้ยวอันนั้น เพราะไม่สู้จะอยู่ชานัก ริมจะไปดูหนึ่งดือโบราณซึ่ง
 พวกมลายูนับถือกันว่าเป็นที่ขลังศักดิ์สิทธิ์คล้ายศาลเจ้าฤาพระนาย
 อย่างหนึ่ง เจ้าเมืองถึงคโปรคนหนึ่งก็ได้ไปดูในที่นั้น แต่กว่าจะกลับ
 มาถึงเรืออุปถได้ถึงบ่าย ๔ โมงกับสามเดี๋ยวดแล้ว ที่จารึกนั้นอยู่หัว

เกาะช้างเหนือ ต้องกลับทวนทางขึ้นไประยะทาง ๓ ชั่วโมงเศษ มีด
มัวมืดมจิดแต่ไม่มีคต้น ไปถึงที่ตำบลนั้นเวลา ๒ หุ่่ม ไม่สู้จะมีใคร
ตมคขึ้น เพราะมืดซึ่งนักที่ทอดเรือก็ไม่สู้ห่าง แต่ได้เห็นเขาที่เกาะพอ
เปนเงาดำ ๆ เท่านั้น เห็นว่าไหน ๆ ได้แก่นักกลับมาด้วยความลำบาก
ไม่ขึ้นก็ดูใจเตาะนักเปิดองถ่านเปล้า ๆ จึงได้ “ กางร่ม ” ขึ้นจนได้
มีคนมาตกแต่งและกองไฟรับ เมื่อตีกระเชียงเข้าไปประมาณสัก ๑๕
นาที แดเห็นเขาคำ ๆ เปนแหลมยื่นออกมาเหมือนข้อศอก พวกนักตก
ลงว่าคงจะไม่เป็นเรื่องอะไร ครั้นเมื่อเข้าไปใกล้อีกหน่อยหนึ่ง แหลม
ที่เป็นข้อศอกนั้นกลายเป็นเกาะเล็ก มีช่องทเวห่างจากเกาะใหญ่ ขึ้น
ที่เกาะใหญ่มีหาดไม่สู้ยาวนัก เขาก็ดำ ๆ แด่วงอ้อม เมื่อเรือเข้าไป
ถึงเกาะเล็กที่เห็นเปนแหลมนั้นแล้วลงมตดก็ไม่ม้เคย เขาทำตะพานออก
มาในทเดยว ขึ้นที่ตะพานเตริไปตามหาดประมาณสักเด้นหนึ่ง ก็ถึง
ต้นมะขามตองต้นกำดงมีดอกเต็ม ต้นมะขามนี้อยู่ตรงหน้าที่น่าผจกรัก
แต่ไม่เปนเขาเดว ๆ เช่นคาคกระเนกนั้นนเดย เปนเพียงจอมออกมาจน
ถึงหาด ตังแต่นำเพิงตงมาถึงทเดประมาณสักถ้ำมสี่วเท่านั้น ในเพิง
เข้าไปจนถึงเขาประมาณสัก ๑๕ วา แดว่ามีชอกเปนถ้ำเข้าไปข้างใน
อีก เทือกน่าเทวดาที่เกาะม่วยในทเดสยแต่ใหญ่กว่า ที่จาร์กนั้นเปน
นำผาในเงอม ตุงพ้นจากพื้นดินขึ้นไปประมาณถ้ำมว เปนนาคีถารว
เขาปลกเกยขึ้นไว้ให้ขึ้นไป เขาได้ตองถ้ำถ้อยไว้ห่าง ๆ สักถ้ำม
ศอกถ้ำศอกแเดเห็นตัวหนังสือชัด เปนถ้ำคำออกแดงเหมือนเขียนด้วยน้ำ
มันอะไรอย่างหนึ่ง แต่ถ้ำเอาไฟเข้าไปใกล้แล้วไม่แเดเห็นตัวหนังสือ

ถ้าชุไฟไว้เสียให้ห่าง เขามือจับตัวหนังสือไว้ก่อน แล้วจึงเอาไฟเข้าไปใกล้ พิจารณาหัดพอได้เห็นว่าสติตาที่มีตัวหนังสือนั้นผิดกับที่ไม่มีตัวหนังสือน้อย ๆ ตัวหนังสือเป็นหนังสืออาหรับโตประมาณ ๓ นิ้ว เขียนติดกันเป็นพืดอย่างหนังสือแขก ตามขวางประทัดสองคอกคืบ ๗ นิ้ว ยาวตามประทัดสามคอกถ้วน ถ้าคุ้^๕พื้นแผ่นดินเวลาเอาไฟส่องไม่เห็นเป็นตัวหนังสือดูเหมือนอะไรเบื่อน ๆ เป็นแผ่นอยู่ หนังสือนี้ว่ามีผู้อ่านได้บ้างแต่ไม่มีใครได้ความ เพราะเป็นคำโบราณและถมเถื่อนเสียบ้าง มีเรื่องราวที่เล่า ว่าถูกเจ้าแขกอาหรับผู้หนึ่งไปแต่งงารกับถูกเจ้าเมืองจีน กลับมาถึงที่นั่นก็ถูกตัวหนังสือคัดลาย ๆ ไร้^๕ครมาแต่เรือแตก เจ้าคนนั้นว่ายน้ำข้ามมาอาศัยอยู่^๕ที่นั่น จึงได้จารึกไว้มีเรื่องราวที่แต่งไว้เป็นหนังสืออ่านยืดยาว คำบนต้นเรียกว่า คัจจิริตะ เขาแปลว่าหนังสือโบราณ แต่กระบวนต้นทากับคนแถว ๆ ที่ไปคอยรับอยู่ที่นั่น เพราะหว้นหมัดตามไปไม่ทันไม่มีด้ามแขกจะพูด ลงพูดมครกับเจ้าพวกแขกถามถึงคุหาเป็นต้น จึงได้ความว่าคัจจิริคัจจิริ^๕ จะริตะนั้นก็คือจารึก ถ้าเรารู้^๕รูปเป็น “คุหาจารึก” ตรงทีเดียว แต่ไม่รู้^๕เค้าเงื่อนมาว่าจะมีถาอื่นต่อไปอีก ต่อเมื่อเดิ^๕รดูไปมาพบบันไดขึ้นไปปากช่องอีกแห่งหนึ่ง พระราชโกษา(๑)สนขึ้นไปพบถา จึงได้ขึ้นไปดูถา^๕นั้น อยู่ข้างชั้นยากต้องเหยียดแขนหา^๕ยซึ่งผูกขึงไว้ สูงประมาณสัก ๖ วา อยู่ข้างซ้ายที่จารึก ถานั้นเป็นปถ่องตรงเข้าไปเหมือนเจาะทาง

(๑) พระราชโกษา (หรุ่น วัชรวิทย์) เดี่ยว^๕นั้นเป็นพระยาอุทัยธรรม

รถไฟ ค่อยถึงปลายทางจึงฉายออกหน่อยหนึ่ง ยาวประมาณสิบสองสิบ
สามวา ปากถ้ำมีรอยน้ำหยด ในถ้ำไม่มีมดต้องช้างใน ควันได้อบ
หายใจเกือบไม่ออก มีฝรั่งเขียนชื่อไว้หลายคน ได้จารึกอักษร จ. ป. ร.
แต่ก็กราชพอเป็นรอย ๆ ไว้ที่ผนังสุดถ้ำ เพราะเป็นเวลาดางคืนและ
ร้อนจัด จึงได้รับกตัญญู มาถึง ๔ ทุ่ม เป็นอันขึ้นไปไม่ป่วยการ
เลย ออกเรือในเวลาดังนั้น เพราะทางที่จะไปเมืองไทรกตัญญู
ออกมาอีก ๓ ชั่วโมง จำจะต้องขึ้นแต่เช้าทันคราวัน แต่ก็เป็นเคราะห์
ดีที่ได้กลับทันในเวลานั้น เมื่อเรือมาเห็นพยุมุดคงอยู่ข้างหลังได้กระชั้น
เข้ามาแต่ไม่ถนัดไป พระยาไทรบุรีกับพระยามนตรีวงศ์นำไปคอย
รับที่เมืองไทรบุรีแต่เวลาดังนั้น เพราะน้ำเรือไฟจะเข้าได้เฉพาะเข้ามิด
เวลาดียว ถ้าจะรอไปต่อพรุ่งนี้จะถึงให้พร้อมกันไม่ทันเวลา

วันที่ ๑๓ เรือมาทอดที่หน้าปากอ่าวเมืองไทรเวหา ๑๐ ทุ่ม ๑๕
นาที มีคลื่นเคลงอยู่บ้าง เวลาย่ำรุ่งกับ ๒๐ นาที ลงเรือไปไทยราช
กิจเข้าไปในอ่าวเมืองไทร มีท่อนหุ้มผ้าดำข้างหนึ่งหุ้มผ้าขาวข้างหนึ่ง
รายตลอดเข้าไปตามร่อง ตั้งแต่เรือไปประมาณครึ่งชั่วโมงถึงที่ปาก
อ่าว ถัดเขตมบ้อมเก่าเข้าไปทำโรงโปติศ ฝ่ายตะวันตกถือปูนยาวหลัง
หนึ่ง อีกหลังหนึ่งฝ่ายตะวันตกถือปูนพื้นสองชั้นเป็นที่อยู่ผู้รักษาด่าน อีก
หลังหนึ่งฝ่ายตะวันตกถือปูนเหมือนกัน เป็นออฟฟิศโทรศัพท์ เขามีโทร-
ศัพทตั้งแต่ปากน้ำขึ้นไปจนถึงเมือง ระยะทาง ๕ ไมล์ ลงทุนทำ ๗๐๐
เหรียญ ต่อเข้าไปข้างในทั้งสองฟากน้ำ มีเรือนพวกคนหาปลาตาม
หมู่ใหญ่ ๆ หมู่หนึ่งหลาย ๆ สิบหลังเรือน ผิดกันกับที่เมื่อมาครั้ง

ก่อน เรือจะมากันกว่าเก่าสักสามสี่เท่า จนเจ้าหน้าที่มาขึ้นหลัง
 ครงกรมหลวงเทเวศร์มาขึ้นเดิรที่เมืองไทร ก็ยังเห็นว่าแปลกขึ้นมาก
 มีเรือออกมาจับกังข้างท้ายเรือสัก ๑๖—๑๗ ลำ ลำหนึ่งคนพาย
 ประมาณ ๑๕—๑๖ คน แต่ไม่ใช่ซั้งใช้ให้อย่างธรรมดาเมืองแขก
 พายเรียบเรียบไปเหมือนอย่างเรือไทย เรือนี้ย่อมตกแต่งหมดจดมีท่า
 สี่ใหม่เป็นต้น คนที่พายก็แต่งตัวมีเสื้อเหมือนกัน มีเรือที่นั่งทรง
 ที่นั่งรองเป็นเรือคอนโดเดอเก่งพาย ทำไปจากที่กรุงเทพฯ มาในหมู่
 นั้นด้วย พบเรือเมดเดิรสวนลงไปสองลำ ซักข้างข้างทั้งสองลำเพราะ
 พระยาไทรเข้าลำหนึ่ง พระยาปลัดเข้าลำหนึ่ง ใช้ในการรับเสด็จ เรือ
 สองลำนี้เดิรติดกันวันละลำ ลำหรับบรรทุกเข้าสารโคเบดโกเฟ่นและ
 ดับก ซึ่งเป็ดินค้าออกจากเมืองไทรไปเมืองบิ้ง ถัดหมู่บ้านที่ปาก
 น้ำขึ้นไป ริมน้ำเป็นต้นไม้รักขึ้นไปประมาณสักชั่วโมงหนึ่ง ต่อขึ้นไป
 จึงเป็นท้องนา ริมน้ำเป็นสวนจาก มีเรือที่ลงมารับจอดรายอยู่ตาม
 ข้างฝั่งอีกหลายลำ ว่ากำหนดที่จะให้เรือแห่แห่ด้านออกไปรับถึงที่เรือ
 ไฟทอด แต่เมื่อคนนั้นมาถึงจุดจึงได้พากันถอยหลบขึ้นมา เวลาเช้าดัง
 ไปไม่ทัน เรือแห่ด้านพายตามขึ้นมาทันกันกับเรือไฟ ตั้งแต่หมู่สวนจาก
 ขึ้นมาบ้านคนราย ๆ ขึ้นไป จนถึงหัวแหลม ซึ่งเป็นที่เดียวขึ้นไป
 ถึงเมืองมีโรงดีไฟโรงหนึ่ง นำโรงมีตักสองชั้นดีเหลี่ยมอยู่ริมน้ำ โรง
 ดีไฟนี้เป็นของจีนเดิมเขียดแซ่หลิม เป็นคนอยู่ในบังคับอังกฤษ ทำ
 สัญญากับเมืองไทร ขอตั้งโรงดีไฟมิให้ผู้ใดตั้งแข่งขันอีกในกำหนด ๒๐
 ปี ได้ลงมือทำมาปีหนึ่งแล้ว ตั้งแต่โรงดีขึ้นไปด้านเป็นสองแยก

ที่ในระหว่างน้ำต้องแยกนั้นเป็นเมือง เดียวนี้เป็นคักต้องขึ้นอย่างเมือง
 ป็นิ่งเต็มตลอดไป ดูแน่นหนาจนจำเค้าแก่ไม่ได้เลย ตามริมน้ำก็มี
 ถนนตลอด ตั้งแต่โรงตั้งขึ้นมาคกแต่งผูกขง มีผ้าเขียนตัวหนังสือเวด-
 คัม ตามถนนก็ปักเต้าแขวนธงประจักษ์ เป็นธงช้างตลอดทั่วไปทุก
 แห่ง จนน่าต่างคักบ้านผูกผ้าแดงห้อยธงทั่วทุกแห่ง ตะพานน้ำขึ้นทำ
 ใหม่เป็นตะพานช้างนำตะพานช้างใน มีโรงใหญ่เป็นที่เจ้าเมืองกรม
 การดงมายืนรับ ที่ช้างนำพวกเจ้าเมืองกรมการแต่งตัวเต็มยศสวม
 เสื้อเยียรบับ พวกจีนแต่งตัวอย่างผู้ตั้งขึ้นรายตามถนน มีทหารซึก
 แถวหนึ่งประมาณ ๕๐—๖๐ คน และกตองโนบัต ซึ่งเปนกตองดำ-
 หรับเมือง ดงมาคอยยืนรับอยู่ตรงหน้าโรงตะพาน พอเวตาเรือถึงก็
 ประโคมโนบัต กตองโนบัตขึ้นเป็นยศโบราณอย่างหนึ่ง ดำหรับตำแหน่ง
 สุดด่านเมืองไทโร ถ้ามดูเมืองอื่นก็ว่าไม่มี อยู่ข้างจะนับถือกันขงตั้ง
 คด้าย ๆ มโหรีทักในกรุงเทพ ฯ เป็นเครื่องประโคมดำหรับเจ้าเมือง
 คนเดียว เวตาที่เจ้าเมืองตาย ยังไม่ได้ตั้งเจ้าเมืองต้องหยุดโนบัต
 ประโคมไม่ได้ ค่อดีกผู้ใดเป็นเจ้าเมืองขึ้นใหม่ให้ประโคมโนบัตให้
 ผู้นั้นแล้ว จึงได้ยกศพเจ้าเมืองเก่าได้ แต่เมื่อครั้งพระยาไทรไชนาร
 ชิต(๑)ตาย ยังไม่คกตงว่าผู้ใดจะเป็นเจ้าเมือง ประโคมโนบัตไม่ได้
 การที่จะยกศพเป็นการขัดข้อง มีถ้อยคำร้องกันขึ้น ครังนั้นพระยา

(๑) เปนบุตรเจ้าพระยาไทร (อหมัด) เปนพี่ต่างมารดากับพระยา
 ไทร (อับดุลหะมิด)

มนตรีสุริยวงศ์เป็นข้าหลวงอยู่ในที่นั้น ได้ตัดสินให้ประโคมโน้มนัดให้
แก่ข้าหลวงกรุงเทพ ฯ เป็นการตกลงกันไปครั้งหนึ่ง พระยาไทรอัม-
บุตตะหะมิคนึงได้ประโคมโน้มนัด ต่อเมื่อรับตำแหน่งออกมาจากกรุง-
เทพ ฯ แล้ว ที่น่านาไธเบชะวาร์ คือศาลากลางที่ว่าการของเจ้าเมือง
มีโรงกลองโน้มนัด สำหรับประโคมเวลาเช้าเวลาหนึ่งเย็นเวลาหนึ่งทุก
วัน แต่วันศุกร์มีประโคมกลางวันขึ้นอีกเวลาหนึ่ง รับท้องตราต้องมี
โน้มนัดลงมารับทุกคราว ในการรับแต่ครั้งก่อนก็มีเหมือนกัน นอก
จากนั้นไม่ได้ใช้ที่อื่นเลย ถึงว่าเจ้าเมืองจะไปอยู่แห่งใด คงประโคม
อยู่ที่รอนานาไธเบชะวาร์แห่งเดียว เครื่องประโคมโน้มนัดนั้นสำหรับหนึ่ง
คือ ไรตั้นตะรยา หวายหุ้มดักกะหลาดเหลืองยาวประมาณสี่ศอก
อันหนึ่ง โน้มนัดกลองนำเดี่ยวตัวกลองเป็นไม้หุ้มดักกะหลาดเหลืองกัน
กลองกถึงเหมือนเท้าโถ ซึ่งด้วยหนังแพะ แต่โบราณว่าซึ่งด้วยหนัง
สัตว์นั้นไม่มีดีสองอันใดหนึ่ง สระใน(๑) ปีคั้นหนึ่ง นาบีรี แตรเงิน
คั้นหนึ่ง คอง ข้องขนาดข้องไซยข้องหนึ่ง คั้นดัง กลองสองหน้าตัว
กลองหุ้มด้วยดักกะหลาดเหลือง มีสายตะพาน ซึ่งด้วยหนังแพะข้าง
หนึ่ง หนังเดียวข้างหนึ่งมีไม้ค้อนเดียวเหมือนกลองชนะต้องกลองคู่กัน
เพลงที่คั้นเสียงแปลกหู แต่นับเนื่องอยู่ในหมวดมีกลองมลายู

ที่ข้างในมารดาพระยาไทรบุรีแดงพวกผู้หญิงลงมาคอยรับ เมื่อ
ขึ้นบกทักทายปราศรัยกรมการทั้งปวงแล้ว ขึ้นรถกับลูกชายใหญ่ ให้

(๑) เห็นว่าจะเป็นคำเดียวกับที่เขาเรียกว่า “ปีโนน” นั้นเอง

พระยาไทรกับพระยามนตรี^๕ขึ้นมาด้วย ส่วนรถช้างในหัวันเต้มารดา
พระยาไทร หวันทยา(๑) มารดาพระยาไทรไชยนาธิศ ดอนอ้อคำภรรยา
พระยาอุทการ เจตารภรรยาพระยาสุรพล^๕ขึ้นไปในรถด้วย เขาปลูก
เป็นพลับพลาที่ปักไว้ที่มุมถนนแขกตรงทำขึ้นมาอีกหมู่หนึ่งหลายหลังแต่
ไม่ได้^๕ขึ้น เลยตรงมาทางหน้าบาโงชะฮาร์ ไปที่ตึกอะนะบูเกดที่เดียว
ตามทางก็ปักเสาธงข้างแฉ่งขึ้นไปไม่ราย ๆ กันตลอดไป ระยะทางถึง
๔ ไมล์ เมื่อถึงที่อะนะบูเกดแล้ว รถอ้อมเข้าไปขึ้นทางข้างใน เมื่อชัก
ธงสีแดงคา^๕ขึ้นเข้าจึงได้สดุดี แล้วออกไปนั่งที่ห้องพระโรง พวก
เมืองไทรแต่เมืองปัตติมาหา แต่เมืองสตูลตามมาไม่ทัน วันนั้นเจ้านาย
และข้าราชการที่มาแต่งตัวครั้งยศติดตรา

เดิมกำหนดว่าเวลาบ่ายจะไปเที่ยว แต่เมื่อถึงเวลาฝนตกมากจึง
ได้โดยนั่งสนทนากับพระยาไทรแต่ผู้^๕อื่น พระยาไทรบอกขอจะทำวั
ที่อะนะบูเกด^๕ใหม่ ด้วยที่เดิมเล็กนัก แต่จะขอตัวอย่างว่าอย่างไรจะ
เป็นที่ชอบใจ ได้รับยอมให้กรมสรรพศาสตร์เขียนแปลนให้

หนึ่งพระยาสุนทรานุรักษ์(๒) ออกมาคอยรับอยู่ที่เมืองไทร ๒๐ วัน
มาแล้วได้พูดจาได้ถวมถึงเรื่องหนทางในระหว่างเมืองไทรกับเมืองสง-
ขลา พระยาสุนทรว่าทางในเมืองแขวงเมืองสงขลา^๕น้ำท่วมมากกว่า

(๑) หวันทยาคนนั้นเป็นไทย

(๒) พระยาสุนทรานุรักษ์ (ชม ณ สงขลา) ผู้^๕รับราชการเมืองสงขลา
ต่อมาได้เป็นพระยาวิเชียรคีรี ผู้^๕ว่าราชการเมืองสงขลา

ข้างแขวงเมืองไท่ บางตอนถึงหกศอกเจ็ดศอก ด้วยทางเดิรที่ตัดไปนั้น
ประสงค์แต่จะให้ตรงอย่างเดียว ถูกที่พรวนประมาณสักร้อยเส้น ตะ-
พานที่คองข้ามน้ำอยู่เดี่ยวนอง ๗๐ ตะพานกว่า ข้างเมืองไท่ก็คองมี
ตะพานมากเหมือนกันแต่ยังชั่วที่น้ำไม่สู้ท่วมมาก ตะพานที่ทานักชัว
เปนแต่ตะพานรับเสด็จ พอฤดูน้ำนามากก็พังหมด ใช้ได้แต่เป็นทางข้าง
เดิรคองลุนน้ำ ถ้าจะกิดจัดให้เป็นทางเกวียนเดิรไปมาได้เสมอ ใน
แขวงสงขลาจะต้องคิดทางใหม่ ย้ายคอนที่ตงพรวนให้ขึ้นไปชายเขา ซึ่ง
เป็นทางเดิรเล็กม้อยอยู่แล้ว อ้อมออกไปประมาณร้อยเส้น แลจัดให้มี
คนรักษาให้คองอยู่เสมอ ก็จะเป็นประโยชน์ด้วยกันทั้งสองเมือง พระยา
ไท่รับจะจัดให้มีคนจางประจำรักษาอยู่ ๕๐ คน ข้างพระยาสุ่นทราภิ
จะจัดเหมือนกัน แต่ค่าจ้างข้างบันทุกสินค้าซึ่งเดิรอยู่ทุกวันนี้เพียงหนึ่ง
ถึงเจ็ดเหรียญ บันทุกได้น้อย ถ้าเป็นเกวียนจะบันทุกได้จุ ทุกวันนี้
สินค้าที่เดิรไปมาทางเมืองนี้มีมาก ของที่ออกมาจากเมืองสงขลาคือ
โคกระบือเปิดไก่อุ้มเปนต้น ที่เข้าไปจากเมืองไท่เป็นสินค้าเกะหมาก

เวลายื่นเห็นพระยาไท่รอนอบบอบซาเห็นดีเห็นอยมาก จึงได้
ให้กลับไปพักเสีย ได้ทราบว่างัดแต่ข้าวกับได้ยกมาตั้งจัดการอยู่ที่
อะนะบุเกตนเดือนหนึ่งมาแล้ว การที่ตกแต่งที่ทางรับรองมากมายใหญ่
โตกว่าครั้งเจ้าพระยาไท่รับครั้งก่อน (๑) เวลายื่นฝนหายได้เดิรเที่ยว

(๑) คือครั้งเสด็จกลับจากอินเดียมาขึ้นที่เมืองไท่ เสด็จทางสถลมารค
ไปลงเรือที่เมืองสงขลา

ดุในบริเวณอะนะบเกด อยู่ข้างจะเป็นโคถนเดอะเดอะบ้างแต่พอเดิรได้
 ที่ตำบลตงอยู่ริมถนนซึ่งเป้นทางจะไปเมืองสงขลา ฉะเพาะอยู่ที่ตรง
 หัวแ่งดำคลองเมืองไทรเดี่ยวโอบเป็นปลายแหลม มีดำคลองเล็กคุดวง
 รอบในเข้ามาเกือบจะบันจบรอบเป็นเกาะ ยังมีดินเป็นเนินคุดอยู่กับที่
 ส่วนซึ่งมารดาพระยาไทรซื่อใหม่หน้อยหนึ่ง เดียวนี้เขาตั้งมือชุดคลอง
 คัดคั้งแต่คลองเล็กออกไปหาดำคลองใหญ่จะให้ขาดเป็นเกาะ แต่คิดจะ
 ลงเขื่อนอิฐยังไม่ได้เปิดทำนบ แต่เดิมบริเวณที่อยู่แต่รอบในซึ่งเป็นสวน
 ดัม เดียวนี้ขยายออกไปข้างนอกอีกรอบจนคุดดำแม่น้ำ ตรงสะพาน
 ที่ข้ามเข้ามาจากถนน ปูลูกเรือนใหญ่หลังหนึ่งเป็นที่พักเจ้านายข้าราชการ
 มีโรงครัวโรงหนึ่งต่างหาก ต่อเข้ามาข้างในตามริมหน้าปูลูกเรือน
 ดีเหลี่ยมมีห้องหลังละดีห้องรายกันไปดีหลัง เรือนสองหลังมีโรงครัว
 อยู่ในระหว่างกลางโรงหนึ่ง ชักหลังคาคั้งแต่โรงครัวมาบันจบเรือนทั้ง
 สองหลัง เป้นทางสำหรับยกของเตียงในเวลาฝนตก ในเรือนดีเหลี่ยม
 หลังสุดคือที่ดินนั้นจัดเป็นโรงบิตเตียต ต่อไปมีโรงทหารปูลูกหน้าออก
 ข้างนอกสามด้าน ครัวสักัดหลังใหญ่ยาวเหมือนอย่างพระระเบียง ต่อ
 ไปมีโรงทหารซึก สำหรับเมือง แถวยาวขวาง แต่ถนนลงไปหาดำแม่น้ำ
 สายหนึ่ง ด้านหลังมีเรือนพระยามนตรีหลังหนึ่ง เรือนพระยาไทรหลัง
 หนึ่ง ต่อออกไปข้ามคลองซึ่งชุดใหม่เป็นที่สวนปูลูกหญ้าแดงปูลูกต้นไม้
 ต่าง ๆ กว้างใหญ่จนจดังสวนมารดา ปูลูกโรงบังชาวันตะคอนแขก มี
 พลับพลาอย่างพลับพลายาวเป็นมุขตดาดดี เว้นแต่ข้อฟ้าเป็นข้อฟ้า
 แขก ด้านสักัดอีกด้านหนึ่งในส่วนของมารดาปูลูกโรงครัว แถที่พัก

มารดา กับพี่น้องผู้หญิง ยกกันออกมาอยู่ที่พระอุโบสถเดิม รื้อนแด
 โรงเตี๊ยม ร่ายยอรรบเนินเขาซึ่งเป็นคอกที่ไปอยู่ ตัวคอกนั้นเดิมทำไม
 มีช้างในช้างนำ มีห้องที่อยู่ชนบนแต่ต้องห้อง ห้องกินเข้าห้องหนึ่ง
 ห้องรับแขกห้องหนึ่ง ครั้นปลูกท้องพระโรงฝากระดาน เดิมคร่อม
 ออกไปข้างหน้าหลังหนึ่ง กับก่อคอกสามห้องแอบขึ้นไปตามมุขเดิมอีก
 หลังหนึ่ง ยกคอกเป็นที่ช้างในทั้งสี่ ก็นำรื้อรอบเชิงเขาจนส่วนดั้นแด
 ส่วนถมุดไว้เป็นช้างใน เครื่องตกแต่งก็เป็นของที่จัดซื้อใหม่ เก้าอี้
 อย่างดีถึงสามตำรับ เครื่องคอกต่างอันใดเป็นอย่างที่พระนายสัตรรเพ็ช (๑)
 ตั้งเข้ามาใหม่ ๆ ในทั้งสี่ รื้อนเจ้านายข้าราชการก็มีเตียงนอนโต๊ะกิน
 เข้าเหมือนอย่างโฮเตล อาหารก็ยังมักกับเข้าฝรั่งจางคนครัวคนใช้มา
 จากโฮเตลเมืองบิ๊นังหลายสิบคนก็ยังอย่างดีตลอดไปจนถึงทหาร ค
 เป็นที่ขบใจสัตรรเพ็ญกันมาก แต่ครัวของนัสนั้น มารดาพระยาไท
 เป็นผู้ทำ เป็นอาหารอย่างแขกแท้ไม่มีกับเข้าฝรั่งกับเข้าไทยเจือปน
 ตั้งแต่นั้นขึ้นไปอยู่ที่เมืองไทโรได้กินกับเข้าไทยกับเข้าฝรั่งมอเดียว เมื่อ
 ยังไม่รู้ว่ามีร้ายประการใดแต่ยังไม่ดังร้องรอยกันเรียบร้อย แต่เมื่อแรก
 มาก็กินกับเข้าแขกทั้งเข้าทั้งค่าแดของว่างด้วยอีกเวลาหนึ่ง อาจจะ
 ปฏิญาณได้ว่าไม่ได้กินหมูเคยจนกระทั่งกลับจากเมืองไทโร ฟังได้มีความ
 คิดเห็นว่าอาหารของพวกเขาจะกินได้จริงในครั้งนั้น เพราะที่ได้ไปเห็น
 มาแต่ก่อน ๆ อยู่ข้างเหลื่อทนต์เสียโดยมาก มีตั้งแต่ที่ตรึงกานกับที่กั้น-

(๑) เจ้าหมื่นสัตรรเพ็ชภักดี (บุศย์ เพ็ญกุล)

คนก็เป็นบางสิ่ง แต่ที่นี้เขาทำดีมีของกินได้เต็มมือทุกเวลา มีรัชชาติ
แปลกประหลาดกว่าที่ “เคยรับ” มาแต่ก่อน เป็นแต่อยู่ข้างจะเนยมาก
อยู่ดักหนอยหนึ่ง ขนมหืดไม่แฉ่อยู่ข้างจะพิศดาร ใช้อย่างละ
มากมายถึง ถึงละเล็กละน้อยทั้งต้น การที่รับรองทั้งปวงเห็นเป็นตั้งใจ
จัดจริง ๆ คิดทั่วถึงทุกอย่างไม่มีสิ่งใดซึ่งจะว่าเป็นแต่พอใช้ได้โดย

เดิมได้ข่าวจากพระยาไทรที่เกาะดังกล่าวว่า กรมหลวงเทวะวงศ์
มาถึงเมืองบึงแต่เห็นเร็วเกินไปก็ไม่ได้เชื่อ ครั้นเวลาวันหนึ่งได้หนังสือ
มิดเตอร์นิชเบราเนอ(๑) ว่าเขาคิดขอเวนเนื้อให้เอดดิทงมีหนังสือมา
จะขอให้ไปให้ทันในการค้นว่าวันเกิดกวันในวันที่ ๒๓ แดเรดิเคนส์เคาน์
ชิตเลอจะขอให้ไปดินเนื้อในวันที่ ๒๓ ได้จดหมายให้บอกว่าจะไปถึง
เมืองดิงคโปรไว้ทันกำหนดนั้นได้ แต่ที่จะไปเมืองบึงนั้นได้ทราบกำหนด
ว่ากรมหลวงจะมาถึงต่อวันที่ ๑๕ น่าจะเป็นเวลาเย็นค่ำ ถ้าจะไปถึง
ในวันที่ ๑๖ จะไม่ได้ฟังการร้ายดื้อนั้นใดก่อน จึงได้กำหนดเลื่อนไป
เป็นวันที่ ๑๗ เพื่อจะให้เป็นที่ยินดีแต่พระยาไทรที่เขาได้ตั้งใจจัดการรับ
รองเป็นที่ชอบใจ จึงได้อยู่ต่อไปอีกวันหนึ่งด้วย

-
- (๑) เป็นที่หลวงทวี่ปดยามกิจ ตำแหน่งกงสุลสยามที่เมืองเกาะหมาก
ต่อมาได้เลื่อนเป็นพระ และเป็นกงสุลเยเนอราล

สำเนาที่ ๒ ส่งพร้อมกับพระราชหัตถเลขาฉบับที่ ๕

ถึงที่ประชุมเสนาบดี ซึ่งรักษาพระนคร

ด้วยแต่ก่อนได้บอกรายละเอียดมาเพียงวันที่ ๑๓ เดือนพฤษภาคม ถึงเมืองไทร บัดนี้จะขอบอกข้อความตามรายละเอียดต่อไป วันที่ ๑๔ ขนรถกับพระยามนตรีสุริยวงศ์ พระยาสุรพดพิพิช ไปตามทางที่ขนาบแฉะที่บ้านพระยาสุรพดซึ่งอยู่ข้างทางนั้นก่อน ที่บ้านนี้รายามุดาซึ่งเจ้าพระยาไทรยกให้เป็นบุตรเลี้ยงพระยาสุรพดอยู่ในนั้นด้วย เรือนเป็นสองหมู่ รายามุดา(๑)ได้เจาะราดานหลานเจ้ศารทรรยาพระยาสุรพดเป็นเมีย พาให้ดูบ้านเรือนจนตลอดถึงในที่นอน เรือนที่อยู่นี้แปล่าไม้ตั้งบนคาน้ำอก่ออิฐโปรงทงชนบนชั้นต่าง เครื่องตกแต่งก็เป็นอย่างของเก่า ๆ คิดเลขยันต์ข้างแซกอยู่มาก ว่ากันเจ็บกันใช้ การรับแขกในเรือนใช้นั่งกับพื้นอย่างไทย ๆ เดินถ้วยเดินบ้านและชามต่าง ๆ แต่เป็นของสามัญโดยมาก เจ้ศารทราเป็นคนค่อนข้างแข็งแรงกระปรี้

(๑) รายามุดา (คนภู่อับคุดฮาซิด) น้องร่วมมารดา กับพระยาไทร (อับคุดฮาซิด) เป็นที่พระเจ้าน้องนางเธอที่ราชบุรี รายามุดา ค่อมมาได้เลื่อนเป็นพระยา ฯ พระยาสุรพดไม่มีบุตร จึงเอารายามุดาไปเลี้ยงเป็นบุตร

กะเป๋ามาก แล้วขึ้นรถจากบ้านพระยาสุรพต เปิดขึ้นพระยาไทรขึ้น
แทนพระยาสุรพต ไปที่บาไธชะวาร์ ซึ่งเป็นศาลากลางที่ประชุม
เป็นศาลาโถงเตี้ยไม่ยาว ๘ ห้องปลูกคู่อ้อมกำแพงบ้านเจ้าเมือง ออก
มาอยู่นอกกำแพง ๗ ห้อง อยู่ในกำแพงสองห้อง มีเฉลียงด้าน
แต่ด้านหน้าเป็นมุขตึกพื้นเดิมดินยื่นออกไปอีกสองห้อง ด้านทั้งสอง
ข้างมีพาไลกันแดดค่ออีกชั้นหนึ่ง ในศาลานกนเฝ้าเพิ่มเดิมแนวกำแพง
พื้นยกสูงชันกว่าข้างนอกสองคอกเศษ คาดเพดานมีระบายด้วย
แพรดต่าง ๆ ตั้งโต๊ะเก้าอี้ ตอนข้างนอกเปิดโถงเตี้ยหุ้มผ้าแดง ที่นี้เป็น
ที่สำหรับรับท้องตราและชำระความใหญ่ ๆ ทางซึ่งจะเข้ามาชุ่มไบไม้
ใหญ่และทวารชกยื่นแถวรับ ที่ข้างบาไธชะวาร์กำแพงมีฐานก่อ
อิฐถือปูนสำหรับปลูกต้นเทียนในการแต่งงารบ่าวสาวสำหรับใส่ย้อมมือ
แต่มีใช้ปลูกอยู่เดิม เวลามีงารจึงไปปลูกพอเป็นพิธี ค่อออกไปข้าง
ถนนเป็นโรงโน้บัต รูปร่างคล้าย ๆ โรงต้มเผาศพเป็นแต่มียกพื้นข้าง
บนเดียว ๆ เป็นที่ไว้กลองเครื่องประโคม ชันล่างเป็นที่คนอยู่ ต้องรอ
หัวนึ่งเตอยู่หนึ่งเพราะยังไม่มาจากโรงครัวที่อะนะบุเกดแล้วจึงพา
ลงทางศาลากลางในกำแพง ชันเรือนไม่อย่างเดียวกันกับหลังนอก
แต่มีฝาเป็นที่สำหรับทำการแต่งงารและการทำบุญต่าง ๆ ลงจากเรือน
นั้นพาไปเรือนเจ้าพระยาไทรเป็นคึกหลังไม้ดีใหญ่ แต่ชำรุดทรุดโทรม
มาก พระยาไทรก็ยังอยู่ในที่นั้น ด้วยบ้านทำใหม่ที่เคยกันกับบ้านนี้
ยังไม่แล้วเสร็จจึงจะถ่ายออกไปอยู่บ้านนอกกำแพงก่อน เมื่อทำเรือน
นี้แล้วเสร็จจึงจะกลับเข้ามาอยู่ ในเวลานี้ไม่ได้ตกแต่งอันใด รกร้อม

แต่เตียงนอนกับเครื่องแต่งเรือนเก่าๆ ที่ติดอยู่ ตัวพระยาไทรไปทำการ
และเตียงคูพวกพ้องอยู่ที่ออฟฟิศหลังเล็กซึ่งเป็นเรือนเดิม เรือนนี้เป็น
แต่ที่นอนถุเป็นเรือนส่วนตัวหญิง เรียกภรรยาให้ขึ้นมาต้อนรับพวกผู้
หญิงด้วย หวันเฒ่ามาถึงจึงได้พาลงหลังเรือนเคียวในบ้านไปเรือนหวัน
เฒ่าซึ่งเป็นเรือนหวันหมดไยวันที่เป็นมะหวันมารดาเจ้าพระยาไทรบรูอยู่
ก่อน เมื่อพูดเย้ยถามถึงที่อยู่เจ้าพระยาไทรขึ้นพากันร้องไห้ทั้งหวันเฒ่า
หวันหย้า ที่เรือนนี้ได้เห็นเครื่องเรือนแต่งงารบ่าวสาวหลายอย่าง คือ
ปลาดตะเพียนตัวใหญ่เกิดตเงินเกิดตทองและเครื่องที่สำหรับครอบอาหาร
ซึ่งเป็นบายศรีทำขวัญ รูปร่างคล้ายฝาโคมพระวิญญานที่ทำกงเต็ก
แต่ใหญ่กว่ามาก และที่หน้าบาไธมะซาร์ได้เห็นหลังคาคานหามที่สำหรับ
แห่เจ้าบ่าว คล้ายยอดข่มมะระอย่างยอดเกี้ยว เครื่องทั้งปวงได้ใช้ในการ
การแต่งงารคนกุ่มะหมัด บุตรพระยาอุทการซึ่งตนอ้าดำเป็นมารดา
กับน้องสาวพระยาไทมารดาเดียวกัน ในการแต่งงารนี้พระยาสุนทรา
ได้รับเชิญมาด้วย เถ้าเร่องราวอยู่ข้างพิศดารเกินกับที่จะลงในหนังสือ
ลงทางหลังเรือนมะหวันกับขันบาไธมะซาร์แล้วลงรถที่หน้าบาไธมะซาร์
ไปที่สะพานน้ำ ลงเรือคอนโดเลอพายที่จัดไว้เป็นเรือที่นั่งไปคุมหจรเข้
ลากจระเข้ขึ้นตรงที่หน้าโรงตีไฟตัวหนึ่ง ได้โรงตีไฟตัวหนึ่งเป็นจระเข้ไม่สู้
ใหญ่นัก อยู่ในแปดศอกเก้าศอก เป็นด้วยเกรงจะพลาดพลั้งขาดโปร
แกรมไป จึงได้คิดวางตะกางเอามาเข้าไว้เสียก่อน เวลาดากขึ้นก็
ไม่สู้แข็งแรง ตัวแรกนั้นอ่อนมาก ตัวหลังค่อยดันรนพาด้ายไปได้บ้าง
เล็กน้อย กลับมาขึ้นที่สะพานแล้วขึ้นรถไปตามถนนแถวตลาดไปทาง

ริมคลองก่อน แล้ว^{ขึ้น}เดินถนนกลางวนไปจนมาติด^{ขึ้น}ในหมู่ตาดนั้น
มีถนนขึ้น^{ขึ้น}ไปต้องลุยถนนขวางด้ามซ้าย ต้องข้ามถนน^{ขึ้น}เป็นคอกอย่าง
เตี้ยชิงช้าๆ เมืองบึง^{ขึ้น} คุณคนคิดแน่นหนาครึกครื้นมากกว่าแต่ก่อน
หลายเท่า คึกที่ยังสร้างใหม่ก็มีมาก คุณทำคล้ายกับที่เมืองระนองแต่
เห็นจะย่อมกว่า แล้วกลับทางถนนเดิม ถนนที่จะไปอะนะบูเกด^{ขึ้น} แต่
ก่อนมีที่บ้านเรือนแต่คอนโกด้าไธชะวาร์ฤาเพนหย่อม ๆ เข้าไป แล้ว
ขึ้น^{ขึ้น}ตอนข้างซ้ายมือเป็นบ้านเรือนตลอดจนถึงอะนะบูเกด ข้างขวามือเป็น
บ้านเรือนออกไปตึกครึ่งทาง ต่อไปเป็นทุ่งนา กลับมาถึงอะนะบูเกด
เวลาบ่าย ๒ โมง

เวลาเย็นพระยาไทรพญาธิพงษ์มาหา มีรายามุดาเป็นคันและ
ผู้อื่น ๆ รวมกันประมาณ ๑๕-๑๖ คน กับจันดิมเชยักเจ้าของโรงดีไฟ
หลวงอร่ามตำครเขตรปัดจันเมืองภูเก็จที่ท่าเหมืองคืบกุดำบลกุ่มเดิมกับ
จันมีข้อมาแต่ตำบลกระทูเมืองภูเก็จอีกคนหนึ่ง ถามจันดิมเชยักเรื่อง
โรงดีว่าดีเข้าไคว้นละดีร้อยมูหนี่ มูหนี่หนึ่งหนก ๒๒๕ ปอนด์ฤา ๖๗๕๐
บาท คิดเป็นเกวียนตามอัตราในกรุงเทพ ฯ เกวียนละ ๒๒ หาบ เป็น
เข้า ๕๕๒๒ เกวียน ดีทั้งเข้าตำรเข้ากลองส่งไปขายบึงบ้าง ส่งตรง
ถึงโกดัมโบบ้าง

หลวงอร่ามตำครเขตรทำคืบกุดำบลกุ่มเดิม ว่าคืบกุ่มไม่ดีเหมือนที่ภูเก็จ
ทำได้เพียงมีละ ๖ คลอง แต่อากรคืบกุดำ เก็บภาราดะ ๗ เหรียญ
ค่าตำรา ๒ เหรียญ เป็น ๙ เหรียญเท่านั้น

คำวนั้นหมายว่าจะลดคอนบั้งชาวัน แต่พอจนได้เวลาฝนก็ตก

ที่น่าพิศพาเปนแต่ปราโมทย์นั่งจึงต้องเลิก

วันที่ ๓๕ พระยาไทรคิกระว่าจะให้ไปที่ตำบลตะเคียนซึ่งเป็นทิวทุ่ง
ฝั่งศพนาคิดวงศ์เมืองไทร แต่เกรงอยู่ว่าจะเปนการเหตอกินไม่สมควร
จึงได้หาหรือพระยามนตรีแต่เมื่อลงมาตรวจการ พระยามนตรีตอบว่า
ทรงพระกรุณาโปรดเจ้าพระยาไทรมาก เห็นจะเสด็จพระราชดำเนิน
ออกจึงได้จัดการเตรียมไว้แต่เมื่อเวลานี้ ฝนตกมาถนนนอกไม่
ได้ถมศิลาอยู่ข้างจะหนักกันมาก แต่พระยาไทรถือว่าไปได้ไม่ยอมเลิก
ฤาเปลี่ยนเปนทางเรือ เวลาเช้า ๔ โมงขึ้นรถไปกับพระยาไทร พระยา
มนตรี ตามถนนที่ขึ้นมาจนถึงหน้าบาไธบะซาร์ แล้วจึงแยกไปตามถนน
ทุ่งนา มีม้าไปคอยเปลี่ยน ทางถนนนอกถูกฝนชุ่มอยู่ข้างจะฝืดม้าเดิน
เหนื่อยอ่อน แต่ก็ได้สะดวกไม่มีเหตุการณ์อันใด เปนแต่เข้าไปหน่อย
หนึ่ง ถนนในเมืองไทรนี้เปนถนนทำไว้แต่ครั้งเจ้าพระยาไทรทรงขึ้น แต่
บางถนนได้ตกแต่งถมศิลาใหม่ บางถนนไม่ได้ตกแต่ง ถนนนี้ไม่ดีจะ
เปนทางคนเดินและเปนทางม้าวิ่งทั้งร่างมาเดียนานพึงจะมาตกแต่งขึ้น
มีทางแยกไปบูเกะบึงอีกทางหนึ่ง แต่ทางนั้นไม่ได้ตกแต่งสะพานหัก
ไปไม่ได้ ทางตั้งแต่นำบาไธบะซาร์มาจนกระทั่งถึงทิวทุ่ง ๕ ไมล์
รวมเปนทางที่ไปนั้นตั้งแต่จะขึ้นบูเกะไปเก้าไมล์ด้วยกัน ตามต้อง
ข้างทางล้วนแต่เป็นที่นาพันราบเต็มจนถึงเขา ซึ่งแต่เห็นอยู่ไกลตลบ ๆ
ที่เป็นบุเกะด้อม ๆ ตั้งอยู่ในกลางนาที่นาล้อมรอบ เหมือนหนึ่งทุ่งนา
เมืองฉะบuri ซึ่งมีเขาตมอดคอนตั้งอยู่ณนั้น ถ้าจะเปรียบกับเมืองข้างบน
ขึ้นไป ตั้งแต่เมืองกระเมืองระนองลงมาจนถึงเมืองตะกั่วทุ่งเมือง

พงา ฝนแผ่นดินผิวก้นกับที่เมืองไทรมาจึงไม่มีใครมีที่ทานาคองข้อ
 เขาที่เมืองอื่นกิน ตั้งแต่ปลัดศตลงมาจนถึงเมืองไทรเป็นที่ราบไปทั้ง
 นั้น จึงกั้นขายเข้าออกต่างประเทศ เรื่องปลัดจากอีกอย่างหนึ่งที่
 เมืองไทรเห็นปลัดทุกหนทุกแห่ง ตามริมแม่น้ำดำมาบดำคองดำ
 กระโดงไม้ที่เห็นว่าง จนจากแผ่นดินคำออกจากเมืองมีหนึ่งมาก ๆ
 ตามแถบหนทางที่มานั้นจากเกือบตลอดไป ไร่อื่น ๆ มีไร่มีนดำโรงเป็น
 ต้นไม้เล็กน้อย ถอนไปเดียบตามดำคองน้อยหนึ่งจึงถึงที่ตะพานข้าม
 ดำคอง พอข้ามคองไปถึงที่ฝั่งศพทีเดียว พิศระหัดภูฐานที่ฝั่ง
 ศพไม่ได้เลือกหาที่เหมือนอย่างอื่น ถ้าเป็นศพราษฎรข้างถนนบนแคว
 ข้างเรือนแห่งใดที่พอน้ำไม่ท่วมก็ฝังลงไปอย่างนั้น ถึงที่ซึ่งเป็นประค
 กามรุ่มที่ฝั่งศพสุดด้านก็ดักแต่ว่าเป็นที่ดินสูงพอพ้นจากท้องนา คอง
 ที่เข้ามาก็เป็นคองเด็กแคว ใช้ให้ศพมาทางเรือทุกครั้ง ในที่ฝั่งศพ
 นั้นก่อกำแพงกั้นรอบยาวสัก ๑๕-๑๖ วา กว้างสัก ๖-๗ วาเท่านั้น
 ฝนที่ในกำแพงกั้นก็เป็นพนทรายปนดิน ดูเหมือนไม่ได้เกยปรายอัน
 ไคให้เรียบร้อยสูง ๆ ต่ำ ๆ อยู่ตามปรกติ ศพที่ฝังในนั้นมากมายหลาย
 ดิบศพ ไม่ได้ไว้ระยะให้ดีให้งามอย่างหนึ่งอย่างใด จับรายไปตามริม
 ผนังด้านนี้เรียงเป็นแถวแถว เต็มตลอดแถวต้องแถว แถวถัดมา
 ได้ครึ่งแถว คงยังเหลือที่จะฝังได้อีกอยู่แถวครึ่ง คำซึ่งว่าแถวนี้ใช้จะ
 เรียงเรียบกันเป็นแถวเต็มอหัวเต็มอคันในแถวหนึ่งนั้น ฝั่งขนาดบ
 เกยวกันสุดแต่พอมีซอกที่หีบศพจะลงได้แล้วเป็นฝั่งได้ ไม่ที่บักหัวศพ
 ดินศพแถวระกั้นไป ห่างกันอย่างมากเพียงศอกหนึ่ง เว้นไว้แต่ที่

ศพซึ่งก่อกุญญาใหญ่บ้างเล็กบ้างเป็นกนที่มาก แต่ไม่มากกว่กว้างสัก ๕ ศอกยาวสัก ๖ ศอกเศษๆ ๗ ศอก หดกที่ปักก็เป้นไมเป้นพินคิตามี่
 อยู่่น้อยศพ ไม่เห็นมีคำจารึกบอกชื่อแต่ียงอันใด เค้าศิตาที่จารึกก็
 เป้นจารึกคำโก้หว่านโดยมาก ที่มื่ออยู่ดีห่าศพก็เห็นเขียนด้วยหมึก
 ลงในกระดาสไปบิตได้ ศพที่มีอยู่ในนั้นกว่า ๕๐ ถ้าไม่ได้ความว่า
 เป้นศพใครนอกจากคนที่รู้จักตั้งตามแห่งฤดีแห่งเท่านั้น ศพเจ้าเมือง
 ที่ฝังอยู่ในนั้น ๗ คน รู้ได้ตามคนทั้งเจ้าพระยาไทรและพระยาไทรไชนา
 ระชิต นอกนั้นไม่รู้ว่าจะอยู่แห่งใด การที่จะจดจำว่าศพใครอยู่แห่งใด
 นั้น เห็นจะตกเป้นน่าที่พระที่อยู่ว่าประจำที่ฝังศพจำไว้ด้วยหัวเท่านั้น ท่วง
 ที่เข้าแบบหอบพระนาคแต่ก่อน สุดแต่จะถามาถามบอกว่าของใครก็เป้น
 ของผู้นั้น ยังมีเรื่องเล่าต่อกันไปว่าเวลาที่จะขุดดินฝังศพดังที่ไปพบ
 ศพอยู่ที่ใดก็ดินก็ขุดเยื้องเดียหนึ่งนึ่งเป้นใช้ได้ ศพเจ้าพระยาไทรซึ่ง
 เป้นสำคัญในการที่ไปวันนั้นเพื่อจะไปเยี่ยมนั้น ฝังอยู่แถวที่ตามมีพนัก่อ
 ขึ้นมาพอพินดินสักคืบหนึ่ง ตรงหีบศพก่อเป้นชั้นสูงขึ้นไปอีกสักหกนิ้ว
 บนหลังชั้นนั้นก่อเป้นเหมือนอย่างบัวที่ดอกไม้ มีรางอยู่กกลางกว้าง
 สักสามสี่นิ้วบรรจุน้ำ มีโรงเตาไม้ทำนํ้ามันหลังคาเหล็กครอบคูปึง
 ทำขึ้นใหม่ ๆ ในหลังคานั้นทางมั่งตามแบบ ในบริเวณที่เป้นกุญศพนี้
 กว้างก็อยู่ในสี่ศอกยาวอยู่ในหกศอกเท่านั้น ถัดไปข้างซ้ายของศพ
 เป้นหลุมศพพระยาไทรไชนาระชิตมีโรงจากสองเตาครอบ พุนดินต่ำ ๆ
 มีไม้ปักหัวท้ายแถวทางมั่งไว้เท่านั้น ต่อมาข้างขวาเป้นศพพระยา

เกโตศวันทร (๑) ศพตทกฐาเตเปนปลายเชือกในแถวนั้น แต่ก็ไม่มี
อะไรเหมือนศพพระยาไทรไชนะระชิต ศพทวนหมัดไสรวันที่เปนมารดาเจ้า
พระยาไทรแยกไปฝังอยู่ริมกำแพงแถวที่หนึ่งแซกลงไปหว่างใครๆ ตาม
บุญตามกรรม มีโรงจากต้องเต้าครอบเช่นนั้น ว่าแต่ก่อนเต้าคัมหมัด
ถูกเขมาทำกุศิดาครอบที่ฝังศพไว้ ครั้นเมื่อเปนความหย่ากันกับคัน
กุดเบี่ยงที่กรุงเทพ ฯ กัดบิออกไปรื้อกุศิดาออกไปทิ้งไว้เฉยที่ริมคลอง
ศิดานันท์ยังตั้งอยู่เดยวัน แต่ที่ศพนันก็ไม่เห็นมีใครแก้ไขเปลี่ยนแปลง
อย่างไรเพนรอยรื้อ ๆ อยู่เช่นนั้น มั่งที่งานนั้นทวนหมัดดำนันเป็นผู้
บอกเองว่าเลิกแล้ว แต่วันไปนั้นเห็นมีมั่งกางเพนมั่งใหม่ แปลกดีเพน
ดีเขียว การที่กางมั่งจะถามหาว่ามีกำหนดกางไปเพียงเท่าใดเลิก ก็ว่า
ใครมีแก้ไขไปกางให้ก็กางได้ เมื่อฉีกขาดยับเยินไปไม่มีใครไปกางก็
เพนอันเลิกไปเท่านั้น การศพของพวกแซกมลายดตรงกันข้ามกับพวก
แซกที่ในอินเดีย เจ้าแซกในอินเดียเอากระดูกด้วยศพเหตือเกิน แห่งหนึ่ง
แห่งหนึ่งลงทุนบด้วยหมันซึ่งพันชั่ง แต่พวกมลายุนั้นไม่ลงทุนเลยจน
ชั้นบ้ายซื้อฤทธิรู้ศักดิ์หำร้อยแผ่นก็ไม่เอาเพนกระดูก เกือบจะเรียกว่าเพน
ฝังทั้งกันได้ ที่ศพเจ้าพระยาไทรนั้นศพพระยาไทรมีอาโดยอาวรณ์อยู่มาก
เมื่อเวลาไปเปิดมั่งให้เราดูแะเห็นที่ฝังศพก็ม่นำตาคลอกับตา มีตุ้เล็กๆ
ตั้งอยู่ใบหนึ่งผูกถุงคัตรา เมื่อแก้ถุงเปิดดูออกดูมีหีบเงินตายแทงไปร้ง
ฝีมือจัน ในนั้นมีตราข้างเผือกแะตรามงกุฎลงยาราชาวดีอย่างเก่าที่

(๑) เพนน้องเจ้าพระยาไทร

ทุทกระหม่อมประทานต้องดวง กับตรามหาสุรารณด้วยหนึ่ง เห็น
จะเป็นของเก็บอยู่กับบ้าน จัดไปตั้งในเวดามั่นคนไปดูเป็นเกียรติยศคราว
หนึ่ง พระยาไทรพุดว่าที่ฝั่งศพซึ่งทำไว้นี้ยังไม่เป็นที่ชอบใจ คิดจะทำ
ใหม่แต่ยังไม่ได้ทำ ฉันเห็นว่าเป็นการสมควรอยู่ที่จะแสดงความรัก
ใครในสวนเจ้าพระยาไทร ซึ่งมีความจงรักภักดีต่อกรุงเทพ ฯ ให้ปรา
กฏ เพราะได้มาถึงที่ฝั่งศพแล้ว จึงได้พูดปรารภมากับพระยาไทรแต่
กลางทางว่าจะทำอย่างไรดี เขาจึงขอให้ทำที่ฝั่งศพนี้ที่เดียวเถิด การ
ที่จะจารึกอย่างไรก็แล้วแต่เราจะจารึกทั้งสิ้น ฉันได้รับจะทำได้ด้วยศิลา
ขาว แต่ที่จะใหญ่โตไปนั้นไม่ได้ ต้องกว้างสี่ศอกยาวหกศอกเท่าเดิม
เพราะเป็นที่จำกัด กำชับกำชากันอยู่แต่เรื่องปลงศพให้ที่หลังหีบซึ่ง
กรอกทรายไว้เท่านั้น ต้องขอให้ให้ได้ ถ้าไม่มีปลงนั้นแล้วเป็นบาป
แล้วออกไปพักที่พิณพลาปลุกไว้รับต้องหลัง ตามรอบกำแพงเหล่านี้นั้น
ก็มีที่ฝั่งศพอีกหลายหย่อม ๆ หนึ่งกว้างอยู่ใน ๖ วาดีเหลี่ยม ดูจะ
ฝังได้ดังตามตีสืบคน ไม่รู้ว่าฝังเยียดยัดกันลงไปอย่างไร เห็นไม่
ที่ปะกั้นระกะไปเหมือนอย่างจะคอกเข้มทำรากคอก กัดบมาตามทาง
เดิมเบียดนม้าผัดหนึ่ง เมื่อมาในทุ่งแสดเห็นฝนตกก็ทอดตาตามากแต่
เรามาไม่ถูกมากนัก เมื่อถึงที่ทอดตาจึงเห็นหน้าของไปตามถนน
การที่ไปวันนั้นไม่สนุกตานอนใด แต่ได้เห็นบ้านเมืองมากนับว่าเป็น
การดีอยู่

เวดาม่ายหวนเตะพาพี่น้องญาติวงศ์ผู้หญิง กับทั้งภรรยาบุตร
พระยาไทรมาหาพร้อมกันหมด บุตรชายคนใหญ่ของพระยาไทรชื่อ

อิมบรฮีม เรียกกันว่าคนกูดอายุ ๗ ขวบ มารดาเป็นไทยท่งที่ดี อยู่ นอกนั้นก็ยังมีลูกผู้หญิงและผู้ชายเด็ก ๆ อีกหลายคน การที่ไปมานั้นเป็นอย่างสันติกลมไไม่มีขัดแย้งซ่อนเร้นเลย

เวลาผ่านไปจนถึงชาวนที่พัดปลาทู ซึ่งได้ก่ตัวมาวันก่อนแล้ว ผู้ชายนั้นคือที่ปราน้ำพัดปลาทู ผู้หญิงคนพัดปลาทู หวันเต๊ะและภรรยา พระยาไทโร กับผู้อื่น หลายนคนใน พวก ฟัน้อง มานั่งดูด้วยบน พัด ปลาทู ภรรยาใช้นี้สำหรับเป็นด้าม

ตะคองนั้นเด่นจัดโรงอย่างฝรั่งมีปิดม่านเปิดม่าน ข้างในก็เปนฉาก มีฉากวงแผ่นหนึ่ง คือเขียนรูปอะนะบะเกตนั่นเอง มีเงินดำตรงดเคนดาด ตัวงกก็ขอบแดงในน้ำเงิน มีฉากห้องแผ่นหนึ่ง ฉากป่าแผ่นหนึ่ง แต่ฝีมือเขียนอยู่ข้างเดิมที่ ตัวตะคองนั้นเป็นคนเมืองบึงบ่างคนเมืองไทโร บ้างเด่นเด่นตะคองอินดู แต่ร้องเป็นภาษามลายูพิณพาทย์ใช้อย่าง แหกบ้าง ซอจีนบ้าง ซอฝรั่งบ้าง เปนเครื่องด่ามาก แต่ตัวผู้ชาย ใช้กางเกงคับ ๆ เสื้อดีด ๆ ประดับกระຈກเป็นอย่างดี นอก มิใช่ มลายู ผู้หญิงก็ใช้นุ่งด้ายปลด้อยผม เต้นผู้หญิงผู้ชายปนกัน มีตัวตะคอง ๓๐ คน แต่เรื่องที่เด่นนั้นยากที่จะเข้าใจ พวกเมืองไทโรเองก็น้อย ตัวเข้าใจ แปลแล้วด้ามของเรายัง “ดักซ์” คัดศัพท์เสียมาก ได้แต่เข้าใจพอเปนเดา ๆ เต้นอย่างออปรามี่ร้องเสมอไม่มีเจรจา แรก เปิดโรงตัวตะคองออกหมดโรงมาร้องเพลงว่าเป็นคำสรรเสริญ นานกว่าจะจบจึงได้จบเรื่อง ในท้องเรื่องนั้นว่าเจ้าหนุ่มคนหนึ่งนอนหลับอยู่ มีนางมีปีกคนหนึ่งมาเห็นชอบใจ จึงใช้ให้มาชดอเตียงเจ้านั้นไป

๕
 เกยวพาดกันจนได้เป็นผัวเมีย เป็นอย่างผู้หญิงเกยผู้ชาย ฝ่ายบิดา
 ของนางปิ่นนั้นมีลูกสาว ๗ คน เขาเรียกว่าเย็น คือเย็นในเรื่องอาเร
 เบียนในค้อย่นพาดมานั่งที่เตี้ยจอกอก มีผัวต้องคนยื่นประคองข้าง
 รับสั่งให้หาลูกสาวมาที่ตะคน ลูกสาวจะมาแต่ตะคนนั้น ออกมาร้อง
 ดำเดี่ยวนาน ๆ เกือบ ๆ จะเท่ากับกระบี่บ่าตีบ จนนั่นโหว่าถ้าครบ
 ๗ คนแล้วเห็นจะเกือบรุ่ง แต่ยังชั่วที่ยอดงเพียงดีคนถึงนางที่ไปพาเจ้า
 ผู้ชายมาได้ นางนั้นพาเอาเจ้าคนนั้นขึ้นไปด้วยให้ผัวขึ้นบ่งไว้ ข้างเจ้าผู้
 รักษาองค์ของพระเจ้าเย็น ให้หมื่นด้ามมนุษย์จามเดี่ยวจริง ๆ เป็น
 กระบวรเด่นตลกหาตัวพบแล้วคี่คี่บ่งหนีไป พาตัวเจ้านั้นเข้าไปถวาย
 ทานพระเจ้าเย็นกรวดกราดถึงเงอพระแสงจะฆ่า นางพี่น้องเหล่านั้นขอไว้
 จึงให้อานางลูกสาวไปตัดปีกปล่อยเดี่ยวที่เมืองมนุษย์ แต่ส่วนเจ้าผู้ชาย
 นั้นให้อาตงในกระจาดยาพิษไปทิ้ง ดูได้เพียงเท่านั้นเหน้อยอ่อนกักดับ
 เดี่ยว แต่เรื่องราวนี้ว่าต่อไปมีผู้มาช่วยเจ้าผู้ชายไม่ตาย ต่างคนพดัด
 กันไปในป่า ภายหลังได้พบอยู่ด้วยกัน กระบวรที่เด่นมีผลุดชนผลุด
 ตงจากพื้นโรง และมีเหาะใช้รอกเคียวปราดเคียวปราดเคียว ไม่ออกมา
 โดงเตงอยู่นานนานเหมือนเรา เวลาพระเจ้าเย็นจะมาลงจากเพดาน
 เวลาที่ผัวชดอเคียงเจ้าผู้ชายนอน ก็คิดรอกเคียว ผลัดโยนไปโยน มาได้
 ใช้ถวดเกลียดทั้งนั้น ละคอนนั้นว่าพมมีเด่นชนในเมืองไพรไม่นานนัก มี
 คักที่ดำหรับเด่นอยู่ในหมู่ตาด มีบอกช้ช้นบนดำหรับผู้หญิงดู เรียก
 ๓๐ เซ็นต์ ช้นดำงผู้ชายดูเรียก ๕ เซ็นต์

วันที่ ๓๖ วันนไปทางถนนที่จะไปเมืองต่งชดา ตั้งแต่อะนะบูเกด

ไปจนถึงบ้านพระยาสุรพลทาง ๔ ไมล์ จำได้ว่าแต่ก่อนเมื่อเคียวทาง
 ไปตั้งขณามีบ้านเรือนอยู่แต่ที่ต่ออะนะบุเกิดออกไปหน่อยหนึ่ง ข้างหนึ่ง
 เปนทุ่งนาแต่ไปไกล ข้างหนึ่งเปนนาลงไปจนถึงฝั่งน้ำ แต่ในคราวนี้
 ฟากถนนข้างซ้ายมือคือที่ริมน้ำไม่มีทุ่งนาเลย เปนสวนและบ้านเรือน
 คนตลอดไป ถึงฟากข้างขวาที่เปนท้องทุ่ง ที่ริมถนนก็ยกนาเป็นสวนเคย
 ดำหรับทอดเชื้อโดยมาก ถนนนี้โค้งไปตามลำน้ำปลูกต้นไม้ประตูดงข้าง
 แต่ที่ยังอยู่น้อยตายเสียมาก เพราะกระบือกินแต่แรกปลูก ที่นาเหล่านี้
 คุรบาเต็มไปหมด ๆ ตอน ๆ เขาว่านาตำบลนี้ดีกว่าข้างในเข้าไป
 เพราะไม่มีเวลาเสียเลยเป็นนาราชวรทางต้น นาดอกหาดานเจ้าเมืองมีอยู่
 ก็ตอนล่างลงไปไม่ได้ขึ้นมาทำตอนนั้น ตะพานที่ข้ามแม่น้ำเป็นตะพาน
 ไม่เกลี้ยงดิน แต่เป็นลูก ๆ รถโยนเหมือนอย่างเข้าประตูเมื่อมีรถ
 แต่ก่อน ที่ปลายตะพานมีพัลพดประต้อมันสำหรับจะเคียวทางบก
 พระยาสุรพลทราแจ้งว่าพัลพดในเมืองไทรนี้ทำระยะสั้น ๆ เหมือน
 อย่างแต่ก่อน เห็นจะเอาร่างไว้ตั้งเก่าออกมาทางตามแบบที่เดียว
 ระยะทางตั้งแต่อะนะบุเกิดมาจะไม่เกิน ๓ ไมล์ ค่อนั้นไปเป็นทุ่งนาต้อง
 ฟากถนน มีบ้านเรือนบ้างหน่อยหนึ่งก็ขึ้นเนินต่ำ ๆ บ้านพระยาสุรพล
 ตั้งอยู่พ้นชายเนินขึ้นไปหน่อยหนึ่ง เปนบ้านสวนอยู่ในหมู่บ้านไม้ครึ้ม
 ปลูกต้นไม้ม่วงมากกำลังออกช่อ และต้นไม้ดอกหอมเช่นจำปาจำปี
 มติเปนนั่น ที่พื้นดินดีแถมมีกรวดเม็ดดำ ๆ คุด้ายทุ่งนาคราว ในที่เช่น
 นี้ทำนาไม่ได้ดินแข็งนัก แต่ว่าปลูกต้นไม้งาม กาแฟชอบที่เช่นนี้มาก
 พระยาสุรพลเจ้าศรารออกมากอยรับอยู่ที่ประตูบ้าน พาไปที่เรือนกลาง

ส่วนเป็นเรือนเสาไม้จริงฝาแฝดเกาห้องหลังเดียว ด้านหน้าหุ้มทองเป็น
 ที่รับแขกตอนหนึ่ง ค่อยเข้าไปข้างในเป็นที่อยู่ กันฝายาวสกัดตามรั้วข้าง
 หนึ่ง นอกนั้นเปิดโล่ง เครื่องตกแต่งมีพอส้มควรวดเป็นที่สบาย เพราะ
 เจียบสังค พักอยู่ครู่หนึ่งไปที่ใต้ถั่ว พระยาสุรพตขึ้นนั่งไปทำยกรไป
 จนเกือบจะถึงกลางที่ตั้งของเนิน ทำพดัมพลายกมาตั้งไว้สองหลังหลัง
 หนึ่งกว้างสัก ๘ ศอกสี่เหลี่ยม หลังหนึ่งสัก ๕ ศอกสี่เหลี่ยม ตกแต่ง
 คาดเพดานแขวนม่านปูพรมตั้งโต๊ะเก้าอี้ แต่พดัมพลายกจริง ๆ ไม่
 ได้ยกแต่ชื่อ คือทำคุมแถวเสร็จจึงเอาคนหามา ด้วยคิดว่าตัวใดใน
 ที่นั้นจะตื่นตกใจ ถ้าว่าเมื่อเวลายกพดัมพลายกก็ได้เห็นหมู่ป่าสองตัว
 วิ่งไป พดัมพลายกนั้นตั้งอยู่บนถนน ไร่ช่องแต่พอรถเดินไปกลับได้ ตั้ง
 แต่พดัมพลาไป สองข้างถนน หักกิ่งไม้ปักเป็น รัดที่ตลอด รวดสักต้อง
 เดิน เปิดช่องเป็นระยะพอวางชุด นำวัวออกมาปักกระวัง คือบ่วงหวาย
 ขิด ๆ กันตลอด ชุดสำหรับดักหมูป่า กระวังสำหรับดักสัตว์ที่กระโดด
 เช่นกวางเป็นต้น เอาคนเข้าไปดักมาแต่ไกลแต่เห็นหมูเดินข้ามถนน
 ตัวหนึ่งสูงใหญ่มาก ผิดกว่าที่เห็นข้างไทรโยค ภายหลังเมื่อตรวจชุด
 จึงได้ความว่าชุดขาด แล้วเดินออกมาตัวหนึ่ง ว่ามีหมูอีกตัวหนึ่ง
 แต่ฉันไม่เห็น กลับได้ข้างถนนอีกข้างหนึ่งไม่มีอะไรเลย จะว่าเป็น
 “ให้เปล่า” ก็ไม่ได้แท้ เพราะของเขามีตัวออกมาจริง ๆ แต่เรามัว
 พาดำกันเสียไม่ได้เตรียมตัว แดที่สัตว์มาน้อยไปเห็นว่าจะเป็นด้วย
 เรื่องคนมากเกินไปขนาดนั้นอีกอย่างหนึ่ง เจ็ดคาราหากับเจ้าแขกมาเลี้ยงใน
 ที่นั้น แล้วกลับไปที่บ้านพระยาสุรพตจอดรถอยู่บนถนนคนกระบือ

ชนโค กระบือที่จะมาชนกันแต่งที่เขามีสี่เครื่องทองอังกฤษประดับ
ตลอดทุกตัว ทั้งต้องฝ่ายมีกลองต้องใบและฆ้องคั่นนำหน้ากระบือชน
พวกที่มาด้วยข้างหนึ่งอยู่ใน ๔๐—๕๐ คน ต่างคนให้ร้องเกรี้ยวกราด
มาจนถึงที่สนาม แล้วปล่อยให้ชนกัน พวกกลองขึ้นไปนั่งอยู่บนเนิน
สูงหน่อยหนึ่ง ในเวลากระบือชนกันตักกลองด้วย กลองนั้นก็คอกกลอง
แขกเราเอง แต่ของเราพิสดารขึ้นเหมือนสัตว์ผิงจุยกยา กินอะไรต่อ
อะไรกับหมากมากขึ้น ชนทั้งกระบือและโคอย่างละหลายคู่ แต่กระ
บือสู้ไม่สู้แข็งแรงเหมือนที่ตะกั่วป่า โคชนกันแข็งแรงดีมาก พัดปลาทู
ยกหลังเด็กกว่าที่กั่วมาเดื่อนั้น ยกกลับมาจะให้ดูชนกระบือมาดำ
ไปหน่อยหนึ่ง เห็นว่านั่งบรรดสบายแล้วจึงไม่ได้ไปนั่งพัดปลาทู

พระยาสุรพลพิพิธอำนวยการกิริยาแปลกกว่าแต่ก่อน แต่ก่อน
เวลาเข้าแห่นำหอยหิมไม้ไคร้จะพูด แต่มาคราวนี้ไม่เคร่งครัด
เหมือนแต่ก่อน วาญกิริยาเป็นผู้นำพูดจากการวาทะแข็งแรงเหตุการณ์ไม่
สู้จะต้องถามนัก เวลาเดินก็พูดเดินเป็นการสนุกสนานเอะอะวิ่งไปวิ่ง
มา หัวเราะยิ้มแย้มไม่ดำรงเหมือนอย่างแต่ก่อน

วันนี้ได้นัดให้พวกเมืองปัตติเมืองสตูลมาหา เพื่อจะได้ถามการ
การ และพระยาไทรบุรีให้พวกจีนมาหาด้วยในเวลาเย็น กลับมาคำ
ไปจึงต้องเดือนเวลาไปรับคอกินเช้าแล้ว จึงลุกคำที่มากหาวันนี้ประมาณ
ยี่สิบคนมีกับคนจีนเป็นหัวหน้า มีของถวายต่างๆ เป็นของมีราคามากๆ
ได้แบ่งรับไว้แต่เล็กน้อยพอสมควร แล้วนำกรมการผู้ใหญ่มาหาอีก
แปดคน ในคนหมู่นี้เป็นคนอาหรับเกิดที่เมืองไทรบุรีได้ถามพระยา

ปลัดถึงเรื่องเขตรแดนที่ติดต่อกับเมืองไทร เป็นการยุ่งเกี่ยวกันขึ้นใหม่ ด้วยมิดเดอตันตอบจะไปทำไว้ในเมืองปลัดครั้งนี้ พระยาปลัดยืนยันว่า เป็นที่ของเมืองปลัดสืบต่อกันมาช้านาน ได้บังคับคนในแขวงนั้นมา ตั้งแต่บิดาจนทุกวันนี้ แต่ข้างฝ่ายเมืองไทร พระยาไทรว่ายังไม่ทราบ ความชัดเจน จะขอผัดถามพระยาสุรพดตกลงกันเป็นจะต้องออกมา ทำแผนที่ การเรื่องนี้เมืองไทรก็ไม่ได้ร้องเอง เป็นส่วนของมิดเดอตันตอบขอร้องให้ตัดสิน เพราะเขาได้อนุญาตที่คาบถนซึ่งจะทำการ

วันนี้ได้รับหนังสือกรมหลวงเทเวศร์วงศ์ว่ามาถึงเมืองบึงเวดบาย ๔ โมง ได้พบเอกคิงคอเวนเนอส์เตอร์เซตเคอเตแมนซ์ ที่มาอยู่เมือง บึงแฉะเรดีเคนเคาน์ซิดเลอได้พูดจากันพอเป็นเค้าแล้ว แต่เขานัดให้ไว้ พูดต่อพรุ่งนี้ต่อไปจึงยังตามมาที่เมืองไทรไม่ได้

วันที่ ๑๗ วันนี้เป็นวันแต่งตัวครั้งยศที่วุ่นอีกวันหนึ่ง ให้กระบี่ทองคำเพิ่มเครื่องยศพระยาไทร กับตุ๊กกระดุมเพชรเก้าเม็ดดำรับหนึ่ง ให้ตราพระยาปลัด จ.ม. พระเด็นณรงค์ฤทธิ รายามดา ม.ม. พระฤทธิไกรเกรียงเดช ท.ช. พระพิไธยสิทธิ์สงคราม ตนกุ่มหมัด ลูกพระยาเกไต หดวงชานินทรนิพัทธ จ.ม. ทั้งสามคน และแจกของต่าง ๆ แก่ผู้ที่ได้รับการรางวัลที่ไป ตั้งแต่พระยาสุรพดพิพิชเป็นต้น จนถึงดีดวันกรมการให้เงินแจกเป็นรางวัลไพร่ทำการ เมืองไทร ๔๐๐๐ เหรียญ เมืองปลัดเมืองสตูลเมืองตะ ๓๐๐ เหรียญ แล้วถ่ายรูปหมู่พร้อมด้วยเจ้านายขุนนางและเจ้าเมืองกรมการสามเมืองสองรูป พวกผู้หมิงมีหวั่นเต๊ะมารดาพระยาไทรเป็นต้นมาตั้ง ร้องให้แสดงความ

อาโดยหลายคน กลับมาลงเรือเหมือนอย่างเมื่อเวลาขึ้นบก พระยา
ไทรกับร่ายามุดาตงมาในเรือด้วย ได้ปรึกษาตกลงกันว่าจะทำไถ่เฮาส์
ที่แหลมบ้อมเก่าเพื่อจะให้เป็นประโยชน์แก่การค้าขาย และเป็นที่ระกุก
ในการที่ได้ไปเมืองไทรครั้งด้วย ตัวโคมจะตั้งออกมาจากกรุงเทพ ฯ
เล่าพระยาไทรจะทำ

ในเวลาเมื่อขึ้นอยู่ที่เมืองไทรเวลาน้ำตงคลื่นจัดทุกวัน วันนั้นก็
ตงมาเป็นเวลาจวนน้ำตงก็มีคลื่นโองแรง รอรับผู้คนจนบ่ายโมงกับ ๑๕
มินิตจึงได้ออกเรือ มาได้ประมาณชั่วโมงเศษเห็นเรือต้นทวงศ์ของ
พระอัยยวงศ์เด่นมา ชักธงบอกว่าปรีดิ์ รอเรือประด่งค์จะให้ตามมา
เป็นนานก็ไม่เห็นเด่นตามตองหันกลับลงไปรับ จึงได้ความว่าเรือนั้น
ต้นกำตงตงแล้วจะเด่นไปไหนต่อไปอีกไม่ได้เพราะตยิบรวุ ออกจาก
ปิ่นแต่เข้ามาได้เพียงนี้เท่านั้น จึงได้รับกรมหลวงเทวะวงศ์และคนที่
ออกไปด้วยกับพระอัยยวงศ์ขึ้นเรืออุบลเด่นต่อไป การที่กรมหลวง
เทวะวงศ์ได้ปรึกษาหารือกับแอกติงคองเวอนเนอและเรดีเดนเคาน์ซิดเดอ
เป็นการตกลงเรียบร้อยแล้ว ท่านพวกที่มาแต่ปิ่นแจ้งว่าเวลา
วานนี้คลื่นจัดอย่างยิ่ง ซึ่งมาวันนั้นถูกแต่เมื่อออกจากเมืองไทรนิดหน่อย
แล้วก็ไม่มีเลย เป็นคราวปลอดภัย

เรือถึงที่ทอดสมอตรงหน้าบ้าน พระยาระนอง ซึ่งเป็นที่ทอด เรือรบ
เวลา ๒ ทุ่ม ๑๕ มินิต พระองค์เจ้าสายสนิทวงศ์กับผู้ที่มาด้วย พระยา

รัตนเศรษฐี หดวงบริรักษ์โศหวีไธย(๑) หดวงทวี่ปดัยามกิจ จัน
 เต็กซุนลงมารับ เดือนกักรรยาพระยาระนอง เดือนดุษักรรยาพระยา
 หลั่งสวนกับลูกหลานลงมารับข้างใน นำหนังสือเรตเดนต์เคาน์ซิดเลอมี
 นัดกับกงสุลว่า ถ้าเรือมาถึงก่อนพระอาทิตย์ตกจะลงมาเยี่ยมในเรือ ถ้า
 พระอาทิตย์ตกแล้วจะมาหาที่บ้านต่อเข้าแต่งเต็มยศ พอถึงบนยามหนึ่ง
 แดว^๕กชนบก ชน^๕ทตะพานนำบ้านลงทเถ ตะพาน^๕นั้นเมื่อจะทำต้องไปขอ
 อนุญาต เพราะเขาห้ามมิให้ผู้ใดทำนอกจากตะพานของคอเวอนเมนต์
 แต่ภายหลังมาเรตเดนต์เคาน์ซิดเลอได้บอกว่ตะพาน^๕นี้จะยอมให้คงอยู่
 ไม่ให้ต้อง^๕รื้อ พอ^๕ชนตะพานก็เข้าในกำแพงบ้านไม่มีผู้คนดูเลย พระ
 องค์ในเมื่องบิณังมานั่งคอยรับอยู่ที่โรงริมกำแพงบ้าน ๑๘ รูป มาแต่
 วัดปุดติกอຍဝံသ ๕ รูป วัดบาคุตันจิงอิการ ๑ อันดับ ๑๑ วัดใน
 สมภาร ๑ พระเหล่าน^๕เลี้ยงสดแะนึ่งห่มเหมือนพระในกรุงเทพ ฯ จึง
 ได้ถามไถ่ความว่า พระวัดบาคุตันจิงนั้นเปนพระมาแต่กรุงเทพ ฯ ทั้ง ๑๒
 รูป อิการเปนพระพิธีธรรมอยู่วัดหงส์ดำรับเดียวกับพระชวัญ มีผ้า
 กราบจารร้อยปีแะงารศพลูกชายกลาง กับขอไร่อีกผืนหนึ่ง พระพวก
^๕นี้อยากจะให้ไปวัดมาก มาวิงวอนอยู่หลายครั้ง ทั้งจันติมเขียกซึ่งเปน
 หัวหน้าทายกที่สร้างวัดนั้น ก็มาถวายพระราชากุศลแะเศตมจะให้ไป

(๑) หดวงบริรักษ์โศหวีไธย (คอยู่หัง ณะระนอง) บุตรพระยาระนอง
 ต่อมาได้เป็นพระยารัตนเศรษฐี ผู้ว่าราชการเมืองระนอง เคย^๕อน
 เปนพระยาดำรงสุจริต งามงามเมืองระนอง

แต่ได้ยินข่าวว่าพระเมืองบึงบงกชอยู่ข้างเดียวชื่อนามาก ว่าหากินด้วยเชิงเป่น
หมอหงษ์ เดิมเข้าใจว่าจะเป่นหมอยา ต่อถามซ้ำจึงได้ความว่าเป่น
หมอเด่นห์ ไม่แต่พระ คฤหัตถ์คนไทยก็มีอีกมาก เรียกกันว่า “หมอ”
ทำการออกนอกออกตาไม่ซ่อนเร้น ว่า “หมอ” ในเมืองบึงบงกชด้วย
กันเห็นจะเกือบ ๓๐๐ คน เมื่อมาได้ฟังเรื่องราวที่นี้จึงได้นึกได้ถึง ได้
พบคนหนึ่งที่เมืองไทรเมื่อไปได้ถึงตัวที่บ้านพระยาสุรพล เจ้าหมอคนนั้น
เป่นแซกแต่พูดไทยได้ มั่นค้ำสำหรับแซกเรียกเนื้อ ว่าจะปกโขงไป
ในที่แห่งใด ๆ ได้ ได้ให้ตวงว่ามนต์นั้นคือภาษาไทย อยู่ใน
เรื่องธรรมเจริญจรเข้ แต่ทำนองนั้นเหมือนละคอนชาตรีไหว้ครู เมื่อถาม
ถึงการหากินก็บอกว่าหากินด้วยเป่นหมอ เข้าใจว่าเป่นหมอยาเหมือน
กัน แต่ครั้นเมื่อถามว่าเป่นหมออย่างไรก็บอกว่าเป่นหมอเด่นห์ อวด
ต่อไปว่าได้เคยทำให้ผู้หนึ่ง ๆ จนข้าหลวงไทยผู้หนึ่งก็ได้เคยให้ คุพด
กันหน้าเนยตาเนยไม่เป่นการต้องซ่อนเร้นเลย เพราะได้ยินข่าวเช่นนี้
จึงไม่ได้ไปที่วัดตามประสงค์ แต่การที่ได้เห็นพระก็เป่นที่ตักตักนาคฤหัตถ์
อย่างหนึ่ง จึงได้แจกปัจจัยให้พอสมควร พระยาจรรยา(๑) พระศรี
โศภณ(๒) และคนไทยที่อยู่เมืองบึงกับทั้งที่มาแต่เมืองภูเก็จหลายคน
มากอยรับ พระยาจรรยาป่วยเท่าจึงไม่ได้ลงไปรับในเรือ พระศรีโศภณ

(๑) พระยาจรรยาภูธร (คอซิมเติก ฌรณอง) ผู้ว่าราชการ
เมืองหลังสวน

(๒) พระศรีโศภณพิทักษ์ (คอซิมขิม ฌรณอง) ภายหลังได้เป่น
พระยาอภัยภูธรคหบดีศรีรักษา

ตามมาตั้งแต่เมื่อออกจากเมืองระนอง ที่บนเรือนผู้หญิงพวกภรรยา
พระยาระนอง พระยาหลังสวน พระจุฑา และมารดาภรรยาเด็กซุน
ทั้งพวกใหญ่มากคอยต้อนรับ เรือนเขาใหญ่โตกว้างขวางตกแต่งประดับ
ประดาด้วยเครื่องฝรั่งบ้างจีนบ้างพรักพร้อมงดงามมาก ตั้งซึ่งเป็น
แพรำผ้าคือมุ้งที่นอนมานั้น ตามประตูหน้าต่างก็อบกั้นฟุ้งไปทั้งเรือน การ
เลี้ยงกับบริวาร ทั้งกับเขาฝรั่งกับเขาจีนกับชาวไทย กตางคินั้นยัง
หิวค้ำอยู่จึงได้ขึ้นรถกับพระยาระนอง ไปเที่ยวดูบ้านเมืองบางแห่งในที่
ใกล้ๆ ดังเกิดได้ว่าไฟที่จุดด้วยน้ำมันมีโคโรเดียนระยะห่างกว่าบ้านเรา
มาก แต่เขาจุดสว่างจริงๆ เท่านั้น จำอะไรไม่มีใครได้ เพราะเมื่อครั้ง
ก่อนก็ไม่ได้เที่ยวไปแห่งใดนัก พักอยู่แต่ที่ศาลซึ่งแต่ก่อนใช้เป็นเตา
ฮอตได้เคยไปรับแอดเครตในที่นั้น กับวัดฝรั่งอีกแห่งหนึ่ง นอกนั้น
เดือนหมดทั้งเดือน ส่วนพระยาระนองนั้นขึ้นชื่อว่าชื่ออะไรเป็นภาษาฝรั่ง
แล้วเป็นจำยากอย่างยิ่งทั้งนั้น ทั้งเวลาที่มีดไม้ดูจะเห็นอะไรหนัก
เดือนๆ กลับมาบ้าน

วันที่ ๑๘ เวลา ๔ โมงเช้า มีดเคอส์กินเนอเวรติเคนส์ เคาน์ซิลเลอ
กับเมเยอร์เซเคอผู้บังคับการทหาร กับมีดเคอเบตผู้บังคับการไปตัสแตง
ตัวเต็มยศมาเยี่ยม แสดงความเสียใจในการที่ไม่ได้รับпенยศ และทวง
จะให้อยอมให้รับпенยศ ได้บอกเด็กเสียและขอเด็กที่จะไปดินเนอใน
วันเกิดกวัน ด้วยทราบดีว่าเขาเด็กคนอื่นจะไปด้วยไม่ได้ จึงเป็น
โอกาสที่จะบอกเด็ก เมื่อตกลงกันแล้วยังขอจะให้ไปดูทหารที่ฝึกหัด
ในวันเกิดกวัน และจะตามขึ้นไปบนเขารับเลี้ยงกตางวัน เห็นว่าเป็นวัน

เดียวกับที่เขาจะเลี้ยงดินเหนียวที่บ้านเขาคงจะเป็นความลำบากอยู่ จึงได้บอกขอเด็กเลี้ยงด้วย ได้ส่งหนากับมิดีเตอด์กินเหนียวด้วยเรื่องเมื่อกระนั้นคือเด็กกินเหนียว คนนั้นเป็นผู้ที่ได้มาอยู่ประจำในการที่มาเที่ยวในเมืองสิงคโปร์บ้างครั้งก่อน เคยไปไหนไปด้วยทุกแห่ง เมื่อกลับไปแล้วให้กรมหลวงเทเวศวงศ์ไปเยี่ยมตอบ

ก่อนนี้ไปรับผู้มาเยี่ยมเยียน คือพวกเมืองไท่ทงทั้งหมด ตั้งแต่พระยาไท่ทงเป็นต้นตลอดจนถึงพวกจั้นเมืองกุเก๋จ ไม่ใคร่มีเวลาดำรงจนบ่ายจึงได้ไปเที่ยว การที่จะกล่าวถึงเรื่องไปเที่ยวในหัวเมืองอังกฤษจะขอกล่าวแต่ย่อ ๆ พิดสารในที่บางแห่ง เพราะท่านทั้งปวงก็เคยไปเห็นด้วยกันโดยมากแล้ว เวลายี่สิบวันขึ้นไปเที่ยวเชิงเขา ที่นั่นคั้งแต่ก่อนเพิ่งจะเริ่มจับทำเด็กน้อย แต่เดี๋ยวนี้ได้ไปเห็นเป็นที่สวนสบายอย่างยิ่ง เห็นว่าดีกว่าสวนโบตันนิเกดคาร์เดนที่สิงคโปร์หลายอย่าง ที่สวนนั้นมีตำราซึ่งแบ่งน้ำเหลือจากใช้ในท่อให้ตกมาในระหว่างกลางที่ค่อยสูงลาดขึ้นไปตามลำดับจนถึงเขารอบข้าง กลางเป็นแอ่งสูงขึ้นไปโดยรอบ แต่เห็นที่ได้ทั่วถึง ฝ่ายที่สิงคโปร์นั้นศูนย์กลางแต่ก็ไม่สูงพอที่จะได้เห็นรอบ ด้วยเนินที่สูงนั้นกว้างเกินไป ถึงว่าที่สวนจะกว้างกว่าก็ดูเหมือนแคบ แต่เป็นที่แพ้น้ำมากอีกอย่างหนึ่งนั่นคือน้ำที่ขังเป็นน้ำตำราได้สะอาด ที่สิงคโปร์เป็นโคลนแดง ๆ ทั้งนั้นต้นไม้ไม่มีใครเห็นมีอะไร กุหลาบเล็กดอกเดียวก็ไม่มี พรรณไม้ที่มากปลูกว่าเป็นอย่างต่าง ๆ ก็ดูไม่สู้มากนัก สวนสาธารณะเรามีพรรณไม้มากกว่า ไปดูอยู่แต่ที่เรือนกด้วยไม้แต่พื้น มีต้นไม้ที่

เราไม่มีในบางกอกสักห้าหกลอย่างเท่านั้น แต่เขาคกแต่งดี ดูจะ
 เอาจามแต่พื้นที่มากกว่า ประสงค์ที่จะหาต้นไม้ปลูก เติบโตขึ้นไปได้
 ที่ถึงซึ่งน้ำแด่หน้าตกข้างบนก็ไม่แปลกปลาดอนใดกว่าแต่ก่อน ทาง
 ซีกที่เป็นแต่พื้นดินเป็นคัน ๆ เขาไม้กันอย่างป่า ๆ เท่านั้น เมื่อขึ้น
 ไปถึงที่น้ำตกถูกฝนต้องกอดบงมาอาศรัยร่มไม้ เพราะจะหาที่อื่นใด
 ซึ่งมีเครื่องมุงในสวนนั้นไม่มีเลย เว้นแต่ที่เขียนหนังสือไว้ที่หน้าคอกว่า
 ออฟฟิศหลังเด็กหลังหนึ่งอยู่ไกลออกไป นอกนั้นก็เป็นแต่เครื่องมุง
 อย่างโปร่ง ๆ สำหรับเรือนกด้วยไม้เท่านั้น ฝนตกว่าเรื่องไปจนไม่ได้
 เติบโตขึ้นไปไหนมากนักต้องกลับ

วันที่ ๑๙ จะไปคอเวอนเมนต์ออฟฟิศ แต่ยังไม่มีถึงเวลาที่นัด
 ผู้หญิงไปอยู่ที่ห้างรอบบินซัน จึงได้ตามไปดื่มน้ำที่ห้างนั้นสักครู่หนึ่ง พอ
 ถึงเวลากำหนดไปทีออฟฟิศ ออฟฟิศนี้คือที่ทำไมโกดตะพานโพเบียน
 ยาวเป็นกงฉากดูเป็นสง่างามดีอยู่ แต่ดูเหมือนถ้ากอดกับด้านหลังเป็น
 ด้านหน้าเดียวจะงามกว่า เรวดีเคนต์เคาน์ชิตเดอก็เห็นด้วยเช่นนั้น เดียววัน
 หน้าออกถนนริมทะเลด้านหนึ่ง ออกถนนที่ขึ้นมาจากท่าด้านหนึ่ง ใน
 นั้นมีออฟฟิศคอเวอนเมนต์ออฟฟิศว่าง แล้วไปดออฟฟิศเรวดีเคนต์
 เคาน์ชิตเดอ เขาให้ดูแผนที่โปรวินซ์เวดเดสดี ซึ่งจะได้ไปในวันไป
 เที่ยวเมืองไทโร แล้วไปดูบับติกเวกตีปาดเมนต์ มีคนนั่งทำแบบ
 ต่าง ๆ มากกว่า ๓๐ คน ว่าเวลานั้นบับติกเวกมาก แล้วไปดูห้อง
 ไทรเดซ เห็นมีแต่เครื่องไทรเดซเดี่ยวเป็นกอง แล้วลงไปชั้นต่างค
 ห้องไว้เงินซึ่งกันกรงเหล็กสักดีไว้ ให้ทหารรักษาอยู่นอกกรง แล้ว

ไปดูที่ตึกราส์แคมป์ในหนังสือคำคัญสัญญาต่าง ๆ ใช้เครื่องวัดด้วย
มือคงขาดเสร็จในตัว เขาว่าประโยชน์ค่าตึกรานี้เป็นที่ต้องรองภาษี
ฝิ่น ออฟฟิศอื่น ๆ ยังจะทำติดต่อกันไปอีก ที่นี่ยังตั้งค้างไว้ ด้านหุ้ม
กตองด้านหนึ่งไม่ได้ถือปูน

ฉันรถไปกับมิสเตอร์ดักกินเนอเตนฮอดดท์ทำใหม่ภายหลังที่มา
คราวก่อน เตนฮอดดท์อยู่ริมประตูบ้านที่ไปอยู่ที่เดียว เป็นปลาย
สนามหญ้าสำหรับเมือง ได้ขึ้นไปดูชั้นบนเห็นมีฉากโรงละครคอนแ
ระย่าแวกกับเก้าอี้เป็นอันมาก ดูกว้างขวางกว่าเตนฮอดดท์เก่า ออก
จากเตนฮอดดท์ไปดูเคาเวอนเมนต์เฮาส์ ซึ่งทำใหม่ใกล้ไปข้างเขา
ห่างจากนี้ ๔ ไมล์ เขาว่าซึ่งไปทำที่นั่นเพราะประสงค์จะให้ได้สนาม
แข่งม้าอยู่น้ำบ้าน แต่ใกล้โรงทหารที่เรียกว่าดีปายไลน์ด้วย ที่
ซึ่งทำบ้านนั้นเป็นส่วนมะพร้าว ตัดต้นมะพร้าวลงแต่เฉพาะที่เป็นตัวคัก
คักนั้นทิ้งแล้วใหม่ ๆ ถนนทางที่จะเข้าบ้านก็ยังกำลังทำ ที่ดินในบ้าน
ยังไม่ได้ทำอะไรเลย คักไม้สูงใหญ่หนัก ด้านหน้ามีเจดีย์โรงม้ห้อง
รับแขกใหญ่ ต่อเข้าไปข้างในเป็นหลังยาวกั้นห้องสองข้าง ม้ห้อง
อยู่ใต้คักข้างละด้านห้อง ด้านหลังเป็นเจดีย์โรงหันไปหาเขาตัง
กตองใหญ่ สำหรับคักคนนอนเขา เครื่องตกแต่งก็ยังเบาบางเพราะ
เป็นแรกมาอยู่ ม้ห้องเด็กเป็นออฟฟิศสำหรับบ้าน เมื่อไปถึงเขา
นำแผนที่ซึ่งคิดจะทำทางรถไฟ ตั้งแต่เมืองบีนังลงไปถึงสิงคโปร์
บรรจบกับทางซึ่งมีอยู่แล้วเดี๋ยวนี้ ที่ไต่ฝั่งแต่ที่กวาดาลุมปอร์ ทาง
จะออกจากบีนังนี้ประสงค์จะข้ามแดนเมืองไทรในทุกฤดูร้อนออกไปต่อแดน

เปเรที่คดองเตดามา “พด” ในเรื่องนี้จะให้คดองเตดามา เวลาก็ไป
 นั้น พบกับคนเรือรบวิตันดาคนหนึ่งกับกงซูลวิตันดา แดมีเตอ์
 เบิซมายีเตเรคส์ผู้ใหญ่กับเมีย ต้องคนข้างหลังน้อยอยู่ในเรือนนั้นด้วยเตียง
 หน้าขา (ซึ่งดูเป็นการใหญ่ยากอย่างยิ่งของฝรั่งอย่างหนึ่ง) แดวีซนรค
 ตามไปพบกระบวรข้างในกตัมมาจากสวนเชิงเขา ขากลับแะที่สวน
 แห่งหนึ่งเป็นบับติกการ์เดน มีต้วตชแบกแรดเวอยู่ในนั้น เวลาที่ไป
 กำดัพบดวงคนใดคนดองเตน ดูชอบเป็นที่ดูดี ในพื้นสวนนั้นเป็น
 แต่เรื่องปลุกหญ้า ต้นไม้เกือบจะบอกว่าไม่มีอะไรได้นอกจากต้น
 ต้นทมชะบา กับดอกเห็ดตงๆที่เรียกว่าบานบุรี เป็นแต่ดวงทำด้น้อย
 หนึ่งเท่านั้น

วันที่ ๒๐ ลงเรืออยู่ไทยราชกิจที่หน้าบ้าน พระยาไทรป้วยเป็นเจ้า
 ละครันตะครอมมาตงแต่เมืองไทรแก้ว แต่ยังไม่รับเลยจนมาถึงนี้ก็ยัง
 คือมาทุกวันไม่ได้ขาด ที่บ้านมีตงแห่ง คือบ้านเดิมของเจ้าพระ
 ยาไทรแห่งหนึ่ง ซ้อบ้านพระยาเกไคศวรินทร์อีกแห่งหนึ่งก็ไม่ไปอยู่
 มาเข้าโฮเตลอยู่ในที่ใกล้ วันนั้นเป็นวันจะไปกวาดามุดา มาเตรียม
 ตามแต่ดีใจ แต่ตัวร้อนจัดมากต้องได้กันเป็นหลายครั้งจึงได้ยอมไป
 พระยาสุรพลมาตงเรือไปด้วยแทน แด่นตรงไปประมาณตักตองชั่ว
 โมงถึงปากอ่าว มีเรือพายดำละ ๑๖—๑๗ คนขึ้นไปหา ๓๐ คน บัก
 ฆข้างท้ายเรือออกมารับตบตองดำ มีกรุยขาวกรุยดำตามร่องเรือ
 เข้าได้โดยสะดวก ที่ริมทะเลแดริมคดองตงตองปากน้ำคือฝ้ายเราแด
 ฝ้ายอังกฤษมีคันมะพร้าวเต็มตดอด แต่มีบ้านเรือนผู้คนได้แต่ยเสมอ

กัน คือเข้าไปข้างในปากข้างกวาดามุดา มีตัมมะพร้าวติดเนื่อง
กัน เข้าไปจนถึงหมู่บ้านใหญ่ ฝ่ายอังกฤษมีที่ว่างเป็นหย่อม ๆ ที่
ตรงทำขึ้นบ้านกวาดามุดาข้ามมีโรงเดี่ยวหลายโรง สำหรับรับไม้ข้าง
ฝ่ายเมืองไทโรไปเรื่อย ในเวลานั้นเห็นอหฺดากมา ตะพานที่ทำไว้
รับเกือบจะจมน้ำทีเดียว ที่ตะพานนั้นทำมีหลังคาตกแต่งด้วยต้นไม้
ใบไม้แดง ตามทางก็รายเสาปักขงตลอด ใช้ธงข้างทั้งต้น มีทหาร
ซิกิริย ๒๔ คน จันตูกำแต่งตัวอย่างผู้ดีคอยรับประมาณ ๑๒ คน
ถนนนั้นเป็นสองแยก แยกหนึ่งไปบ้านพระยาเกไต แล้วไปถึงตำบล
มะระโบ ซึ่งเปนมืองเก่าของเมืองไทโรตั้งอยู่ในด้านอันหนึ่งชื่ออย่าง
เดียวกัน ทาง ๕ ไมล์ ถนนแยกข้างขวามือไปลงคลองซึ่งขวางอยู่ใน
ระหว่างแม่น้ำมะระโบกับแม่น้ำกวาดามุดา เรียกว่าสุ้งไครด์ เรือ
เคียวไปมาได้ แต่ปากคลองนั้นอ้อมคดไปออกเห็นหมู่บ้านขึ้นไป ปลาย
ถนนจึงได้ตกคลอง ตามริมข้างถนนเป็นตึกตลาดทั้งสองแยก แน่น
หนาว่าตลาดจีนเมืองตานีมาก ตรงเรือที่ตะพานข้ามคลองไปขึ้นที่
พักซึ่งทำไว้สำหรับเจ้านายออกมาตรวจการ ในเวลาข้ามนั้นมีพยุ
จมีตัมมะพร้าวผลมาก เมื่อไปขึ้นที่พกนั้นแล้วจึงไม่ได้ไปเที่ยวข้างไหน
ต่อไปได้ พระยาศุรุพตนำอับดุลรามันซึ่งเป็นกรมการรักษาดำบล
มาแต่ครั้งเจ้าพระยาไทรมาหา แดได้สนทนากับพระยาศุรุพตด้วยเรื่อง
ที่ตำบลนี้ เขาว่าที่นาคำบถกวาดามุดาเป็นที่ดีกว่าตำบลไทรซึ่งเรียก
ว่าโปรวินศเวดเดสต์ บุเกตมาเริ่มซึ่งอยู่ติดต่อกันไป แดเห็นเหมือน
ตั้งอยู่ที่ปากคลองนั้น มีคนอยู่ประมาณ ๓๐๐๐ เศษ ว่าที่แผ่นดินนั้น

ที่ตำบลหนึ่งเรียกว่าแม่น้ำกระดาเบา เป็นทางร่วมแดนสงขลาตานี
 รมันเประต่อเมืองไทร โจรผู้ร้ายชุมอย่างยิ่ง ผู้ร้ายดักกระบือเป็นพัน
 โคกระบือเค็ดรทางนั้นต้องเสียภาษีทุก ๆ เมือง เดียวกันได้จัดโปดักขึ้น
 ไปรักษาดำบดปะไคไปรอกัแห่งหนึ่ง เป็นบ้านตำบลใหญ่ เพราะเป็น
 ที่รับสินค้ามาแต่เมืองตานี คือขงไม้คอกหวายเปนต้น

ที่เรือนที่พักคนคอกแต่งอย่างเรียบร้อยได้ ชนเครื่องฟอนิเซอเกอมา
 จากเมืองไทร จัดโต๊ะที่เตียงเจ้านายชั้นบน ที่เตียงขุนนางชั้นล่าง ได้
 ให้พระยาสุรพลนั่งโต๊ะด้วย เตียงแถวเวลาบ่าย ๓ โมง ลงเรือไปออก
 ปากคลองตรุดขึ้นที่บันไดคิถาฝั่งข้างอังกฤษเรียกว่าประมาตัง บันดา
 หรีมโรงฝากระดานเป็นที่เก็บค่าธรรมเนียม แต่ที่โปดักอยู่ต้องหัด
 มีคนขาวยืนคอยต้องคน พวกมลายูล้อมมุงอยู่เป็นอันมาก ในที่นั้น
 มีคนแก่มายืนอยู่ด้วยคนหนึ่ง ถ้ามักไม่ได้ความว่าเป็นผู้ใด ด้วย
 พระยาสุรพลไม่ได้ลงเรือมาด้วย ร่ายามุดาซึ่งมารับทางบกก็ฟังมาถึง
 ด้วยหนทางฝนตกมาลำบาก ต่อขึ้นรถแถวจึงทราบว่าเป็นพ่อตา
 พระยาสุรพล เป็นปิงอุนนายอำเภอแต่ผู้ควบคุมคนหมวดหนึ่งในแขวง
 ไปรวินค์แวงเดดต้นนั้น เอร่ายามุดาขึ้นรถมาด้วย ร่ายามุดาคน
 นี้ไว้กรียายังเป็นเด็ก การงารอันใดก็ยังไม่ได้ทำ แต่เป็นคนพูดจา
 ตรง ๆ พูดอังกฤษพอไปได้ สันทนากันไม่ต้องมีด่าม ดูอริยาศรัย
 เป็นคนดีน่าเอ็นดูมากอยู่

ทางที่มาในแดนอังกฤษถนนกว้างเพียงสามวาไว้ให้ช้างออกขึ้นต้อง
 ข้าง เหลือที่ตรงกลางอยู่ในดักเจ็ดศอกแปดศอกถมศิลาแขว ที่ใช้

ทางแคบเพราะที่เหล่านักรัถต้องตั้งต้น รถเช่นนี้มีหลายคัน ตาม
 ข้างทางที่มากี่เป็นสวนมพร้าวปากข้างริมทะเล ปากข้างโน้นเป็นทุ่งนา
 บ้านเรือนคนรายไปในหมู่สวนมพร้าว นาน ๆ ก็ไปเจอบ้านหมู่ใหญ่
 เป็นตลาดหลังคาจากแถวยาวบ้าง เป็นคึกแถวบ้าง ถ้าเป็นที่ตำบล
 หมู่บ้านใหญ่เช่นนี้ก็มีโรงโปติศประจำอยู่เป็นโรงฝากกระตาดทำดี หลัง
 เดี่ยวบ้างสองหลังบ้างตามตำบลใหญ่ตำบลเล็ก แต่มีโรงเรียนฝากระ-
 ตาดสามห้องห้าห้องหลาย ๆ ไป วันนั้นพบเด็กห้าโรงหกโรง คอแวน-
 เมนต์ออกเงินให้ทำเป็นกำหนดโรงละ ๓๒๐๐ เหรียญ แลจ่ายเงินเดือน
 ให้ครูสอนหนังสือมดอายุอย่างเดี๋ยว แต่มีศเคอรัถกินเนื้อว่าเห็นแพงไป
 แลทำขึ้นก็ไม่ใคร่จะถูกใจของครูแลถูกศิษย์ที่มาเรียน ว่าเดี๋ยวนจะคิด
 ลดราคาให้น้อยลงแลให้ทำเองตามชอบใจ คุบ้านเมืองเขาอยู่ข้างแน่น
 หนามาก มีจันน้อยมดอายุมาก ทางที่มานับลงไปข้างชายทะเล ต้อง
 เปลี่ยนม้าพักหนึ่ง ต่อมาข้างปดายผ่านเข้าไปในกลางสวนมพร้าว เพราะ
 ที่จะลงใกล้ทะเล ด้วยสวนมพร้าวมีอยู่ข้างริมทะเล เมื่อจวนจะถึงท่าทาง
 เดียวลงไปแลเห็นทะเลที่เดี๋ยว เดิมทีเรดิเคนต์เคาซิดเลอแนะนำจะให้ไป
 ลงที่ท่าบัตเคอเวอค แต่เห็นจะเป็นเพราะเข้าใจกันว่ามีสะพาน เรือก็
 ไปจอดรับอยู่ที่สะพาน รถก็พาไปที่สะพาน ก็เข้าใจว่าเป็นบัตเคอเวอค
 ต่อภายหลังจึงได้ทราบว่าท่านนี้เรียกปากันดอนกะจิ มีโรงแถวบ้างคึก
 บ้างเป็นตลาด ที่สะพานเป็นสะพานเหล็กมีหลังคาคลุมเรียบร้อยดีแต่เก่า
 คร้าผุแล้ว ตั้งแต่ฝนตกแล้วไม่หยุดเลยมาจนตลอดทางร้อนน้อยหรือใหญ่
 รถมาเดียวซึ่งตามมาภายหลังก็ไม่ทัน เมื่อลงจากรถมี ๕ คน ทั้งพระ-

ยาเทเวศร์ซึ่งนั่งมาบนที่ดาร์ถิ แต่โปติศเขาก็มีอักษาศรัยดีช่วยได้คน
 แหกช่องให้ แต่มันช่างโจทย์กันเสียจริง ๆ ว่าคนไหน แหม่มฝรั่ง
 ต้องคนกระซิบทายกันจนเราไต่ขึ้น ตกตงเป็นเบ็ดหมวกให้ พอลงไป
 ถึงเรือรถข้างหลังจึงได้มา พระยาชดยทชเป็นผู้พาเรือกลับมาทางทะเลว่า
 คลื่นใหญ่อย่างยิ่ง เรือดิบต้องกระเซี่ยงซึ่งตกมาถึงเตาเผาานหัก ถ้า
 เราไปเข้าตักนิตหนึ่งคงจะถูกพยุเมื่อเข้าปากอ่าว กลับมาถึงบ้านเวลา
 บ่าย ๕ โมงเศษ

ณวันผู้หญิงไปตแต่งารที่บ้านจันแห่ง ๑ แล้วเวลาจะไปห้างจันซึ่ง
 ยาวลึกลงไปตแต่งารที่บ้านจันแห่ง ๑ แล้วเวลาจะไปห้างจันซึ่ง
 ติดอยู่กับห้างโกวานของพระยารัตนเศรษฐี ดูที่ห้างโกวานก่อน เพราะ
 เป็นที่ที่ไต่ขึ้นซื้อเตียงอยู่เดิมไม่ขาด การที่ไต่ลงมาไปห้างเตียงถาง
 คั้น เพราะกตางวันมีพวกแซกตุมากนัก แดพวกจันเหล่านี้เป็นพวก
 พ้องฤอยู่ในความเกียจของพระยารัตนเศรษฐีทั้งนั้น เจือเป็นการ
 รับผิดชอบมากกว่าเป็นการไปซื้อของ แดไปห้างจันดูตุนกว่าห้างฝรั่ง
 มาก เพราะมีเรื่องขันเกรเกนังหาแก้หัดไม่ได้



พระบรมรูปทรงม้าพระอิริยาบถที่ชาวเผ่าเผดเจเกอะพงัน

พระราชหัตถเลขา
เรื่องเด็จเจ้าประพาสแหลมมลายู
คราว ร. ศ. ๑๑๗

พระราชหัตถเลขาฉบับที่ ๑

ข้าวงเมืองนครศรีธรรมราช

วันที่ ๒ กรกฎาคม รัตนโกสินทรศก ๑๑๗

ถึงท่านกลาง กรมหลวงเทเวธวงศ์

ด้วยระยะทางที่ฉันได้ออกมาครั้ง^{๕๕} ได้ออกจากเมืองสมุทร
ปราการเวลาค่ำมืดคืนแถมอ่อน ๆ วันที่ ๒๔ เวลาย่ำค่ำถึงเกาะพัง
ทอดที่อำเภอธารเด็จคนหนึ่ง รุ่งขึ้นเวลาเช้า ฉันไปดูตำราที่พบใหม่
โดยเรือกระเชี่ยงเรือไฟเล็กตาก ข้าวนัดข้าวดเด็จไปหน่อยหนึ่ง ต้อง
ขึ้นเคียวบกไปทาง ๒๐ เค้นจึงได้ถึงนาคก เดียวกันไปได้ตามริมตำราอีก
๘ เค้น น้ำไม่ตื้นจะมากนัก แต่ยังดีกว่าธารประพาสหน่อยหนึ่ง จึงได้
ให้ชื่อว่า ธารประเวศ จารึก จ, ป, ร, แด่ชื่อธารแด่กดับมาขึ้นธาร
เด็จเจ้า อาบนานาที่นาคกชั้นต่าง เวลาย่ำฝนตกหนัก ศาสดาที่ทำได้ไม่พอ
ที่จะบังฝนได้ จึงต้องกินเข้างาก้างฝน เปียกบ้างแห้งบ้าง แด่กดับ
มาลงเรือ เวลาค่ำออกเรือจากที่นั้น

วันที่ ๒๖ เวลาบ่ายถึงเมืองสงขลา เวลาบ่ายพระยาเสนาณรงค์
ฤทธิ รายามุดาเมืองไทร กับคนกุมหมันบุตรพระยายุทธการโกศล
พระยาปลัด มาคอยรับอยู่พร้อมด้วยข้าหลวงและผู้ว่าราชการเมือง
กรมการเมืองสงขลาเมืองพัทลุง เวลาเย็นได้ขึ้นไปมัสการพระเจดีย์
แถวศาลาซึ่งได้สร้างไว้ที่เขาตังกวน เขาตัดทางลงมาถึงริมทะเล ขึ้นที่
แหลมทราย ตรงไปเขาตังกวนแต่แยกอ้อมเขาไปถึงเมืองอีกทางหนึ่ง
แม่เด็กได้ไปเที่ยวตลาดในเวลาเย็นวันนั้นโดยทางบกใช้รถม้า

วันที่ ๒๗ ได้ลงเรือกระเชี่ยงไปขึ้นที่เมือง คู่ออฟฟิศที่ว่าการเมือง
แถวศาลาตามณฑล ศาลาอำเภอ ซึ่งได้ตั้งในที่จวนเก่า ได้ฟังอ่านคำ
พิพากษาแล้วจึงไปพักที่ ๆ อยู่ข้าหลวงเทศาภิบาล(๑) เวลาบ่ายไปดู
ถนนตลาด แถววัดมณีนิมิตวาสซึ่งพระรัตนมุนี(๒) เจ้าคณะมณฑลพึ่งมา
ถึงแถวจะจำพรรษาอยู่วัดคอนเญ มาคอยรับอยู่ในที่นั้นด้วย แล้วขึ้นรถ
ไปดูถนนรอบกำแพงเมือง ซึ่งได้ทำขึ้นภายหลังฉีกถนนจากยาวา ปลุก
คันไม้ริมทางแถวเสร็จพอใช้ได้ยังไม่สู้แข็ง เวลาเย็นมีพายุฝน ต้องพัก
อยู่ที่บ้านพระยาวิเชียรคีรี(๓) จนสงบแล้วจึงได้กลับลงเรือ การทั้งปวง

(๑) พระยาสุขุมนัยวินิต (คือเจ้าพระยาอมราช บัณ ธุขุม) เปนข้า
หลวงเทศาภิบาล

(๒) พระรัตนมุนี (แก้ว) วัดประยุรวงศ์ ต่อมาได้เป็นที่พระเทพมุนี
แล้วเลื่อนเปนพระธรรมเจดีย์มาอยู่วัดพระเชตุพน

(๓) พระยาวิเชียรคีรี (ชม ณ สงขลา)

ในเมืองสงขลาแต่เห็นปรากฏได้ว่าจำเรียดขึ้นทุกสิ่ง

วันที่ ๒๘ ได้ขึ้นม้าไปสวนพระยาวิเชียรคีรีที่หน้าเขาเทวดา(๑) ระยะทาง ๒๐๐ เส้น ทางนี้เป็นคันทางที่จะไปเมืองไทร เป็นทางที่ยังเรียบร้อยดี ไปแยกถัดคลองดำโรงไปหน่อยหนึ่ง ทางข้างขวาไปเมืองไทร แต่ว่าทางนี้มีที่พรุห่ม ซึ่งตัดถนนข้ามไปแต่เดิม ทางจึงได้ไต่ย้อยค่อนหนึ่ง แยกข้างซ้ายเป็นทางที่ไปสวนพระยาวิเชียรคีรี ปลายถนนนี้หมดอยู่เพียงนำสวน ต่อไปก็เป็นทางเคียวไปเมืองเขมมถายฝั่งตะวันออก ในที่สวนนี้มีปลูกมพร้าวแดงเป็นที่หองซุยฝั่ศพแดงอยู่พักอยู่จนเวดามายจึงได้กลับ เวลาค่ำออกเรือ

วันที่ ๒๙ เวลาเช้า ถึงที่ทอดหน้าเมืองถันตัน พระยาถันตัน รายนมดา พระรัชฎาธิบัตบุตร ลงมา ได้ให้สัญญาบัตรพระยาถันตันเป็นพระยาเดชานุชิตจางวาง รายนมดาเป็นพระยาพิธิภักดี พระยาถันตัน พระรัชฎาธิบัตบุตรเป็นพระโยธิปฎิยุทธรายนมดา(๒) แล้วได้ขึ้นไปเมืองถันตัน คราวนี้ที่ปากน้ำเปิดช่องใหม่ ระยะทางใกล้ขึ้นกว่าแต่ก่อน การรับรองที่เมืองถันตัน จัดเรียบร้อยแข็งแรง

(๑) สวนนี้เรียกกันว่า “สวนคุณ” แต่เจ้าของชานนามว่า สวนวัชฌ์วัน

(๒) การที่ทรงตั้งเป็นจางวาง พวกมถายถือว่าทรงตั้งเป็นสุดค่าน เจ้าเมืองเป็นแต่รายา จึงพอใจเป็นจางวาง แต่คงว่าราชการเมืองอยู่นั่นเอง เป็นประเพณีเช่นนี้มาถึง ๓ ชั่วคน

ตั้งขึ้นไปกว่าเดิม ใช้เรือจอดแทนกรวยร้องน้ำ บั๊กของชาวคงแต่
ปากน้ำขึ้นไปตลอดจนถึงเมือง ถึง ๖๐๐ ลำเศษ เรือแห่แห่ตามก็มาก
เป็นจำนวนเรือเกยตื้นถึงพันลำ ปลุกพลับพลากลางสนาม ในระหว่าง
ด้านหลังพลับพลาที่บ้านเจ้าเมืองตั้งร้านขายผ้า & แแถวประมาณสัก ๖๐
ร้าน มีร้านของกินด้วยนอกอีกข้างตะแถว ตั้งเป็นอย่างร้านบาซามดาญ
ฤชาวา มีหลังคาเตี้ยกว้างตลอด ทางไปด้วยผ้า ญาติพี่น้องของทง }
ชาย }

ตั้งคั้งมานพรักพร้อมกันต้อนรับเลี้ยงคั้งนิทสนม เหมือนอย่าง หัวเมือง
ไทยๆ เวลาบ่ายกลับลงมา มีพยุแดฝนตั้งเมื่อจวนจะถึงปากอ่าว จึง
ได้ขึ้นพักอยู่บนที่พักซึ่งพระยาถนงค์ตนลงมาคอยรับอยู่ที่ปากน้ำนั้น จน
ฝนหายจึงได้กลับลงมาเรือ ออกเรือเวลาค่ำ

วันที่ ๓๐ เวลาเช้าถึงเมืองตรังกาน พระยาตรังกานไปด้วยเป็น
เห็นขาวเปิดไป จึงให้คนคุมคชาและคนก่อนๆ ซึ่งเข้าไปกรุงเทพฯ
ลงมารับในเรือ พระราชชนกก่อนในเวลาเช้า เพื่อจะไม่ให้แตกร้อน
เพราะรถชนด้วย พระยาตรังกานรับที่ประตูเรือน เมื่อเจยงนำพาแล้ว
จะไปเที่ยวตลาด ก็ให้พี่น้องบุตรภรรยาซึ่งไม่เคยออกนอกบ้านเจยงนั้น
ตามไปด้วยจนตลอดเวลาถับ ฉันทันต่อเวลา ๔ โมงเช้า มีเรือทอด
คอตักกันตลอดด้านทาง ๒ ข้าง ตั้งแต่ปากอ่าวจนถึงหน้าเมืองและเรือ
ตามเป็นอันมาก พระยาตรังกานให้บุตรชายคนใหญ่อายุ ๓๐ ขวบ กับ
ญาติพี่น้องทงตั้งลงมาคอยรับอยู่ที่ท่าหน้า พระยาตรังกานคอยรับอยู่ที่
พื้นดินหน้าบาไถ (หนอง) คูหาการรูปร่างอ้วนพีบริบูรณ์แต่ปลุกเปิด

เคียวรบต้องถือไม้เท้าไปไม่ได้ไกล ต้องพุงเข้าข้างต้องข้าง ก้าว
 ขนสูงไม่ได้เลย ต้องเข้าปักคันขึ้นไป ได้ได้ถามดูลักษณะอาการทำนอง
 กรมพระราชวังบวรวิไชย แต่เห็นจะยังไม่ถึงกรมพระราชวัง คง
 จะมีเวลาย้าย เพราะป่วยอยู่ครั้ง ๒ เดือนพุงจะคลายขึ้น เมื่อนั่งที่
 บาใดในที่ประชุมคนหลายร้อยคนครู่หนึ่งแล้ว จึงได้ไปยังเรือนที่อยู่
 ซึ่งย้ายเข้าไปอยู่ริมกำแพงเมือง เรือนนั้นพุงทำขึ้นใหม่หลังนอกเป็นคอก
 ลักษณะเรือนกรุงเทพ ฯ แต่ข้างในเข้าไปยังเป็นเรือนฝากระดานอย่าง
 มลายู การตกแต่งเป็นอย่างกรุงเทพ ฯ มีแขวนรูปภาพพระป้า และ
 ในห้องนอนมีเตียง ครุฑครุฑขึ้นมาก การเลี้ยงก็มีเครื่องโต๊ะอย่าง
 ใหม่ ๆ ตลอดจนการแต่งเนื้อแต่งตัวเป็นชั้นใหม่ขึ้นเก่า พวกหนุ่ม ๆ
 เป็นอย่างกรุงเทพ ฯ พวกเก่า ๆ คงแต่งตัวอยู่ตามเดิม แต่ออกมาจับ
 พร้อมกันหมดทั้งแก่ทั้งหนุ่มผิดกว่าแต่ก่อน เมื่อแต่ก่อนนั้นคนเก่า ๆ
 ไม่ใคร่ออก เมื่อเลี้ยงดูกันตามเคยแล้วก็กลับลงมาในเวลาเที่ยง พระ
 ยศวรังกานูมีความปราถนาจะเข้าไปกรุงเทพ ฯ เป็นอย่างยิ่ง โดยจริง
 เพราะเคยสนุกและเป็นที่พอใจเสียแล้ว ถ้าจะเทียบกับเมื่อคราวกลับ
 จากยาวาและครั้ง ก็ผิดไกลกันเป็นอันมาก ครั้งนี้ดูสนิทสนมไม่ผิด
 กันกับเมืองกัณฑ์

เวดาบ้ายออกจากเมืองตรังกานูมาทอดที่เกาะริดัง เวดาเย็นขึ้น
 หาด ครั้นเวดา ๘ ทุ่มออกเรือจากเกาะริดัง

วันที่ ๓ เดือนกรกฎาคม เวดาเที่ยงถึงบางนราแขวงเมืองสาย
 บุรี หลวงพรหมภักดี ข้าหลวง พระยาหนอง ก พระยาฝ่าย พระ

พิพิธักดิ์ ผู้ช่วยเมืองตานี พระโยธานุประดิษฐ ผู้ช่วยเมืองยะหริ่ง กับ
 ข้าหลวงประจำเมืองแขกลงมาหาในเรือ เวลาค่ำขึ้นบก เขาคงพบกับ
 พตาไฉ่เหมือนหมู่บ้าน พระยาเยหริ่ง พระยาเยตา พระยาระแงะ หลวง
 จันคณานุรักษ์เมืองตานีคอยรับอยู่ในที่นั้น ที่ตำบลบางนราเป็นภาค
 ภูมิดีมาก เมื่อเช้าช่องปากน้ำไปนิดเดียวก็ถึงลำน้ำใหญ่ ซึ่งขึ้นไปได้
 ถึงเมืองกตันคันเมืองระแงะ หมู่บ้านใหญ่ที่ตรงปากช่องมีเรือนและ
 สวนมะพร้าว จำนวนคนในที่นั้นถึงพันเศษ ต่อขึ้นไปข้างเหนือน้ำก็มี
 บ้านเรือนรายไป มีต้นมะพร้าวมาก พระยาดำและพวกเมืองดำได้
 ตั้งโรงจักรทำแป้งมันดำโรงในที่นั้น มีเรือเมดตั้งคิโปรมาทอดอยู่ลำ
 หนึ่ง รับันทุกเบ็ดไก่โคปตามพร้าว และเรือใบขนาดใหญ่ ๆ หลายน
 ลำ สินค้าออกจากที่นี้มาก ดังเกิดดูว่าไฮภูมิที่ดีกว่าตำบลคุดูบัน ซึ่ง
 พระยาดำลงมาตั้งอยู่เป็นเมืองใหม่นั้น เวลาค่ำออกเรือจากบางนรา
 วันที่ ๒ เวลาเที่ยงจึงมาทอดในที่นั้น บันดาคนที่มาทั้งปวงมีความ
 สุขสบายดี กำหนดจะได้ขึ้นเมืองนครศรีธรรมราชในเวลาพรุ่งนี้ ค้าง
 อยู่ ๔ คืนแล้วจึงจะได้ไปเมืองหลังสวนและเมืองชุมพร จะกลับถึง
 กรุงเทพฯ ตามกำหนดเดิม ขอให้เรอนำข้าวทองนี้ แจงให้พระบรม
 วงศ์และข้าราชการฝ่ายหน้าฝ่ายในทราบด้วย

สยามินทร์



พระมหาธาตุ เมืองนครศรีธรรมราช (รูปทรงถ่าย)

พระราชหัตถเลขา ฉบับที่ ๒

เมืองหลวง

วันที่ ๘ กรกฎาคม รตนโกสินทร ศก ๑๑๗

ถึง ท่านกษัตริย์และกรมหลวงเพชรวงษ์

ด้วยเกล้าที่ได้จดหมายเข้าไปครั้งก่อนจากปากข้าเมืองนครศรี
ธรรมราชแล้วนั้น ครั้นรุ่งขึ้นวันที่ ๓ กรกฎาคม ได้ลงเรือกระเชียง
ไปเข้าทางปากกระพูน ปากนี้อยู่เหนือปากพญา เรือเข้าทอดได้ไกลดีกว่า
และไปในลำคลองซึ่งมีน้ำลึก ไม่ไกลเหมือนทางปากพญา ขึ้นที่บ้าน
กระพูนเดินไปโดยถนนซึ่งพระยาสุพรรณย์ วินิตต์ใหม่ไปบรรจบ ถนนสาย
โทรเลข ซึ่งได้ตกแต่งขึ้นกว้างขวางเรียบร้อย ถ้าไปขึ้นท่าแพในเข้า
ไป ตรงทางสายโทรเลขทางขึ้นเข้าไปอีก ๔๐ เส้น นั้นได้ขึ้นที่บ้าน
ปากกระพูนทาง ๒๗๐ เส้น ถึงที่พักต้นประดู่หน้าเมือง ตั้งแต่ขึ้นบกไปก็
ได้เห็นแปลกไปกว่าเดิม ถนนหนทางและเรือนร้านริมถนนซึ่งได้รื้อ
วันเข้าไปบางแห่ง ตัดทำวงกตสูงชันขึ้น คพานข้ามคลองเป็น
คพานทำใหม่ของถาวร ได้พักอยู่ที่ใต้ต้นประดู่ซึ่งตกแต่งเป็นพลับพลา
เวลาบ่ายได้เข้าไปนมัสการพระมหาธาตุ มีการเวียนเทียนสมโภช
ถวายพุ่มและถวายเทียนร้อยถวายไตรพระครูฐานานุกรม ๓๐ รูป แล้ว
สวดมนต์มีตะกอนของราษฎรเรียรายกัน จุดดอกไม้เพลิง รุ่งขึ้นวัน

ที่ ๕ มีโนราห์ที่พลับพลาและฟังพระสงฆ์สวดภาณยักษ์ซึ่งเป็นพิธีสำหรับ
เมือง สวดทำนองเดียวกันกับที่กรุงเทพฯ แปรต่างกันแต่ที่ขึ้นที่ลงเด็ก
น้อยนำฟังกี่ ฉันทังให้ห่มผ้าพระมหาธาตุ พวกราษฎรพากันมีใจยินดี
ด้วย ตั้งกระบวรแห่แต่ตลาดท่าอ่าวผ่านหน้าพลับพลา ผ้าที่ห่มนั้นเป็นผ้า
แดง ๗๐ พับเพดาะต่อกัน และทำเป็นหัวมังกรต่อข้างต้นผ้า ผืนผ้า
นั้นคล้าย ผู้ที่ช่วยแห่ถือคติไปบนศีรษะ เป็นธรรมเนียมเขาต้องแห่เช่น
นี้ทุกปี เวลาบ่ายฉันทังเข้าไปในเมืองฟังข่าวระความ ศาลเมืองซึ่งตั้งอยู่
ที่โรงพิธีเก่าในจวน (ฤาในวัง) และนมัสการพระพุทธลีหังค์ แล้วไป
วัด ตั้งพระมหามังวงเปรียญ ๔ ประโยคซึ่งแปดงเป็นธรรมยุติกา เป็น
พระศิริธรรมมุนีราชาคณะ(๑)พระครูเทพมุนีนำที่รักษาพระมหาธาตุเป็น
พระครูเทพมุนีศรีสุวรรณอุปาทิน นิตยภัตร ๖ บาท พระ ๒ รูปนี้ มี
คุณวุฒิต่างกัน พระศิริธรรมมุนี เป็นผู้ยิ่งกว่าผู้อื่น เป็นที่ปรึกษาหา
วือของพระรัตนมุนีเจ้าคณะมณฑล และพระสงฆ์กรมการราษฎรทั้งต้น
ได้ตั้งโรงเรียนขึ้นที่วัดท่าโพธิ์ มีนักเรียนมากร้องขับสรภัญญ์ซึ่งเธอ
แต่งขึ้นเอง มีอักษรปริยเรียบร้อยดีมาก พระครูเทพมุนี (ปาน) เป็น
พระธรรมยุติกาสันแก่ในเมืองนครศรีธรรมราช ซึ่งธรรมยุติกาทกวัน
นี้ไม่รับเข้าพวก แต่มีคุณวิเศษในการที่ตั้งใจปฏิสังขรณ์พระมหาธาตุ
มีความสามารถเป็นอัศจรรย์ เปิดเรียรายตลอดทุกหัวเมืองในแควม

(๑) ต่อมาได้เลื่อนที่เป็นพระเทพกวี พระธรรมโกษาจารย์ เดียวกัน
เป็นพระรัตนมุนี



พระพุทธรูปปางสมาธิ เมืองนครศรีธรรมราช (รูปทรงถ่าย)

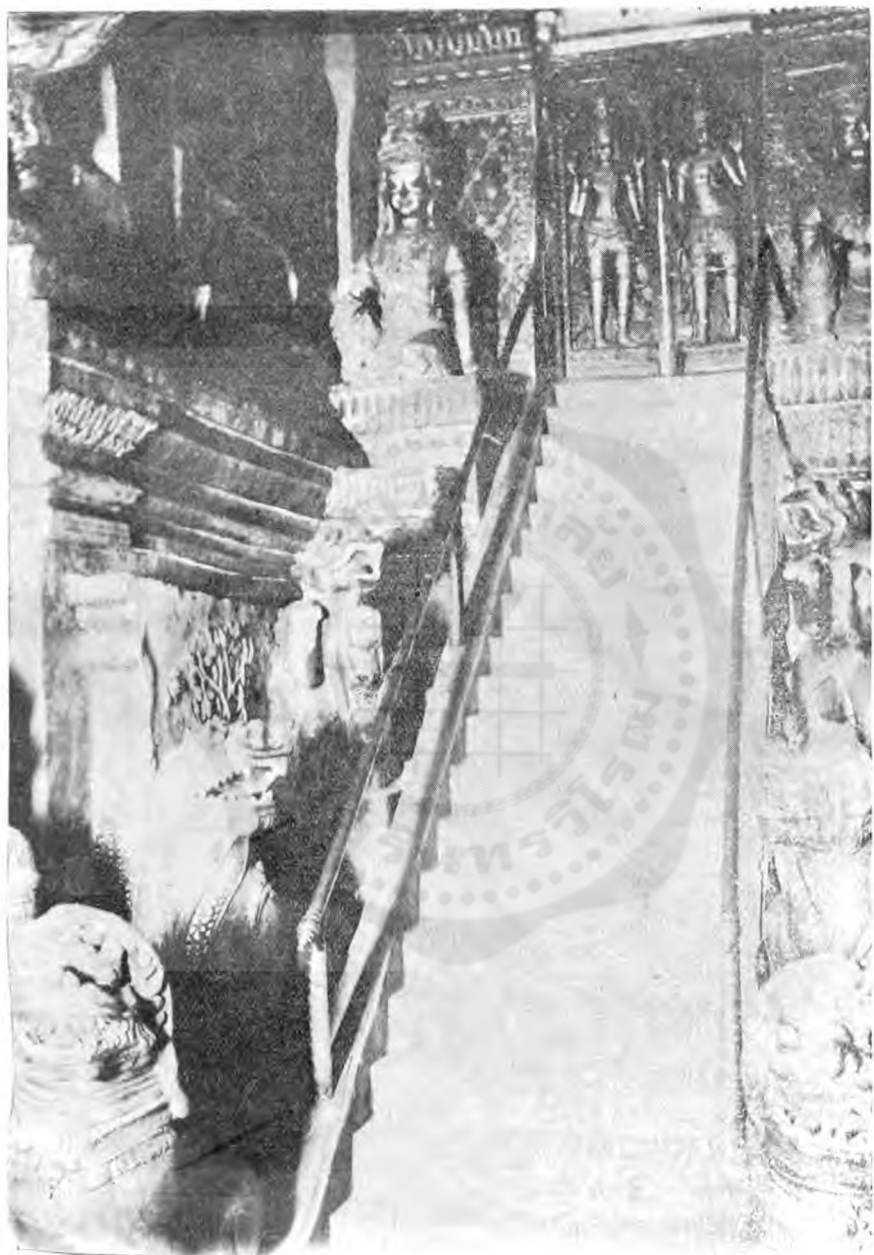
มลายูจนเมืองแขกและเมืองสิงคโปร์ บ้าง ทำการมา ๔ ปี ได้เงิน
 กว่า ๔๐๐๐๐ บาท ราษฎรที่ไม่มีเงินก็มาทำด้วยกำลังแรง มีคนที่มา
 ทำการอยู่เต็มจนถึงพื้นเศษ ตั้งแต่รับเสียไม้ไซดกปูนทำการเบ็ดเสร็จ
 ไม่ได้เสียค่าจ้างเลย มีแต่ได้กินอาหาร ๓ เวลา อาหารนั้นก็ไม่ได้ง
 ทุนซื้อ คนที่มาทำงานฤๅที่มีใจศรัทธาเข้าเรียกรายหาของส่งตามแต่จะ
 มีอันใด พระครูนั้นตั้งกงษ์ไว้สำหรับรับ และมีผู้มาช่วยทำครัวเลี้ยง
 คนได้ถึงวันละพื้นเศษทั้งพระสงฆ์ตามแต่ผู้ใดจะมากิน จารที่ในเขตร
 พระมหาธาตุได้ปฏิสังขรณ์แล้วไปเป็นอันมาก คือกำแพงชั้นนอกพระ
 ระเบียงพาไลรอบพระเจดีย์ที่เรียกว่าทับกระเซตร วิหารธรรมศาลา
 วิหารพระม้า วิหารเขียน บิณฑของพระพุทธรูปแล้วไปเป็นอันมาก พื้น
 ถานวัดแผ้วถางเตียนโต้งตลอด เมื่อรู้ว่าฉันจะมานี้ ทำพัธพลารับเป็น
 ตั๋วमुखเครื่องไม้จริงมุงกระเบื้อง ช่อฟ้าหน้าบรรณประดับกระเจก เมื่อได้
 เห็นการทำและได้เห็นคนที่ม่ใจเลื่อมใสมาทำงาน และความนับถือ
 เชื้อพ้องพระครูเทพมนั ก็เป็นที่น่าพิศวงไม่มีพระรูปใดรูปหนึ่งจะทำได้
 เหมือนในกรุงเทพ ฯ แต่ไม่มีอาการที่อดคณวิเศษในทางเวทมนต์
 อย่างหนึ่งอย่างใดเลย ผู้ที่มาทำการก็ทำด้วยความตั้งใจจะเอาบุญและ
 ด้วยความพอใจในความคิดการงาน และบังคับบัญชาของพระครู ที่
 เป็นข้อสำคัญนั้น ไม่ปรากฏว่าพระครูนั้นคิดเพื่อประโยชน์คนเลยเป็น
 คนเขางารอย่างยิ่ง เมื่อตั้งตำแหน่งแล้วได้ยกเครื่องบนทับกระเซตร
 ด้านตะวันตก ซึ่งทำด้วยเงินที่พระราชินีสั่งออกมาให้ทำการในพระมหา
 ธาตุแต่ก่อนนั้น แล้วไปคุ้ที่เก็บเลี้ยงอาหารและครัวที่เลี้ยงคนมีโรง

ถึง ๘-๘ โมง เติมน้ำไปด้วยเข้าปดาพริกกระป๋องและผลไม้ ของซึ่งจะใช้ในการครัว บรรดาเครื่องบริโภคน้ำซึ่งจะหาได้ในเมืองนครย่อมมีอยู่ในนั้นทั้งสิ้น มีเข้าที่ประจำอยู่ถึงร้อยเกวียน เวลาค่ำกลับมากลับพลากุตะคอนซึ่งเด่นอย่างตะคอนกรุงเทพ ฯ แต่ร้องก็ตีพิณพาทย์ก็คดทั้งร้อย ๆ ทั้งสิ้น เขาเรียกกันว่าตะคอนวิก เด่น ๒ โรงออกแข่ง ๆ กันเหมือนอย่างที่อยู่ในกรุงเทพ ฯ เพราะเจ้าของเป็นภรรยาพระศิริธรรมบริรักษ์ทั้ง ๒ คน (๑)

วันที่ ๕ เวลาเช้าขึ้นช้างไปสวนมังคุด ทางประมาณ ๒๘๐ เส้น ที่สวนนั้นน่าจะเรียกว่า ป่ามังคุด เพราะการที่ท้าวช้างนางที่แถวปลูกมังคุดทั้งไว้ เมื่อถึงฤดูก็ไปเก็บ ไม่ได้รักษา สวนเช่นนั้นมากจนตลอดถึงชายเขา มีทางเฉพาะช้างเดิน ต้นไม้ร่มชิดด่อนแล้วแต่มังคุดทั้งต้น (๗) วาก็มี แต่เป็นเวลาที่มีผลอ่อน เวลาบ่ายกลับมีตะคอนวิกอีกโรงหนึ่ง

รุ่งขึ้นวันที่ ๖ เวลาบ่ายเข้าไปดูตรางซึ่งตั้งไว้ในบ่อมมูเมืองควนออกเฉียงเหนือ แล้วไปตามถนนในกำแพง ซึ่งนายเชิงเทินลงมา กำแพงด้านซ้ายสุดวิ่งมาเหลือไว้แต่กำแพง ทางยาวตามกำแพงเมือง ๕๐ เส้น เป็นถนนกว้างใหญ่และแข็งแรงใช้ได้ แล้วไปแวะตาพระมหาธาตุแดง การซึ่งได้คิดว่าจะปฏิสังขรณ์ แล้วกลับมาแวะที่ป่าเดมะนอกเมือง

(๑) ชื่อพิณคน ๑ ชื่อทพียคน ๑ พระศิริธรรมบริรักษ์ (ถัด ณนกร)
ตามี่ถึงแก่กรรมแล้วในเวลานั้น



๕๒๖ ปืนพระธาตุ เมืองนครศรีธรรมราช (รูปทรงถ่าย)

ซึ่งเป็นทั้งงานดีโดยธรรมชาติเอง ได้ให้ข้อคำนึงไว้ว่า ส่วนราชฤกษ์
สำหรับเป็นที่ประพาศต่อไปภายหน้า กลับมาลงเรือที่ท่าแพ ออกมาถึง
เรือมหาจักรีเวลา ๒ ทุ่ม นั้นได้คิดจะปฏิสังขรณ์พระเจดีย์แถววิหารสาม
จอม แด่พระเจดีย์รายรอบพระมหาธาตุ ซึ่งเป็นของเก่า ๓๒ องค์
เป็น ๓ ขนาดฤกษ์ ๓ องค์เก่า เจ้านายข้างหน้าข้างในได้รับปฏิสังขรณ์
คนละเถา พระราชินีได้สร้างศาลาแปดหน้าที่ตั้งรักแห่ง ๑

เมื่อนครศรีธรรมราช เป็นไชยภูมิดีมาก พิศหารห์ที่น่าที่จะจัด
การอิริยาบถได้ ไม่เหมือนกันแต่แต่ไม่เท่าถึง แต่ทำนองเมืองอียิปต์
ถ้ามีอินเขยเนี้ยออกมาจัดการเห็นจะได้ประโยชน์มากขึ้น เวลา ๘ ทุ่ม
ออกเรือ เวลาเช้าถึงเกาะพังนี้ ขึ้นไปตักศักดิ์กราชเดิมที่ จ, ป, ร,
ที่ ๑ แล้วออกเรือมาถึงเมืองหลังสวน เวลาทุ่มครึ่ง

วันที่ ๗ เวลาเช้าออกเรือไปทอดที่เกาะดังกาจว ๕ ชนรู้งนกที่ถ้ำ
น้ำบ้นดำไปกว่าทุกปี ลูกนกยังอ่อนอยู่ ได้ตัก จ, ป, ร, ไว้แห่งหนึ่ง
มีศักดิ์ราชธองแถวคือ ๓๐๘ แด ๓๑๗ แล้วออกเรือมาถึงเมืองหลังสวน
เวลาบ่ายลงเรือกระเชี่ยงเรือไฟดาก มาชนทบงยี่โรจนข้างมาที่บ้าน
พระยาจารย์พักอยู่ในที่นี้ เห็นเรือฟางจะหลาดลงมาผดไม่ยังอ่อนอยู่ทั้ง
ต้น แม่เด็กหน้าบวมที่ตาแดงมา แต่ไม่เป็นอะไรมาก คนทั้งปวงเป็น
ปรกติเรียบร้อยทั้งต้น

พระราชหัตถเลขา

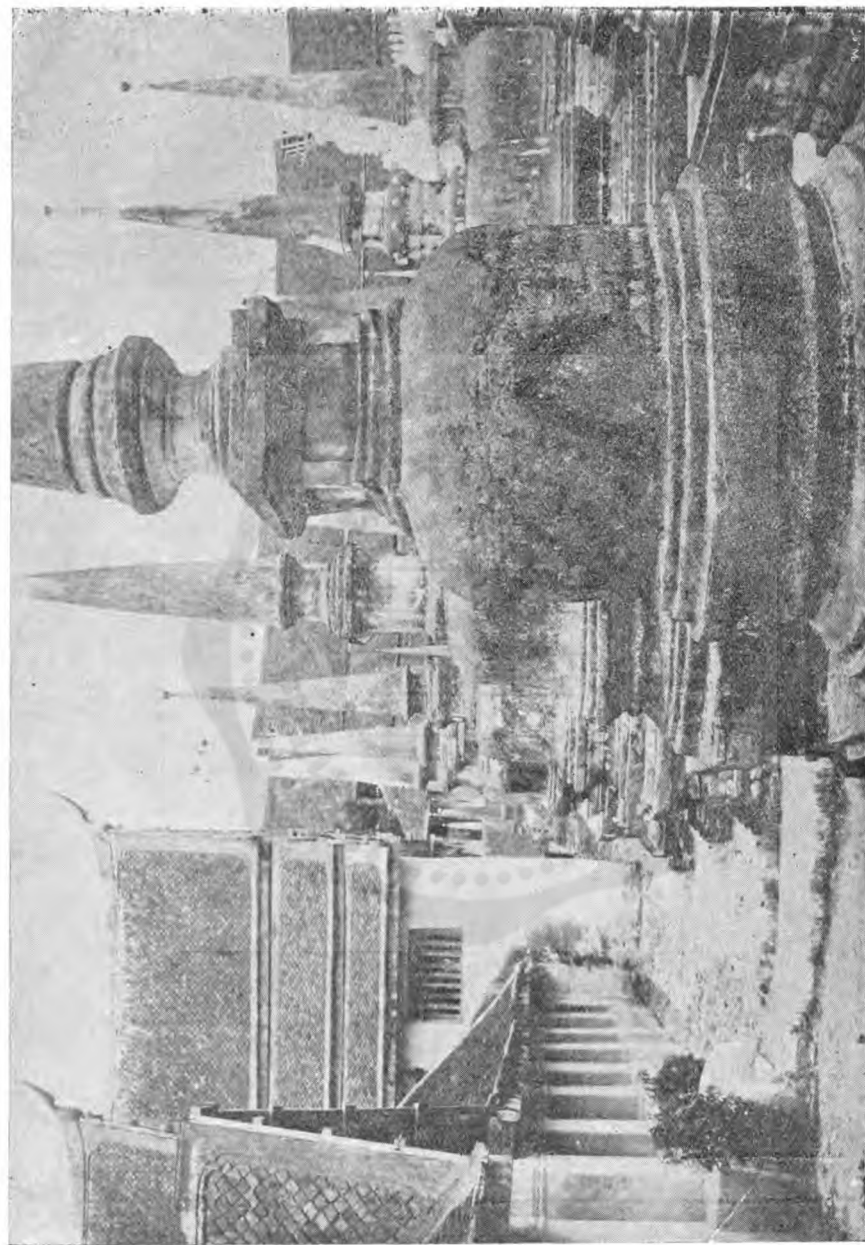
เรื่องแต่งตั้งประพาสแหดมมลายู

คราว ร, ศ, ๑๒๐

ประกาศ

มีพระบรมราชโองการโปรดเกล้าฯ ให้ประกาศให้ทราบทั่วกันว่า การที่จะแต่งตั้งพระราชดำเนียรประพาสเมืองสิงคโปร์ ในการส่งสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้ากรมขุนนครสวรรค์วรพินิต ซึ่งจะเสด็จกลับไป เฝ้าเรียนวิชาณประเทศเยอรมนีนั้น กำหนดจะได้แต่งตั้งพระราชดำเนียร จากกรุงเทพมหานคร ณ วันที่ ๒๐ กุมภาพันธ์ รัตนโกสินทรศก ๑๒๐ ประมาณเวลาที่จะเสด็จกลับคืนกรุงเทพมหานคร ราวถึง ๑๕ ราตรี การแต่งตั้งพระราชดำเนียรครั้งนี้ นับว่าหลายวันอยู่ แต่เมืองที่จะแต่งตั้ง พระราชดำเนียรประพาสนี้ ถึงเป็นเมืองนอกพระราชอาณาเขตรก็ดี แต่ ก็ได้มีสายโทรเลขติดต่อกับกรุงเทพมหานครแล้ว ถ้ามีเหตุการณ์อันใดอันหนึ่งซึ่งเป็นการสำคัญอันเป็นพระราชกิจ ฤๅต้องเป็นพระราชธุระ อยู่ ณ นั้น ก็อาจจะกราบบังคมทูลพระกรุณา แด่รับพระราชทานกระแส พระบรมราชโองการได้ ตลอดเวลาในไม่ช้านัก

แต่กระนั้นแล้ว ยังมีพระบรมราชประสงค์อีกว่าจะไม่ใหราชการ



พระเจดีย์บริวาร พระมหาธาตุเมืองนครศรีธรรมราช (รูปทรงถ่าย)

แผ่นดิน ซึ่งเคยทรงเป็นพระราชธูระอยู่เป็นนิจนั้น ต้องคงค้างดำริเจ้าเวธไป เพราะเหตุที่ไม่ได้ประทับอยู่ในกรุงเทพมหานครนี้ได้โดย และทรงพระราชดำริเห็นว่า การแต่งตั้งพระราชดำเนียรราชวณิช ถึงเป็น การที่แต่งตั้งประพาสน้อยวันก็ดี บางที่จะมีราชการแผ่นดินอยู่บ้าง บาง อย่างที่ต้องทอดถอน เพื่อได้มีพระราชดำริตั้งเป็นดิถีรัชชดาไปโดย ฌับพัตน และการอันนั้นไม่พอที่จะต้องมีโทรเลขไปกราบบังคมทูลพระ กรุณาให้เนิ่นช้าไป ไม่ทันท่วงทีของการที่จำเป็นจะกระทำให้สำเร็จ แล้วไปได้ดังนี้

จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ พระราชทานอำนาจในพระราชกิจ ที่จจะรักษาพระนครในระหว่างเวลาแต่งตั้งพระราชดำเนียร ตั้งสมเด็จพะ เจ้าลูกยาเชอครั้ง^{๕๕} ไว้แก่พระเจ้าน้องยาเชอ กรมหลวงเทอดวงศ์โร ปรการ และให้ทรงเป็นประธานในที่ประชุมทั้งต้องอย่างดังที่จะได้กล่าว ค่อไป และให้ทรงบังคับบัญชาการทั้งปวงดิถีรัชชดาทั่วไปพร้อมด้วยที่ ประชุมทั้งต้องอย่าง คืออย่าง ๑ ที่ประชุมผู้สำเร็จราชการอยู่รักษา พระนครกรุงเทพ ฯ นมมีที่ปฤกษา ๒ คือ

๑ พระเจ้าน้องยาเชอ กรมหลวงนเรศวรฤทธิ

๒ พระเจ้าน้องยาเชอ เจ้าฟ้ากรมขุนนริศรานุวัดติวงศ์

อย่าง ๒ ที่ประชุมเสนาบดีนั้น มีเสนาบดีผู้ที่อยู่รักษาพระนคร รวมทงผู้เป็นประธานด้วยเป็น ๕ กับปลัดทูลฉลองผู้แทนเสนาบดีตาม



รูปครุฑโบราณ ที่พระมหาธาตุเมืองนครศรีธรรมราช (รูปทรงถ่าย)

แต่งตั้งพระราชดำเนียร & รวม ๓๐ คือ (๑)

๑ พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงเทวะวงศ์วโรปการ เสด็จไป
ว่าการต่างประเทศ และเป็นประธานในที่ประชุม

๒ พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงนครสวรรค์วรพตย์ เสด็จไป
ทรงงานนครบาล

๓ พระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้ากรมขุนนริศรานุวัดติวงศ์ เสด็จไป
ทรงงานโยธาธิการ

๔ เจ้าพระยาภาณุวงศ์ เสด็จไปทรงงานกรมการ

๕ เจ้าพระยาเทเวศร์วงศ์วิวัฒน์ เสด็จไปทรงงานเกษตรราชการ

(๑) เสด็จไปตั้งไปตามแต่งตั้ง & นั้นคือ พระเจ้าน้องยาเธอ กรมขุน
สวัสดิสมหาราช ราชเลขาธิการ ๑ พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวง
ดำรงราชานุภาพ เสด็จไปทรงงานมหาดไทย ๑ พระเจ้าน้องยา
เธอ กรมขุนพิทยลาภพฤฒิธาดา เสด็จไปทรงงานวัง ๑ พระ
เจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นมหิศรราชหฤทัย เสด็จไปทรงงานพระ
คลัง ๑ พระเจ้าลูกยาเธอ กรมหมื่นราชบุรีดิเรกฤทธิ์ เสด็จไปทรง
งานยุติธรรม ๑ ปลัดทูลฉลองผู้แทนเสนาบดีนั้น พระยาบำเรอ
ภักดิ์ (เจิม อมาตยกุล) ภายหลังเป็นพระยาเพชรพิชัย พระยา
เทพอรสม (เจ็ก จารุจินดา) พระยาจักรปาณี (ดอช ไกรฤกษ์)
เดิมนั้นเป็นเจ้าพระยามหิธร และพระยาศรีสุนทรโวหาร (ภมม
ธำรง) ซึ่งต่อมาได้เป็นพระยาศรีสุริยปรีชา เป็นเลขาธิการ

๖ หม่อมเจ้าปิยภักดีนาถ ปลัดทูลฉลอง แทนเสนาบดีกระทรวง
พระคลังมหาสมบัติ

๗ พระยาสุรสีห์วิสิษฐศักดิ์ ผู้รักษาราชการแทนเสนาบดีกระทรวง
มหาดไทย

๘ พระยาบำเรอภักดิ์ ปลัดทูลฉลอง แทนเสนาบดีกระทรวงวัง

๙ พระยาเทพอรชุน ปลัดทูลฉลอง แทนเสนาบดีกระทรวง
กลาโหม

๑๐ พระยาจักรปาณี ปลัดทูลฉลอง แทนเสนาบดีกระทรวง
ยุติธรรม

แต่ให้พระยาศรีสุนทรโวหาร เจ้ากรมพระอาลักษณ์ เป็น
สภาเลขานุการสำหรับที่ประชุมทั้งสองอย่างนี้ด้วย แล้วให้ประชุมกัน
ในพระบรมมหาราชวังเป็นนิจทุกวันไปตามเวลาที่สมควรจะกำหนดไว้

ถ้ามีการอันใดเช่นกล่าวมาข้างต้นนี้เกิดขึ้น ซึ่งควรจะกราบบังคม
ทูลพระกรุณาก่อน ก็ให้รีบกราบบังคมทูลไปโดยทางโทรเลข

แต่ถ้าการอันใดอันหนึ่งซึ่งเป็นการร้อนเรื่อก็ดี หรือเป็นกิจไม่
สำคัญพอที่จะถึงต้องกราบบังคมทูลพระกรณาก็ดี เมื่อการนั้นเป็น
กิจซึ่งเคยพระราชทานพระบรมราชวินิจฉัย โดยไม่เคยต้องปรึกษา
เสนาบดีแล้ว ก็ให้พร้อมกับที่ประชุมผู้สำเร็จราชการอยู่รักษาพระนคร
กรุงเทพ ฯ คาดการเทียบเคียงกับพระราชนิยม และแบบอย่างที่เคย
และควรแก่เหตุอันนั้นบังคับบัญชาไปให้สำเร็จ แล้วจึงกราบบังคมทูล
พระกรุณาออกไปภายหลัง

เมื่อการนั้นเป็นกิจที่เคยโปรดเกล้า ฯ ให้เสนาบดีประชุมกัน
ก็ให้พร้อมกันที่ประชุมเสนาบดีบังคับบัญชาไปให้ตลอดทุกประการ สุด
แต่ให้การที่ควรจะให้สำเร็จทุกอย่างทั้งปวงนั้น ดำรงทั่วไปให้ทันการ
ทันเวลาอันควร อย่าให้ค้างคั่งขวางขัดอยู่ เสียเวลาไปโดยใช้เหตุ

และให้ข้าราชการทุกตำแหน่ง พึงบังคับบัญชาให้เข้าใจแน่นอน
ตามพระราชกำหนดกฎหมายและกระทำตามทุกสิ่งทุกประการเทอญ

ประกาศมาแต่พระที่นั่งจักรีมหาปราสาทในพระบรมมหาราชวัง
กรุงเทพ ฯ ณวันที่ ๑๘ กุมภาพันธ์ รัตนโกสินทรศก ๑๒๐ เป็นวันที่
๑๒๑๕๓ ฤกษ์ที่ ๓๔ ในรัชกาลปัตยุบันนี้

พระราชหัตถเลขาฉบับที่ ๑

ทอดทเมืองประจันตคีรีเขตร

วันที่ ๒๘ กุมภาพันธ์ ร.ศ. ๑๒๐

ถึง กรมหลวงเทเวศร์วงศ์วิบุณการ

ขอออกกราบการที่ฉันได้ออกมาทางทะเลเพื่อจะส่งชายบริพัตร
ไปยุโรป ถึงเมืองสิงคโปร์อันเป็นที่สุดทางตามเคยต่อไปดังนี้

วันที่ ๒๐ เวลาเช้าโมงเศษ ได้ขึ้นรถไฟปากน้ำ ลงมาถึงเมือง
สมุทรปราการเวลา ๒ โมงเศษ ลงเรือสุริยมณฑลออกจากที่จอดเกือบ
จะในทันใดนั้น มาถึงเรือมหาจักรีทอดอยู่นอกสันดอน เวลาเรือ
สุริยออกปากอ่าวมามีคลื่นเรือแคลง ในการที่จะถ่ายตัวก็ไม่สู้เป็นการ
ง่าย เพราะฉนั้นจึงกินเวลามาก กว่าจะได้ใช้จักรเรือมหาจักรีราว
เที่ยง แต่ที่จริงเมื่อขึ้นเรือมหาจักรีแล้วก็ไม่รู้ดีว่ามีคลื่น เป็น
แต่เรือสุริยแคลงเองมาก ตมเห็นอยู่ข้างจะลงจัด เรือเคียวประมาณ

๑๓ นอต

วันที่ ๒๑ คลื่นมากขึ้นโดยลำดับ จนเวลาประมาณเที่ยงคืน เพลา
เช้าทำยเรือที่โยงขาด ตัวเพดานนั้นแกว่งกระทบเรือที่เขวอน ๒ ข้าง
ดังอยู่เสมอ การที่จะกลับโยงในเวลาดมจัดอยู่ข้างลำบาก ส่วนในแง่
บรรดาสิ่งของที่ทั้งไวบนทุใต้พัดตก ที่อยู่ในตู้ก็กระทบบานตู้เปิดหัก

เกาฮยาวกิ่งไปวิ่งมาในห้อง โต๊ะเกาฮัดัม บรรดาของทั้งปวงต้อง
คว่ำกอลงไว้หมดทั้งสิ้น โยงและจุ่มตั้งซึ่งครวโยงและจุ่ม

วันที่ ๒๒ มีคดีขึ้นต่อมาจนเวลาดากลางคืน เรือได้เดินช้าลง เพราะ
เหตุว่าถ้าเดินไปเท่าที่มากก็จะถึงในเวลาดากลางคืน

วันที่ ๒๓ เวลาเช้ามีจดข้อที่ศิลาแดงนอกท่าเมืองถึงคโปร์ กงซุล
ของเราลงมา ๔ โมงเช้าได้ออกเรือไปทอดในอ่าว เวลา ๕ โมงถึงที่
เรือรบอังกฤษสถุด และเจ้าเมืองลงมาเกือบจะในทันใดนั้น นอกนั้นอีก
คือผู้ที่มา คือเจ้าพระยาไทร พระยารัษฎานุประดิษฐ์ จันดัมบูเดียค(๑)

เวลาบ่าย ๔ โมง ขึ้นไปเยี่ยมตอบเจ้าเมือง ๆ เที่ยงหน้าชาแล้ว
ไปที่ฮาริกันเฮาต์(๒) พบเจ้าพระยาไทร แล้วขึ้นรถไปผ่านสวนโบเตน-
นิกเกิดถาวรเตนและถนนอื่น ๆ เวลาทุ่ม ๓ กลับลงมาเรือ

วันที่ ๒๔ วันนี้เป็นวันบรรทุกาน้ำ จึงได้ขึ้นบกเวลาเช้า ๓ โมง
พักอยู่ฮาริกันเฮาต์ เวลาบ่ายโมง ๑ ไปกินเช้าที่บ้านเจ้าเมือง เวลา
ค่ำมีการเลี้ยงเจ้าเมืองที่ฮาริกันเฮาต์ เวลา ๕ ทุ่มกลับมารถเรือ

วันที่ ๒๕ การบรรทุกาน้ำไม่แล้ว จำจะต้องขึ้นอยู่บนบกในเวลา

(๑) พระยารัษฎานุประดิษฐ์ (คอซิมบี๊ ณรงทอง) จันดัมบูเดียค
หลานพระยาอนุญตสยามกิจ (ตันกิมเจ้ง) เดี่ยววัน เป็นพระอนุญต
สยามกิจ

(๒) ฮาริกันเฮาต์นี้ทรงซื้อไว้เป็นที่ประทับแต่เมื่อ ร, ศ, ๑๓๖ แต่ภายหลัง
หัดมาโปรดให้ขายต่อไปเป็นของผู้อื่น

กลางวันอีก และเป็นวันที่เรือเมดจ์จะออก จึงได้ขึ้นบกเวลา ๓ โมงเช้า
ตรงไปนิวฮาเบอ ผู้จัดการเยอรมันดอยด์กัมปน์ได้รับพาให้ขึ้นไปดูเรือ
และได้พบแอดมิราลเยอรมันซึ่งเข้าไปกรุงเทพฯ ๗ เป็นผู้โดยสารไปใน
เรือนั้นด้วย คู่มือหีบศพบอกว่าที่เคยเห็นมาแต่ก่อน เวลาเช้า ๔ โมง
ชายบริพัตร พระยาชลยุทธ นายเตียม (๑) กับเด็กนักเรียนซึ่งจะไปยุโรป
(เว้นแต่ชายที่ศากร (๒) บ่อยเป็นไข้มีด่ามาในเรือ ไปไม่ได้) และเจ้า
พระยาไทร มิดเคอนิดเบรอันเนอองชุตเยเนรราตเมืองบีนังตา และได้
ออกเรือในเวลานั้น ฉันทกลับมากักที่ฮาริกันเฮาต์

เวลาบ่าย ๔ โมง ไปนั่งเล่นที่ซังหน้าจนเวลาบ่าย ๕ โมงจึงกลับ
มาพบพระราชินีที่อาตมอ ซึ่งมีดัชชีแอนเดอชัน (๓) เคียงซ้าย แล้ว
ฉันทก็รีบกลับไปฮาริกันเฮาต์

เวลา ๒ หุ่มีเลี้ยงที่บ้านเจ้าเมือง มีผู้หญิงแต่พระราชินีได้ขอตัว
เพราะเมาคลื่นมากไม่สบาย เจ้าเมืองดื่มให้พรฉัน ๆ ดื่มให้เจ้าแผ่นดิน
อังกฤษ เวลา ๕ หุ่มีเศษกลับมาถึงเรือ เมื่อผู้ที่มารับส่งได้ลากลับไป
แล้ว ได้ออกเรือในเวลา ๒ ยามเศษหน่อยหนึ่ง

- (๑) บุตรเจ้าพระยาสุรวงศ์วิวัฒน์ (โต บุนนาค) เคียงวันเป็นพระยา
สุรวงศ์วิวัฒน์
- (๒) หม่อมเจ้าในกรมหลวงเทเวศร์วงศ์โรปการ
- (๓) อาตมอเป็นบ้านของมิดเคอนิดเบรอันเนอองชุตเยเนรราตเมืองบีนังตา

วันที่ ๒๖ แต่คืนนั้นมาจนวันนี้ก็คืน แต่ไม่สู้มากเหมือนขามา

วันที่ ๒๗ ในเวลาสายวันนี้ก็คืนส่งบดงโดยดำดบ จนเวลาค่ำไม่
มีเดย

วันที่ ๒๘ เวลา ๕ โมงเช้าเรือถึงแฉะทอดที่นี้ ได้พบเรือไมคามา
คอยอยู่ ได้รับหนังสือกรุงเทพ ฯ

ในการที่มาครั้งนี้ ตั้งแต่วันแรกออกมา ใช้มีด้าได้จับเปนแก่
คนในเรือ ทั้งผู้ดีและคนเรือประมาณสัก ๖) คน แต่ถึงเกิดว่าหายเร็ว
ถึงที่เปนอย่างแรงก็ไม่สู้ผู้ดีกับที่เปนอย่างน้อย อีกอย่างหนึ่งก็คืน
ดูเปนที่ลำบากแก่คนที่มามากทั้งไปทงมา นอกจากนั้นเปนสุขสบายดี
สยามินทร์

พระราชหัตถเลขาฉบับที่ ๒

ทอดที่เกาะช้าง

วันที่ ๒ มีนาคม วันโกสินทร ศก ๑๒๐

ถึง กรมหลวงเทวะวงศ์วโรปการ

สืบต่อแต่รายการซึ่งได้ออกครั้งก่อน วันที่ ๒๘ เดิมคิดจะไปหน้าปู
เกาะปอ แต่เป็นเวลาที่แห้ง ในดินแห้งน้ำอยู่ข้างจะแห้งมากตลอดที่
อื่นๆ เวลาเย็นไปขึ้นที่หาดบ่อน้ำจืดในเกาะนากี้แห้งเหมือนกัน ขึ้นไป
เพื่อจะเคียวเท่านั้น

วันที่ ๑ มีนาคม ออกเรือแต่ดึกมาทอดอ่าวฉ้นเพื่อจะไปคลอง
พร้าวแก้วมกดิน เวลาบ่ายย้ายทอดที่หน้าคลองมยมแม่น้ำแห้งจึงไปขึ้นที่
ด่าน ตั้งแต่ห้ามต้มสุราเถื่อน คนจรรยาออกไปตั้งที่เกาะกุดเสียมาก
แต่คนมีถิ่นฐานคงอยู่ ได้เตรียมไปแต่ว่าคงจะได้รับคำร้องเรื่องห้าม
ไม่ให้ต้มเหล้า ก็มีผู้มาบ่นออกแอดจริง ๆ ซึ่งเตรียมได้นั้น เพราะเคย
ได้รับคำร้องเช่นนั้นเดิม เคยอนุญาตให้ต้มกินกันแต่ในเกาะ ก็ไม่ได้
จริงคงต้องไปจำหน่ายฝัง เพราะใกล้ข้ามไปข้ามมาง่าย เมื่อเคียวไปดู
ในหมู่บ้าน มีเตากระทุ้งสำหรับต้มกั้นเกือบจะทุเรียนทุกโรงตลอด
ทาง เหลือที่จะกินกันให้หมดในเกาะ เดี่ยวนี้อยู่ด้วยเลี้ยงสุกรและ
ปลูกต้นผลไม้ มะพร้าวงามไม่มีด้วงเลย

วันที่ ๒ ได้ให้กรมหลวงดำรงขึ้นไปตรวจราชการเมืองตราด เดิม
คิดว่าจะไปเอง แต่เห็นว่าระยะทางไกล อยากจะพักผ่อนให้สบาย
จึงได้เตรียมไว้ต่อเวลาเย็นจะขึ้นหน้าผาคลองมยม

ใช้มีดในเรือนไม่ได้ถอยน้อยลงรายตัวผู้เป็นไป มีแต่จำนวน
จะคงอยู่ๆมากขึ้น นึกออกว่าคาญ เพราะอยู่ในจอแจกันมากดังนี้
นอกจากไขอันนี้ ก็ไม่มีไขเจ็บอย่างอื่นเป็นปกติด้วย

สยามินทร์



